

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის
სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ზვიად ცხვედიანი

ძველი დასავლური არაბული დიალექტები
(ჰიჯაზისა და ჰუზაილის დიალექტები)

სპეციალობა: ახლო აღმოსავლეთის ენები
(სემიტური ენები) - 10.02.06

ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის
მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ფილოლოგიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფ. გ. ჩიქოვანი

თბილისი

2006

შინაარსი

შესავალი.

თავი I – ფონოლოგია.

1. 1. კონსონანტები.
1. 2. ვოკალიზმი.
1. 3. თანხმოვანთა სპონტანური ცვლილებები.
1. 4. ბგერათა კომბინატორული ცვლილებები.
1. 5. კონსონანტთა სპონტანური და კომბინატორული ცვლილებები ჰუზაილის დიალექტში.
1. 6. ჰამზის მოდიფიკაციები ძველ არაბულ დიალექტებში.
1. 7. მარცვალი და მახვილი.

თავი II – მორფოლოგია.

2. 1. ძირი და ფუძე.
2. 2. სახელი.
2. 3. ნაცვალსახელი.
2. 4. ზმნა.
2. 5. მასდარი.

თავი III - ძირითადი სინტაქსური კონსტრუქციები.

3. 1. სიტყვათგანლაგება წინადადებაში.

3. 2. შეთანხმება.

3. 3. სახელადი წინადადება.

თავი IV – ლექსიკა.

4. 1. საერთოსემიტური და არაბული ლექსიკა.

4. 2. ნასესხობები.

დასკვნები.

ლიტერატურა.

წყაროები.

ლექსიკონები.

შესავალი

ძველი არაბული დიალექტების შესახებ ცნობები ძირითადად მოცემულია შუა საუკუნეების გრამატიკოსებთან. ანალიზმა გამოავლინა რამდენიმე მსხვილი ერთეული, აღნიშნული ტომის სახელით ან ადგილმდებარეობის მიხედვით. ისინი დაყოფილია ორ, დასავლურ და აღმოსავლურ ჯგუფად და თვალსაჩინოდ განირჩევიან როგორც სალიტერატურო ენისაგან, ისე თანამედროვე დიალექტებისაგან, თუმცა მათ აახლოებთ ზოგი მომენტი [3, 20].

არაბულ ენათმეცნიერებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ცოცხალ სალაპარაკო მეტყველებაზე ორიენტაციის აღება სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენის დროს. ამიტომ, ბასრისა და ქუფის სკოლების ფილოლოგები გულდასმით სწავლობენ ხალხის მეტყველებას. უპირატესობით სარგებლობდა ჰიჯაზისა და მექის მეტყველება.

არაბი ენათმეცნიერები ენობრივი ნორმების დადგენისას ამოდიოდნენ საყრდენი, “მთავარი” დიალექტებიდან. არაბული ორთოეპიის ეტელონად ითვლებოდა ჰიჯაზის დიალექტი, საერთოდ არაბი ფილოლოგები დიალექტოლოგიური ფაქტების მართებულ შეფასებას იძლეოდნენ. ამ მიმართულებით არაბულ ენათმეცნიერებაში დაგროვდა დიდძალი დიალექტოლოგიური მასალა, რასაც ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ენიჭება არაბული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის შესწავლისათვის. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა ჰიჯაზისა და ჰუზაილის დიალექტები.

ძველ არაბულ დიალექტებზე დაკვირვება ევროპელმა სემიტოლოგებმა XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან არაბული დიალექტოლოგიის ჩასახვისთანავე დაიწყო. კვლევის სფერო და ინტერესები განსაკუთრებით გაფართოვდა XX საუკუნის პირველ ნახევარში. ო. ბლოს (O. Blau), ჰ. კოფლერის (H. Küfler), ი. ფიუკის (J. Fück), ი. ანისის (ùI. ùAn×s), ჟ. კანტინოს (J. Cantineau), შემდგომში ხ. რაბინის (Ch. Rabin), ა. ალ-ჯუნდის ('al- Óundiyy) და სხვათა ნაშრომებმა, რომლებიც ეყრდნობიან არაბულ ენათმეცნიერებაში დაცულ მდიდარ ემპირიულ მასალას და გარკვეულწილად განსაზღვრეს შემდგომი კვლევის მეთოდოლოგია.

შრომაში წამოჭრილი ზოგიერთი საკითხის გარკვევისას განსაკუთრებულ დახმარებას გვიწევს კლასიკურ არაბულში, სამხრეთ არაბულში, თანამედროვე არაბულ დიალექტებში, ეთიოპურში (გეეზი), ებრაულსა და არამეულში დამოწმებული ფორმები. რიგი საკითხები ჯეროვნადაა შესწავლილი როგორც არაბი ფილოლოგების, ასევე სემიტოლოგების ხ. რაბინის, პ. ბენსტედტის (P. Behnstedt), ჟ. კანტინოს, დ. კოენის (D. Coen), ა. ბელოვას (A. Белова), ჯ. ბლოს (J. Blau) ო. ბლოს, ჰ. კოფლერის, მ. ვოიდიჩის (M. Woidich), ი. ანისის, გ. წერეთლის, ვ. ახვლედიანის, გ. ჩიქოვანის და სხვათა მიერ. ზოგიერთი მოვლენის მიზეზი და ისტორია კი სპეციალურად არ გამოუკვლევიათ.

სპეციალურ ლიტერატურაში დაწვრილებით არის შესწავლილი ფონემათა მოდიფიკაციები. განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილებულია ე. წ. იდლამის საკითხებზე. ჟ. კანტინოს (J. Cauntineau), ა. ფლეიშის (A. Fleisch) და ა. შაადეს (A. Schaade) შრომებში მოყვანილია ყველა მაგალითი, რომელთაც ასახელებენ არაბი გრამატიკოსები.

აქვე უნდა აღინიშნოს ხ. რაბინის ფუნდამენტური შრომა “Ancient West Arabian” (London, 1951), რომელიც ემყარება წყაროთა მდიდარ მასალას და ამ მასალის ინტერპრეტაციას მონათესევე ენებში დამოწმებული ფორმების მოხმობით, მაგრამ ზოგჯერ გათვალისწინებული არ არის თანამედროვე არაბული დიალექტების მონაცემები. რაბინის მონოგრაფია უაღრესად მნიშვნელოვანი მეთოდოლოგიური და ზოგადთეორიული შრომაა, რომელმაც დიდწილად განსაზღვრა ძველი არაბული დიალექტების კვლევის აქტუალობა სემიტური ენებისა და არაბული დიალექტების შესწავლის სფეროში.

მკვლევართა ერთი ნაწილი (ი. ანისი, ჰ. კოფლერი და სხვ.) წყაროებში დაცული ლინგვისტური მასალის იდენტიფიკაციას დიალექტთა და მის მატარებელთა გეოგრაფიული კლასიფიკაციის პრინციპზე დაყრდნობით ახდენდა, რაც ზოგჯერ მცდარი დასკვნების გამოტანის საფუძველი ხდებოდა. ამგვარ ინტერპრეტაციებს საკუთრივ წყაროებში არსებული არაზუსტი და გადაუმოწმებელი ინფორმაციები განაპირობებდა. ამ მიმართულებით კვლევასა და სწორი ინტერპრეტაციის საქმეში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვის ა. ალ-ჯუნდის, რომელმაც თავის გამოკვლევაში *ùal- lahaÓÁtu l- ÷arab×yya f× t- turÁä*, (*ùad- dÁru l- ÷arabiyy lil- kitÁb*, Tæn×s-l×b×Á, 1978) ყურადღება გაამახვილა დიალექტების მატარებელთა სოციალური სტრატეფიკაციის მნიშვნელობაზე ლინგვისტური ემპირიული მასალის სწორი ინტერპრეტაციისათვის და აღნიშნა, რომ ძველი არაბული დიალექტების კვლევისას გეოგრაფიულად გამყოფი ხაზი იმდენად მნიშვნელოვანი არაა, რამდენადაც მათი განაწილება ბინადარ და მომთაბარე არაბთა დიალექტებად [21, 711-712], მაგრამ ალ-ჯუნდის

მხედველობაში არ მიუღია ტომთა მიგრაციისა და წარმომავლობის (გენეალოგიის) ფაქტორი, რასაც ზოგჯერ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ამა თუ იმ ფორმის იდენტიფიკაციისას.

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტების შესწავლის სირთულე განპირობებულია მეთოდოლოგიური და ინფორმაციული ნაკლით. ძველ დიალექტებში დიალექტიზმების იდენტიფიკაციას ართულებს ურთიერთგამომრიცხავი ინფორმაცია, ბი- / პოლიფორმულირებანი ერთი დიალექტის ფარგლებში. საკუთრივ წყაროთა მონაცემები ყოველთვის არ ასახავს ზუსტ სურათს. ისიც უნდა ითქვას, რომ, როგორც წესი, მკვლევართა ნაწილი (ი. ანისი, ა. ალ-რაჯეჰი, ჰ. კოფლერი, დ. კოენი და სხვ.) ყურადღებას აქცევდა მხოლოდ ისტორიულად დამოწმებულ ძეგლებში ფართოდ გავრცელებულ მოვლენებს და თოთქმის უგულვებელყოფილი იყო შედარებით იშვიათი, მაგრამ გარკვეულ შემთხვევებში გადამწყვეტი მნიშვნელობის ფაქტები. სემიტოლოგიაში ცალკეული ენების მონაცემები განიხილებოდა “საერთოსემიტური” სქემების მიხედვით, რის გამოც საკითხის ემპირიული მხარე ყოველთვის არ იყო სათანადოდ წარმოდგენილი. ასეთ პირობებში, რა თქმა უნდა, ძნელია საუბარი სწორი ახსნის შესახებ.

არაბული ენის დიალექტების კლასიფიკაციის რამდენიმე პრინციპი არსებობს: გეოგრაფიული, ისტორიული ანუ ქრონოლოგიური (ძველი და თანამედროვე); დიალექტების დაყოფა არაბიულ და არაბიდულ დიალექტებად და სოციალური [11, 32-33].

ჰიჯაზური დიალექტის გამოყოფას საფუძვლად უძევს სამი ასპექტი. ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტი წარმოადგენს დასავლურ არაბიულს, რომლის არეალია ჰიჯაზი და მოიცავს

სხვადასხვა სოციალური სტრატეგიაკაცის ტომებს. მათგან ნაწილი ჩრდილოეთის ადენანურ-მუდარული წარმომავლობისაა, ხოლო ნაწილი – კაკტანური, სამხრეთული წარმომავლობის. ყველაზე მნიშვნელოვანია: კურაიში (qurayâ // ყურეიში), კეის ეილანის (kays ÷ aylĀn) განშტოებანი: ჰავაზინი (hawĀzin), სულეიმი (sulaym), ღატაფანი (ĠaġafĀn), საკიფი (äaq×f) ტაიფში (ġĀūif) და ა. შ. კაკტანური: ხასამი (Ĥaġam), ოვსი ('aws) და ხაზრაჯი (ĤazraĠ) მედინაში. ხაზრაჯელებს მოგვიანებით ეწოდა მუჰაჯირები (al- muhĀĠiræn(a) და ანსარები ('al- 'ansĀr). ხუზას ტომი (ĤuzĀ÷a(t), რომელიც მექაში ქაბას განაგებდა ყურეიშელთა პატრიარქის კუსაის (qusaiyy) მოსვლამდე. კუდას(qudĀ÷a(t) განშტოებანი: ჯუჰეინა (Ġuhayna(t) და აზრა (a/uzra(t) // უზრა) [27, 34-67].

ჰიჯაზურს ნეჯდის (naĠd) არაბულ დიალექტებთან ერთად განიხილავენ კლასიკური არაბულის საფუძვლად [76, 93; 91, 9].

სტანდარტიზებული არაბული თანდათანობით იქცა სუპრადიალექტურ ნორმად და თავისი ფუნქციით უფრო აღმატებული გახდა რეგიონალურ და სოციალურ დიალექტებზე. არაბული ენის სტანდარტიზაციის საწყის პერიოდზე დაკვირვება საჭირო წყაროების სიმცირისა და ქოტურობის გამო ჯერჯერობით შეუძლებელია. უნდა ვიფიქროთ, რომ, როგორც საერთოდ ყველგან, ისე ჰიჯაზშიც სტანდარტიზებული არაბული ურბანისტული მოვლენა იყო, მაგრამ ჭირს საუბარი იმაზე, არაბულის რომელი ტიპი (სოციალური თუ დიალექტური) შეავიწროვა ან რომელს ჩაენაცვლა სტანდარტული არაბული. ასევე ძნელია დაბეჯითებით თქმა, ეყრდნობა თუ არა იგი “განათლებული საშუალო ფენის” ან “ქალაქის

ინტელიგენციის ბირთვის” მეტყველებას, რაც საერთოდ მიჩნეულია სტანდარტიზებული ენის საფუძვლად [54, 32].

მკვლევართა ნაწილის ვარაუდით კლასიკური სტანდარტიზებული არაბულის საფუძველს წარმოადგენს ნეჯდში მომთაბარე არაბთა დიალექტები. აღნიშნულ საკითხს ბუნდოვანს ხდის ყურანში: “anzalnÁhu bilisÁnin mub×nin”- “ზეგარდმოვავლინეთ გასაგები ენითა” [ყურანი 16/103; 26/195; 46/12] და ერთ-ერთ ჰადისში: “anzalnÁhu bisab÷ati Óuræfin”- “ზეგარდმოვავლინეთ შვიდი ენითა” დაცული ფრაზები.

ი. ზავადოვსკი (Ю. Завадовский) აღნიშნავს, რომ სხვაობა არაბული ენის არქაულ მდგომარეობასა და თანამედროვე დიალექტებს შორის იმდენად დიდია, რომ “დამაკავშირებელი ქსოვილი” საბოლოოდ დაკარგული ჩანს. მიუხედავად ამისა, გენეტიკური კავშირი ძველ ფორმებსა და თანამედროვე დიალექტებს შორის მაინც თვალშისაცემია [98, 480]. ხ. რაბინი მიიჩნევს, რომ თანამედროვე დიალექტები მომდინარეობს კლასიკური არაბულიდან ან VulgÁrarabische-დან [77, 26]. ა. ფურაიჰა (‘A. FurayÓa) სრულიად საწინააღმდეგო მოსაზრებისაა და თვლის, რომ დიალექტებისა და სალიტერატურო ენის განვითარება პარალელური პროცესებია [93, 232].

ძველი და თანამედროვე დიალექტების საერთო ენობრივი მოვლენები არსებითად უცვლელია, რასაც ადასტურებს ახალი დიალექტოლოგიური გამოკვლევები [98, 481]. თანამედროვე სტრუქტურული თეორიების გამოყენებით ძველი და ახალი დიალექტების განსაზღვრა მნიშვნელოვანია მათ შორის დაკარგული

კავშირის აღსადგენად. დიალექტთა ურთიერთმიმართების საკითხი შეიცავს “კოინეს” პრობლემას.

სემიტოლოგიაში არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება სალიტერატურო კლასიკური არაბულის კოდიფიცირებისა და სტანდარტიზაციის თაობაზე. თ. ნოლდეკე (Th. Nöldeke) და ხ. რაბინი მიიჩნევენ, რომ ეს უკანასკნელი წარმოადგენს დასავლური და აღმოსავლური ძველი არაბულის ერთგვარ ნარევს; ფონეტიკურად ის უფრო ახლოს დგას დასავლურ არაბულთან, გრამატიკულად კი აღმოსავლურთან [77, 12].

არაბულ ფილოლოგიაში გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, კლასიკური არაბული წარმოიშვა ყურეიშელთა დიალექტის საფუძველზე, რომელიც ეკონომიკური, სოციალური და ისტორიული ფაქტორებიდან გამომდინარე იქცა ჰიჯაზის არაბების საერთო-სასაუბრო ენად. ამგვარ დეფინიციას განაპირობებდა არა ისტორიული, არამედ დოგმატური მიდგომა.

არაბულ დიალექტოლოგიაში კოინე განიხილება სულ მცირე ოთხი სხვადასხვა გაგებით. ჰ. ბირკელანდმა (H. Birkeland) განსაზღვრა, რომ კლასიკური არაბული ენის საფუძველს წარმოადგენს სალიტერატურო ტომთაშორისი კოინე [7]. ფ. სეზგინის (F. Sezgin) მიხედვით სავარაუდოა, რომ არაბებს პოეტური ქმნილებები ჰქონდათ უკვე IV-V სს.-ებში [79, 7-8]. პოეტური კოინეს კავშირები ძველი არაბეთის ცოცხალ დიალექტებთან ისეთივე *mutatis mutansis*-ად ჩანს, როგორც ხელოვნურ-სალიტერატურო ტომთაშორისსა და თანამედროვე არაბულ დიალექტებს შორის [97, 483].

ი. ფიუკი კოინეში გულისხმობს “დიალექტების ინტეგრაციას”, რომელსაც დაეფუძნა საერთო ბედუინური არაბული და რომლისგანაც

მომდინარეობს კლასიკური არაბული. ამ თვალსაზრისით დიალექტების ყველაზე ღრმა ანალიზი ეკუთვნის ფერგიუსონს (Ch. Ferguson), რომელმაც ჰიპოთეტიური საერთო-სასაუბრო ენის რეკონსტრუქცია მოახდინა. მან გამოყო რამდენიმე მომენტი, რომელიც არ არის დამახასიათებელი სალიტერატურო ენისათვის და საერთოა დიალექტებისათვის:

- 1) /Ė/ ფონემის დაკარგვა.
- 2) დიალექტური /i/ // კლასიკური /a/.
- 3) ნისბა - /i/.
- 4) ორობითი რიცხვის დაკარგვა.
- 5) მდედრობითი სქესის შედარებითი ხარისხის დაკარგვა.
- 6) 3-დან 10-ის ჩათვლით რიცხვით სახელთა სპეციფიური სინტაქსური ფორმულირება.
- 7) 13-დან 19-ის ჩათვლით რიცხვით სახელებში /t/-ს არსებობა.
- 8) $C_3=w$ სტრუქტურის ზმნათა არარსებობა. დიალექტებისთვის $ram\acute{A}/yarm\times$ და $\acute{O}az\acute{A}/ya\acute{O}z\grave{a}$ განსხვავება უცნობია. ისინი პირველი მოდელის მიხედვით იუღლვიან.

9) გემინირებულ ზმნათა უღლება $C_3=y$ ტიპის მიხედვით და სხვ. ლ. ფოლერსი (L. Vollers) გამოჰყოფს ისლამამდელ საერთო-სახალხო ენას (Volksprache) [82, 183], რომელიც ი. ფიუკის მიხედვით იმდენად ჰომოგენური “საშუალო არაბული” ენაა, რომ შესაძლებელია მისგან წარმოშობილიყო თანამედროვე არაბული დიალექტები [58, 5].

საერთობედუინური კოინე - ‘al- ‘arabiyya თანაარსებობდა “პიჯინებთან” ერთად, რომლებიც იქმნებოდა დაპყრობილი ტერიტორიის მოსახლეებთან ურთიერთობისათვის.

კონსერვაციებისა და ინოვაციების გამოყოფის საფუძველზე შესაძლოა ამ კოინეს განსაზღვრა, როგორც ქალაქურისა, რომელიც განსხვავდება ძველი პოეტური ენისაგან. ამ მიმართულებით დ. კოენი (D. Koen) აანალიზებს ბინადარი მოსახლეობის დასავლური და აღმოსავლური დიალექტების რამდენიმე ნიშანდობლივ მომენტს და უპირისპირებს მათ მომთაბარეთა დიალექტებს, მაგ.: /q/-ს არტიკულაცია, status constructus-ის ანალიტიკური გამოხატვა და ა. შ. [50, 121].

როდესაც არაბული დიალექტების საერთო მახასიათებელი ნიშნების გარდა მეზობელ ან გეოგრაფიულად დაშორებულ არაბულ დიალექტებში ფიქსირდება გარკვეული ტიპის მსგავსი ენობრივი მოვლენები, ეს სცილდება სასაუბრო კოინეს ფარგლებს და მიგვანიშნებს სრულიად დამოუკიდებელ ენობრივ მონაცემზე [11, 35]. მაგალითად, ჰიჯაზური დიალექტი უჩვენებს a-ს პალატალიზაციის რამდენიმე შემთხვევას. ირკვევა, რომ ეს შემთხვევები უნივერსალური არაა და ახასიათებს ზოგიერთ კილოკავს, სავარაუდოდ ჰიჯაზში მომთაბარეთა მეტყველებას, მაგ.: qÁ/(Â)rib-“ნავი”, ‘al-kÁ/(Â)firæn(a)-“ურწმუნოები”. სიბავაიჰი ამ შემთხვევას მიაწერს ქუსაის აზას (≠aĪa(t) ‘al-kusÁ’), რომელიც ხუზაას სამხრეთული, კაკტანუტი წარმომავლობის ქაჰლანური (kahlĀn) განშტოების ალ- აზდის (‘al- ‘azd) ტომის გვარის წარმომადგენელია. დაფიქსირებულია აგრეთვე ჩრდილოეთის, ადნანური წარმომავლობის მუდარის განშტოების, კეის ეილანის ჯგუფის ჰავაზის (hawĀz) ტომის გვარის ყურეიშელთა მეზობლის, საიდ იბნ ბექრის მეტყველებაში (saiyyd ‘ibn bakr).

ენობრივი ანალიზი ხელს უწყობს არაბული ტომების ჰიჯაზში, საერთოდ არაბეთის ნახევარკუნძულზე და მის მიმდებარე

რეგიონებში მოძრაობის დადგენას, რაც საყურადღებოა არაბული ტომების ისტორიისათვის.

a / $\dot{A}$ -ს პალატალიზაციისა (არაბ. $im\dot{A}la(t)$ 'at- tar $\ddot{O}$ $\times$ m) და ველარიზაციის (არაბ. $im\dot{A}la(t)$ 'at-taf $\ddot{O}$ $\times$ m) ანალიზით გარკვეულწილად დგინდება ხმოვანთა პარალელიზმი ძველი არაბული დიალექტების სიტყვის სტრუქტურაში: ჰიჯაზური (დას. არაბ.) ა // ნეჯდის (აღმ. არაბ.) ი. მიუხედავად ამისა, მწირი ინფორმაცია არაბულ დიალექტებში ხმოვანთა კორელაციის ზუსტი სურათის დადგენის საშუალებას არ იძლევა. ძველ დიალექტებში გამოიყოფა “შუალედური ჰამზა” (hamza bayna bayna), ანუ ჰამზა media, რომელიც რედუცირებული ლარინგალია ინტერვოკალურ პოზიციაში.

V'V სტრუქტურაში $\dot{>V/V}$; მაგ.: $sa'al(a)/yas'al(V/\emptyset) > s\dot{A}l/y(a/i)s\dot{A}l$ - “იკითხა”, “კითხულობს”. ი. ანისი ჰამზა media-ს განიხილავს ლარინგალის კვეცად ორი ხმოვნის თავმოყრის ხარჯზე: $sa'al(a) > s\dot{A}l < sa+al$, რაც არსებითად ხანგრძლივ ექსპლოზიას წარმოადგენს [19, 142].

ძველი და თანამედროვე დიალექტები მრავალმხრივ ემთხვევა ერთმანეთს. დამთხვევაში იგულისხმება როგორც ემპირიული მასალა, ასევე ხშირად ამ მასალის ინტერპრეტირების წესიც. მეთოდურად შესაძლებელია ეთნოლინგვისტური ხასიათის კვლევა წარიმართოს როგორც გარკვეული ეთნოსის შიგნით, ასევე გარკვეულ ტერიტორიაზე. პირველ შემთხვევაში, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს თანამედროვე ჰიჯაზის საველე შესწავლა და კვლევითი ხაზის აგება თანამედროვე მდგომარეობიდან წარსულისაკენ, ლინგვოგენეზის სათავეებისაკენ; მეორე შემთხვევაში კი პრობლემის დამუშავება იწყება წყაროთა საფუძველზე მოპოვებული მასალიდან. არსებული

დიალექტოლოგიური მასალა უნდა გავაანალიზოთ, უმთავრესი მახასიათებლის მიხედვით: საცხოვრისი და სივრცული აღქმა, ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, იდენტიფიკაცია, რაც თავის მხრივ კვლევის მეთოდოლოგიურ სირთულეს ქმნის.

გაუმართლებელია თანამედროვე დიალექტებში მხოლოდ ინოვაციების ცნობა. კლასიკური არაბულის ფორმათა სტერეოტიპულობა და სტანდარტიზაცია ხშირ შემთხვევაში უფრო გვიანდელი საფეხურის მანიშნებელია. განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ის გარემოება, რომ აღნიშნულ დიალექტებს მრავალი რამ აქვთ საერთო ჩრდილო-დასავლურ სემიტურთან: ხმოვანთა მდიდარი სისტემა, დერივაციისა და ფლექსიის შეზღუდული საშუალებანი, $i \neq rAb$ -ის უქონლობა და სხვა უნდა მოწმობდეს, ერთი მხრივ, მათ მჭიდრო კავშირს (აქ ისმის სუბსტრატის საკითხიც), მეორე მხრივ, განვითარების საერთო ხაზს. მიკვლეულია საერთო მომენტები ძველსა და ახალ დიალექტებს შორის, თუმცა უშუალო მემკვიდრეობის საკითხი მოხსნილია [3, 22-23].

არაბულ სამწერლობო და სალაპარაკო სახეებს შორის სხვაობა დასტურდება ენობრივი სისტემის თითქმის ყველა ასპექტში: ფონოლოგიაში, მორფოლოგიასა და სინტაქსში. მათი გამოყენების არეალებიც ზუსტად უნდა ყოფილიყო გამიჯნული იმთავითვე. ჰიჯაზში დიგლოსიას ადგილი ჰქონდა ოდითგანვე, რადგან დიგლოსია საერთო ნიშანია ისეთი საზოგადოებისთვის, სადაც წერა ძველთაგანვე მიჩნეული იყო “წმინდა საიდუმლოებად”, რომელიც არ შეიძლება დაბინძურებულიყო უბრალო ყოფითი გარემოებებით და ადამიანების სუბიექტური მიდგომით.

VII-VIII სს.-ების წერილობით ძეგლთა ენა იქმნებოდა ცენტრალური არაბეთის (ნეჯდის მომთაბარე ტომები) და დასავლეთ არაბეთის (ჰიჯაზის ბინადარი ტომები) ტომთა დიალექტების საფუძველზე. პირველი წერილობითი ძეგლები მოწმობს, რომ უკვე VII ს.-ში ამ ტერიტორიაზე არსებობდა ზედიალექტური სტატუსისა და ფუნქციის ენა. პარალელურად ვითარდებოდა ვაჭართა ფენის საშუალო “ყოველდღიური” ენა, რომელიც კომუნიკაციის საშუალება იყო მომთაბარე და ბინადარ არაბებს შორის [92, 7].

ამდენად, არაბულის ენობრივი სახეების ერთ ენად გაერთიანების კრიტერიუმი არის ის, რომ ყველა მათგანი ერთი ერის კუთვნილებაა.

არაბულ გრამატიკულ ტრადიციაში ჰიჯაზურის თავისებურებათა და შესაბამისად ვარიანტთა ათვლა ძირითადად ხდება ე. წ. სტანდარტიზებული, სალიტერატურო ენის მიმართ. კვლევას ართულებს ის ფაქტორი, რომ რაც უფრო დიდია ჯგუფი / საზოგადოება, მით მეტად დიფერენცირდება იგი ლინგვისტურადაც. ზოგჯერ ჰიჯაზურის შიგნით მკვლევარები აანალიზებენ ლექსიკურ ან გრამატიკულ თავისებურებათა სტატიკურ მიმართებებს და ამის საფუძველზე ცდილობენ მათ კვალიფიცირებას დიალექტებად. ამას მოწმობს არაბულ წყაროებში დაცული საიდენტიფიკაციო ტერმინთა სიმრავლე, მაგ: luÒat ‘ahli l-ÔiÓÁz- ‘ჰიჯაზის მოსახლეობის ენა’, lahÓat ‘al-ÔiÓÁziy(/×)- ‘ჰიჯაზელთა დიალექტი’, luÒat qurayâ- ‘ყურეიშელთა ენა’, luÒat ‘ahli l-makka- ‘მექის მოსახლეობის ენა’, luÒat ‘ahli l-mad×na- ‘მედინას მოსახლეობის ენა’, lahÓat äaq×f- ‘საკიფის დიალექტი’, lahÓat hawÁzin- ‘ჰავაზინის დიალექტი’ და სხვ. [27, 56].

შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსების შრომებისა და taŌw×d-ის გამოკვლევების წყალობით შესაძლებელია მოდიფიკაციათა ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. ასეთ ვითარებაში ყოველი ფორმის შესწავლისას აუცილებელია მთელი სისტემის თავისებურებათა გათვალისწინება. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ტიპოლოგიურ დაკვირვებათა შედეგებსაც.

მიუხედავად იმისა, რომ ჰიჯაზი რამდენიმე ტომის საცხოვრის წარმოადგენდა, არაბულ წყაროებში ის მართებულად განიხილება ერთ დიალექტურ არეალად. ხშირია ჰიჯაზურისა და ყურეიშულის ტერმინოლოგიური ეკვივალენტობა.

ალ-ჯავაჰირის ('al- ŌawÁhiriyy) aá- áíŌÁŌ-ში მოჰყავს კასემ იბნ მუჰანის (qÁsim 'ibn muḥan) მოსაზრება, რომ მექასა და მედინას მეტყველებას შორის ერთადერთი სხვაობა tÁbæt, მედინურად tÁbæh სიტყვაა. ამის საფუძველზე შვარცის (U. Shwarz) მიხედვით ჰიჯაზის ყველა ტომის მეტყველება უნდა განიხილებოდეს ერთ სიბრტყეზე. ავტორი არ ითვალისწინებს იმ ინფორმაციას, რომ ბიფორმულირებანი დასტურდება საკუთრივ ერთ ტომში შემავალ გვარებში, რომ აღარაფერი ვთქვათ ტომებისა და საცხოვრისის მრავალფეროვნებაზე. ეს ასახულია ალ- მუბარადთან ('al- mubarrad) ტერმინებში: kurayá waŌ×rÁnuhÁ, 'al- ŌiŌÁz 'al- 'imbirÁãæriyya [76, 94].

ყურანის ორთოეპიის ჰიჯაზური სკოლის მინაცემები ასახავს ჰიჯაზურის თავისებურებებს. ამ სკოლის ამოცანა იყო taŌw×d-ის “დაწმენდა” შეცდომებისაგან, რომ არ მომხდარიყო არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლურ დიალექტებზე (თამიმი, ასადი) დაქვემდებარება. აღმოსავლური დიალექტები მიჩნეული იყო არაბი ლინგვისტების მიერ ჯაჰილიის პერიოდის პოეზიისა და სწორი

მეტყველების ნიმუშად. მიუხედავად ამისა, taŌw×d-იც და ყურანიც შეიცავს დიალექტიზმებს. ამის თაობაზე აბუ უბეიდი (‘abæ ÷ubayd) ar- risÁla(t)-ში აღნიშნავს (223 / 838), რომ ნაწილი ყურანისა შექმნილია ყურეიშელთა, ნაწილი – ჰუზაილელთა, ჰავაზინელთა და იემენელთა დიალექტების საფუძველზე. აბუ ბაქრ ვასიტი (‘abæ baqr ‘al- was×ā) გამოყოფს 50 დიალექტს “‘al-‘irāÁd f× l- qirÁ‘Áti l- ÷aāri”-ში. არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს, რომ ყურანის რეჩიტაციის ჰიჯაზური სკოლა ხშირად იცავს / ინარჩუნებს ჰიჯაზიზმებს და ცდილობს მიაწილოს მათ მეტი პრესტიჟი იმით, რომ ასეთ წაკითხვებს პირველ ხალიფებს მიაწერენ. სავარაუდოდ, ეს ასახავს აღმოსავლური დიალექტების აღმავალი ტალღის წინააღმდეგ დასავლეთ არაბულის რეაქციას [76, 95-96].

კლასიფიკაციის სოციალური პრინციპის მიხედვით, წყაროების თანახმად დიალექტური დიფერენციაცია ჩანს ერთი დიდი ჯგუფის // ტომის ფარგლებშიც. ტომის ერთი ნაწილი ეწევა მომთაბარე, ხოლო მეორე - ბინადარ ცხოვრებას. ასევე, მნიშვნელობა ენიჭება შიდა დანაწილებას, მაგალითად ყურეიში მოიცავს: უმაიას (ომაელები ‘umaiyya(t)), ჰაშიმს (hÁâim), ყურაიმ ბიტაჰს (qurayâ biāÁh), ყურაიმ ზავაჰირსა (qurayâ ‘al- ðawÁhir) და ა. შ. ტომთა გადაადგილებებმა – მიგრაციებმა, ტომთაშორისმა ურთიერთობებმა, ისტორიულმა პროცესებმა და სხვა ექსტრალინგვისტურმა ფაქტორებმა ასახვა ჰპოვეს ტომობრივ და ტერიტორიულ დიალექტებზე. წერილობითი ენის კოდიფიკაციამ ახალი იმპულსი მისცა სალიტერატურო ჟანრების განვითარებას, რასაც პირდაპირი გავლენა არ მოუხდენია დიალექტებზე, მას ხელი არ შეუშლია ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის ფუნქციონირებისათვის.

არაბულენოვან საზოგადოებაში ინტეგრაციულმა პროცესებმა ასახვა ჰპოვა პირველ ძეგლებში. მიუხედავად ამისა, დიალექტური დიფერენციაცია შუა საუკუნეების ფილოლოგების მიხედვით მასშტაბური იყო და თანაარსებობდა უნიფიცირებულ საერთოარაბულ ფორმასთან ერთად. ამიტომ არაბული ენის ისტორია ორ ასპექტს მოიცავს: საერთო ფორმის – სალიტერატურო ენის ისტორიასა და ჩვენთვის ხელმისაწვდომი დიალექტოლოგიური მასალის შესწავლას [92, 7].

არაბული ენის განვითარების ისლამამდელი პერიოდი იმდენად ბუნდოვანია, რომ დიფერენციაციის სრული სურათის წარმოდგენა ჭირს. პერიოდიზაცია ეფუძნება შეზღუდულ ეპიგრაფიკულ მასალასა და ძველ ავტორებთან და წყაროებში დაცულ მინიშნებებს. ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემები მოწმობს, რომ არსებობდა არა მხოლოდ პროტოარაბული ენა, არამედ ძველი არაბული დიალექტები. მათი დაყოფა შესაძლებელია მახასიათებელი სპეციფიური ნიშნის - დეტერმინანტი 'al- ნაწილაკის / არტიკლის მიხედვით: 'al- დიალექტები (ჩრდილოეთის და აღმოსავლეთის ჯგუფი) და (')am- დიალექტები (სამხრეთ-დასავლური ჯგუფი, ტაისა (Taiyy') და იემენის ('al- yaman) ტომები). (')am- დიალექტთა თავისებურებანი აღნიშნული აქვთ პირველ არაბ ფილოლოგებს. 'al- დიალექტების ჯგუფი წარმოდგენილია შეზღუდული მასალით: საბეური შრიფტით შესრულებული ცენტრალურ არაბეთში (qaryat 'al- faw) აღმოჩენილი საფლავის ქვის წარწერები და არამეულ-ნაბატეური წარწერები (ან-ნამარაში / 'al- namÁrat). qaryat 'al- faw-ს ტექსტები თარიღდება დაახლოებით III ს.-ით ჩვ. წ. აღ.-ით, ხოლო ან- ნემარისა – IV ს.-ით ჩვ. წ. აღ.-ით [92, 7]. ძველი დიალექტების გამოჩენის დათარიღება

გაცილებით ადრეულ ხანაშია შესაძლებელი. საერთოსემიტურის დაშლისა და სამხრეთსემიტურის გამოყოფის საფუძველზე, არაბეთის ნახევარკუნძულზე არაბი მოსახლეობის ფართო გავრცელებისა და დაშლის პროცესის პარალელურად. ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებზე დაკვირვება შესაძლებელია შუა საუკუნეების მონაცემების საფუძველზე.

ისინი ავლენენ მრავალფეროვან ლინგვისტურ თავისებურებებს. ის შეიცავს უაღრესად მდიდარ მასალას ლინგვისტური პრობლემატიკის საკვლევად. ძველ არაბულ დიალექტებზე დაკვირვება შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს სემიტური ენების განვითარების ტენდენციები, რაც საყურადღებოა ისტორიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც.

ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტი იემენურ (ჩრდილოიემენური), ჰიმარულ, აზდურ, ჰიჯაზურ და ტაის დიალექტებთან ერთად ძველი არაბული დიალექტების დასავლურ ჯგუფს ქმნის.

წყაროებიდან ირკვევა, რომ ჰუზაილის ტომი მოსახლეობდა ჰიჯაზში, იემენის საზღვართან, ასირის რეგიონში. როგორც ჩანს, მას მნიშვნელოვანი როლი არ უთამაშია არაბეთის პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსების ინტერესი ამ დიალექტისადმი გამოწვეულია მნიშვნელოვანი ცნობით, რომ ჰუზაილის დიალექტი ყველაზე ახლოს დგას კლასიკურ სალიტერატურო ენასთან [76, 20].

იბნ ჯინიმ სპეციალური გამოკვლევა “*ḡal- ŌaáÁuiá*” მიუძღვნა ჰუზაილის პოეზიას. ამ გამოკვლევას ხ. რაბინი დაკარგულად

მიიჩნევდა. ის 1962 წელს გამოიკა ბაღდადში სახელწოდებით: “*ūt-tamÁm f× tafs×r ùâ÷Ári huËayl*”.

აღ- მუკადასისთან დაცული ცნობის თანახმად ჰუზაილის დიალექტი კარგად ასახავს სალიტერატურო არაბულს (*ùal- fuáÔÁ - الفصحى*). ხალიფა ოსმანის მოსაზრებით ყურანის ტექსტის დადგენის საუკეთესო საშუალება ყოფილა ჰუზაილელი რეჩიტატორისა და საკიფელი ჩამწერის ვარიანტი [76, 19].

ჰუზაილს აღმოსავლური დიალექტების მნიშვნელოვანი გავლენა განუცდია. ამდენად, ამ დიალექტის ძირითადი მახასიათებლების შესწავლა ნათელს ჰფენს მჭიდრო კავშირს აღმოსავლურ და დასავლურ დიალექტებს შორის და მათ ურთიერთმიმართებას.

ჩვენი მიზანია, საკვლევი პრობლემის ირგვლივ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის გათვალისწინებით და წყაროებში დაფიქსირებული მასალის ანალიზზე დაყრდობით

ა) გავარკვიოთ ძველი დასავლური არაბული დიალექტების (ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის) სპეციფიკა;

ბ) წარმოვაჩინოთ მათი როლი სალიტერატურო (კლასიკური-სამწერლობო) არაბული ენის სტრუქტურის ორგანიზებაში;

გ) მოვახდინოთ ენის შინაგანი განვითარების კანონზომიერებიდან ამომავალი კომპონენტების ფუნქციათა გარკვევა, ასევე, სპეციფიკური, ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნიშნების გამოყოფა;

დ) მოვახდინოთ შუა საუკუნეების გრამატიკულ ლიტერატურაში დაცული ინფორმაციის საფუძველზე ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის ფონეტიკური, ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური გამოკვლევა, მისი ენობრივი არსის სრულად წარმოდგენა.

ნაშრომის მეცნიერული სიახლე ისაა, რომ მასში წარმოდგენილია ძველი არაბული დიალექტების, ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის კომპლექსური კვლევა.

გათვალისწინებულია საკვლევო პრობლემის ირგვლივ თანამედროვე სემიოლოგიასა და არაბულ დიალექტილოგიაში არსებული ზოგადთეორიული და მეთოდოლოგიური შრომები. სადისერტაციო ნაშრომში გაანალიზებულია ძველი დასავლური დიალექტების (ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის) ენობრივი სპექტრი, რაც შუქს ფენს ისტორიული დიალექტოლოგიისა და სალიტერატურო არაბული ენის საკვანძო საკითხებს. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანადოდ არ არის დამუშავებული ძველი არაბული დიალექტების ენობრივი ასპექტები და მათი კავშირი თანამედროვე დიალექტებთან და სალიტერატურო ენასთან.

ზემოაღნიშნული განსაზღვრავს პრობლემის აქტუალობასაც. ამ კონტექსტში განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ არაბული დიალექტები (ძველი და თანამედროვე) უაღრესად რთული მოვლენაა თანამედროვე სემიოლოგიურ ლიტერატურაში, ჯერ კიდევ სათანადოდ არ არის შესწავლილი მათი ყველა ენობრივი ასპექტი არაბული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით.

რადგან ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები ავლენენ მრავალფეროვან ლინგვისტურ თავისებურებებს, შეიცავენ უაღრესად მდიდარ მასალას ლინგვისტური პრობლემატიკის საკვლევად. ძველ არაბულ დიალექტებზე დაკვირვება შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს სემიტური ენების და არაბული დიალექტების განვითარების საერთო ან განსხვავებული ტენდენციები, რაც საყურადღებოა ისტორიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც.

ნაშრომის თეორიულსა და მეთოდოლოგიურ საფუძველს

შეადგენს თანამედროვე სემიოლოგიაში არაბულ დიალექტებთან დაკავშირებული თეორიული გამოკვლევები, ასევე ჩვენი საკვლევი პრობლემის ირგვლივ არაბულ ფილოლოგიაში არსებული წყაროები.

ნაშრომში დასმული პრობლემების კვლევის დროს გამოყენებულია დესკრიფციული და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდები.

ნაშრომში გამოყენებული კვლევის მეთოდოლოგია, ფაქტობრივად, რამდენიმე სხვადასხვა კვლევითი მიმართულების კომბინირების შედეგს წარმოადგენს. ამის აუცილებლობას თავად საკვლევი მასალის მასშტაბები, სირთულე და სპეციფიკა განაპირობებს.

თავი I - ფონოლოგია

1. 1. - კონსონანტები

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში კონსონანტთა და ხმოვანთა დისტრიბუცია შედარებით ერთნაირია. ეს მოვლენა მკაფიოდაა გამოხატული სალიტერატურო არაბულ ენაში და შესამჩნევია თანამედროვე აღმოსავლურ არაბულ დიალექტებში.

ბგერითი სისტემისა და ფონეტიკური პროცესების აღწერა ემყარება შუა საუკუნეების გრამატიკოსთა დაკვირვებებს, სწორი წარმოთქმის ტრადიციას, მკაცრად დაცულს სპეციალური დანიშნულების ტექსტების კითხვისას და დიალექტების ჩვენებას.

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში გამოიყოფა თანხმოვანთა არტიკულაციის ათი ძირითადი ლოკალური რიგი: ბილაბიალები, ლაბიოდენტალი, დენტალები, ინტერდენტალები, ალვეოლარები, პალატალები, ველარები, უვულარი, ფარინგალები და გლოტალები.

- 1) ბილაბიალები: b m w
- 2) ლაბიოდენტალი: f
- 3) დენტალები: t d ã Ê, n s z á
- 4) ინტერდენტალი: ä È Ì
- 5) ალვეოლარები: r (à) l (Ù)
- 6) პალატალები: 1) პრეპალატალები: â Ó (<g)
  - 2) მედიოპალატალი: y
  - 3) პოსტპალატალი: k
- 7) ველარები: g Õ Ò

8) უვულარი: q (g)

9) ფარინგალი: ÷ Ò

10) გლოტალი (ლარინგალი): ù h

დაბრკოლებათა ხარისხი ქმნის ორ ძირითად რიგს: ხშულს და ნაპრალოვანს.

1) ხშულნი: b t d ã Ê k q ù; სონორები: r l m n

2) ნაპრალოვანნი:

1) სპირანტები: w f Ì á y Ò Ò ÷

2) სიბილანტები: s z á È ä

3) ვიბრანტი: r (>à)

4) აფრიკატი: Ó (<g)

სიბილანტთა ტრანსფორმირებული სისტემის პრასისტემასთან შედარების კვალობაზე ჩანს, რომ სიბილანტთა შედარებით არქაული სისტემა შენარჩუნებული აქვს არაბულს, უგარიტულსა და განსაკუთრებით სამხრეთარაბულ ენებს. ერთადერთი მნიშვნელოვანი ცვლილება პრასემიტური á > s, რაც სამხრეთსემიტური ენების არსებითი თავისებურებაა [104, 207].

ლიტერატურაში მოცემულია ზოგი ბგერის რამდენადმე სხვაგვარი ლოკალიზაცია, მაგალითად:

Õ Ò q ველარები ან უვულარები y k პალატალები

q უვულო-ველარი r l n პრეპალატალები

Ì დენტალი ან ალვეოლარი ù h ლარინგალები

აკუსტიკური ნიშნით გამოიყოფა

ყრუ f t s ã á ä â k Ò Ò ù h

მჟღერი b m w d Ê n z È Ì r (à) l (Û) Ó (<g) q y Ò ÷

მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით თითქმის თანაბარი დანაწილებაა.

ამ ნიშნით ოპოზიციაში მონაწილეობენ:

d : t   Ę : ä   ÷ : Ô

Ê : ã   Ó (<g) : â

z : s   Ò : Õ

Ê, ã, á, Ì, q უპირისპირდებიან ჰომორგანულ თანხმოვნებს ემფაზით:

ემფატიკური

არაემფატიკური

Ê

d

ã

t

á

s

Ì

Ë

q

k

ემფაზას ხშირად ველარიზაციასთან აკავშირებენ (სათანადო თანხმოვნებს ველარიზებულს უწოდებენ), ნამდვილად კი საქმე გვაქვს ფარინგალიზაციასთან [3, 43-44].

ჟ. კანტინო სემიტური ემფატიკურებს გლოტალიზებულ თანხმოვნებად განიხილავს. მათი გლოტალურობა დასტურდება აკუსტიკური ლინგვისტიკის გამოკვლევების საფუძველზე ეთიოპურ და თანამედროვე სამხრათარაბულ ენებში: მეჰრი, შაჰრი, ჰარსუსი და სოკოტრა, [104, 206].

სემიტური ენების საერთო ტენდენციაა თანხმოვანი ფონემების: b, t, d, z, სონორების m, n, r, l და ნახევარხმოვნების y, w შენარჩუნება [92, 20].

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტის კონსონანტური სისტემა თითქმის ემთხვევა კლასიკური სალიტერატურო არაბულისას, მაგრამ ფონეტიკური პროცესების, თანხმოვანთა სპონტანური და

კომბინატორული ცვლილების აღწერა უჩვენებს მნიშვნელოვან განსხვავებას არა მარტო სალიტერატურო ენასთან, არამედ ძველი დიალექტების აღმოსავლურ და დასავლურ განშტოებას შორის.

1. 2. - ვოკალიზმი

სალიტერატურო არაბული ენის ჩვენთვის ცნობილი ისტორიის მანძილზე ხმოვანთა სისტემამ შეინარჩუნა რაოდენობრივი და ხარისხობრივი შემადგენლობა, ტემბრისა და სიგრძის ოპოზიციის სისტემა. მიუხედავად ამისა, ხმოვნების წარმოთქმისას პოზიციურად განუპირობებელი ვარიაციების აღწერა, რომელიც შემოგვინახეს შუა საუკუნეების არაბმა ფილოლოგებმა და ყურანის კითხვის ძველმა ტრადიციამ, ადასტურებს, რომ გარკვეული თავისებურებანი მოხდა წარმოთქმაში.

წყაროთა ანალიზის საფუძველზე გამოიყოფა ხმოვანთა შემდეგი კლასები:

მოკლე: a / ʾ / ʾ̄ / ʾ̅ / i / u

გრძელი: ʾ̇ / ʾ̈ / ʾ̉ / × / ʾ̊ / æ

ხმოვნის ვარიანტის რეალიზაციას განაპირობებს პოზიცია და კონტაქტი.

ʾ-ში ნაწილობრივ აისახა ხმოვნის განვითარება. დამახასიათებელია ვარიანტები: ʾ̇ / ʾ̈ / ʾ̉ / ʾ̊. აღნიშნული ხმოვნების არსებობას განაპირობებს მეზობელი თანხმოვნების რაგვარობა, ასევე - aya-, -ayi-, -awi- კომპლექსები [92, 95].

a / $\hat{A}$ -ს პალატალიზაციის (არაბ. $\text{ùim}\hat{A}l\hat{a}(t) \text{ùat- tar}\hat{O}\times m$) მიზანია ხმოვანთა ჰარმონიზაცია, რომელიც ასახულია $\text{ùal- ùid}\hat{O}\hat{A}m$ -ში (მიმსგავსება, ასიმილაცია). ხმოვანთა ჰარმონიზაცია ორი სახისაა: 1. იმალა ($\text{ùal- ùim}\hat{A}l\hat{a}$ - ‘გადახრა’) და 2. სინჰარმონიზმი ($\text{ùal- ùitb}\hat{A}\hat{=}$). ორივე ვარიანტი დასტურდება პაუზასა და გაბმულ მეტყველებაში.

არაბული წყაროები უჩვენებს, რომ $\text{ùim}\hat{A}l\hat{a}(t) \text{ùat- tar}\hat{O}\times m$ დამახასიათებელი იყო არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთსა და ცენტრში მოსახლე ტომებისთვის, როგორცაა: თამიმი, ასადი, ტაი, ბეჟრ იბნ ვაილი, აბდ ალ- კეისი და თაღლიბი. აგრეთვე, ჰიჯაზის ტერიტორიაზე მომთაბარე ტომთა მეტყველებისთვის. ი. ანისი გამოყოფს ორ ძირითად ჯგუფს. პირველისთვის დამახასიათებელია $\text{ùal- ùim}\hat{A}l\hat{a}$ და მეორისათვის - $\text{ùal- ùim}\hat{A}l\hat{a}$ -ს საპირისპირო პროცესი - $\text{taf}\hat{O}\times m$ (გაძლიერება, ემფატიზაცია) ანუ ველარიზაცია [19, 50]. ამდენად, პალატალიზაცია – ველარიზაციის სპეციფიური ნიშნით არაბულ ტომების დიალექტთა კლასიფიკაციის მხოლოდ გეოგრაფიული პრინციპი ვერ ასახავს რეალურ სურათს. გათვალისწინებულ უნდა იქნას არაბული სამყაროს სპეციფიური თვისება, მათი დაყოფა უნდა მოხდეს ბედუინურ (მომთაბარე), რომლისთვისაც დამახასიათებელია $\text{ùal- ùim}\hat{A}l\hat{a}$ (უფრო ზუსტად მისი სახეობა $\text{tar}\hat{O}\times m$ -ი) და ბინადარ მოსახლეთა დიალექტებად (უმეტესწილად ჰიჯაზში), რომლისთვისაც დამახასიათებელია $\text{taf}\hat{O}\times m$ -ი.

არაბი ფილოლოგებისა და ყურანის რეჩიტაციის შესახებ არსებული ლიტერატურის ($\text{=ilmu t- ta}\hat{O}w\times d$) მიხედვით $\hat{A}$ არაბულში უახლოვდება $\hat{A}$ -ს. $\hat{A} > \hat{A}$ “გადახრილობა” დასტურდება თანამედროვე დიალექტებში. ამ პროცესს არაბმა ავტორებმა უწოდეს $\text{ùim}\hat{A}l\hat{a}(t) \text{ùal- fat}\hat{O}a(t) \text{wa l- ùal}\times f$ ანუ a / $\hat{A}$ -ს გადახრილობა i / y-საკენ [27, 51].

ყურანის რეჩიტაციის ყველა სახეობაში ùal- ùimÁla ხორციელდება სრულად. წყაროთა ანალიზით ირკვევა, რომ ùal- ùimÁla-სთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრებები ჰქონდათ არაბ ფილოლოგებსა და რეჩიტატორებს [27, 72-73].

სიბავაიჰის მიხედვით პალატალიზაცია და ველარიზაცია ùal- ùimÁla-ს ორი სახეობაა. 1. ე. წ. tarŌ×m-ი a / Á > Â / Ñ და 2. ე. წ. tafŌ×m-ი a / Á > u / æ // o / Ý [122, 4/117; 27, 74]. მართებულია პალატელიზაციისა და ველარიზაციის ùal- ùimÁla-ში გაერთიანება. ორივე შემთხვევაში საქმე გვაქვს ხმოვნის “გადახრილობასთან”.

ჰიჯაზური დიალექტი უჩვენებს პალატალიზაციის რამდენიმე შემთხვევას. ირკვევა, რომ ეს შემთხვევები უნივერსალური არაა და ახასიათებს ზოგიერთ კილოკავს, სავარაუდოდ ჰიჯაზში მომთაბარეთა მეტყველებას.

Á-ს პალატალიზაციის ვარიანტია, თუ ის w-ისა და y-ის ნაცვალია მეორე ძირისეული თანხმოვნისა ინტერკონსონანტურ პოზიციაში. w-ის შემთხვევაში პირველ მარცვალში i- ვოკალია: C₁iC_t- u / a / I < C₁ÁC(a), მაგ.: Ōiftu- ‘შემეშინდა’ / ŌÁ/(Á)f(a)- ‘შეეშინდა’.

პალატალიზაციის გამონაკლისი შემთხვევაა mÁ/(Á)l(a)- ‘გადაიხარა’, ‘ქონება შეიძინა’; ùan- nÁ/(Á)s- ‘ხალხი’; ŌaŌŌÁ/(Á)Ō- ‘ჰაჯაჯი’ (მამაკაცის ს. ს.), bÁ/(Á)- ‘კარი’, როდესაც არ ჩანს მისი განმაპირობებელი მიზეზი. კლასიკურ არაბულში შეინიშნება გენტიურ კონსტრუქციაში, მაგ.: ...ùan- nÁ/(Á)s, ...mÁ/(Á)l- ‘ქონება’. ეს შემთხვევა დაფიქსირებულია ჰიჯაზურში და უპირისპირდება თამიმურს [27, 88].

არადისტანციური პალატალიზაციის მაგალითია, როდესაც სიტყვის აუსლაუტში a წინ უსწრებს y-ს (resp. ùal×f maqáæra-ს) ანუ a

წარმოადგენს y-ის ნაცვალს მესამე ძირისეული თანხმოვნის პოზიციაში. ასევე, ზმნურ და სახელად ფორმებში, როდესაც $a / \hat{A} < w$. ამ შემთხვევას სიბავაიჰი განიხილავს მესამე ძირისეულით სუსტ თანხმოვანზე გათავებულ სახელთა ორობითი რიცხვის წარმოების თავში და მიაწერს ჰიჯაზურს, მაგ.: $\hat{O}az\hat{A}$ - ‘ილაშქრა, დაიპყრო’ > $\hat{O}azaw\hat{A}/\hat{A}$ [122, 3/386].

სპეციალურად აქვს განხილული სიბავაიჰის თანხმოვან r-ს როლი პალატალიზაციისას. აქ ორი შემთხვევაა. თუ r-ს სიტყვის დასაწყისში -a- მოსდევს r გაოკეცებით წარმოითქმის, მაგ.: $h\hat{A}\hat{E}\hat{A}$ $r(r)a\hat{a}\times d(un)$ - ‘ეს რაშიდია’. წესის მიხედვით ამ შემთხვევაში a-ს პალატალიზაცია უნდა განეცადა მომდევნი -i ხმოვნის გავლენით, მაგრამ r-ს ენერგიული არტიკულაციის გამო პალატალიზაცია არ ხდება. თუ r-ს მოსდევს -i-, იგი ხელს უწყობს პალატალიზაციას იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც ეს სხვა თანხმოვნებთან შეუძლებელია, მაგ.: $q\hat{A}/(\hat{A})rib$ - ‘ნავი’, $\hat{u}al-$ $k\hat{A}/(\hat{A})fir\hat{a}/(\times)n(a)$ - ‘ურწმუნოები’. $-\hat{A}/(\hat{A})ri$ - კომპლექსში პალატალიზაცია დაფიქსირებულია ჰიჯაზის ბედუინ ტომთა მეტყველებაში. სიბავაიჰი ამ შემთხვევას მიაწერს ქუსაის აზას, რომელიც ხუზაას სამხრეთული, კაკტანური წარმომავლობის, ქაჰლანური განშტოების, ალ- აზდის ტომის გვარის წარმომადგენელია. დაფიქსირებულია, აგრეთვე, ჩრდილოეთის, ადნანური წარმომავლობის, მუდარის განშტოების, კეის ეილანის ჯგუფის, ჰავაზის ტომის გვარის, ყურეიშელთა მეზობლის, საიდ იბნ ბექრის მეტყველებაში [25, 94].

აღმოსავლური ძველი არაბული დიალექტები (თამიმი, კეისი, ასადი...) უჩვენებს პალატალიზაციის შემდეგ შემთხვევებს:

თუ $\acute{A}$ -ს და C_1 მარცვალს შორის $-CVh-$ კომპლექსია. პალატალიზაციის საფუძველია h -ს სუსტი არტიკულაცია, მაგ.: $yur \times du \grave{u}an \ ya \acute{E}ribah \acute{A} / \acute{A}$ - 'მას უნდა, რომ სცემოს ის'. ასევე, $i \dots \acute{A}$ ინტერვოკალურ პოზიციაში h -ს არსებობის შემთხვევაში, მაგ.: $f \times ma \acute{E}ribih \acute{A} / \acute{A}$ - 'კარვის გასაშლელი მისი ადგილი'.

პალატალიზაცია აკუზატივში დასმულ მდებარეობითი სქესის $-ah(t)$ ფორმანტიან პაუზალურ ფორმებთან დადასტურებულია ყურანის ქესაისეულ რეჩიტაციაში, მაგ.: $\grave{u}a \acute{O}azt(u) \ \grave{u}a \acute{O}za / \acute{A}tan-$ 'ავიღე ერთი ალებით'. მიეწერება ქუფას მეტყველებას და ასახავს ასადის გავლენას. ამგვარი მოდიფიკაცია დამახასიათებელია სანას, მის მეზობლად მოსახლე ტომებისა და ნეჯდის თანამედროვე დიალექტებითვის.

პალატალიზებული ფორმებია თანამედროვე $\acute{E} \acute{A}(h) / \acute{E} \times$. ებრაული $z \acute{I}(h)$ და არამეული $d \acute{I}n$ პროტოსემიტური $\acute{E} \times$ -ის ვარიანტებია. აღმოსავლურ ძველ არაბულ დიალექტებში დასტურდება $d \acute{A}$ ფორმა (შდრ. ებრაული $n \acute{I}r > n \acute{A}r$). პალატალიზებული ვარიანტი $d / (d) \acute{E} \times$ აღინიშნება თლემსენის, ეგვიპტის, ომანის, დოფარისა და დასინას დიალექტებში. პალატალიზებული ვარიანტებიანი მალტური დიალექტი უჩვენებს $d \acute{A}$ -ს [76, 112].

$\acute{A}(a+a) // \grave{u}a l \times f$ -ი ხშირად წინა წარმოებისაა. სიტყვის ბოლოს გვხვდება სუსტ ძირებთან, მაგ.: $da \div \acute{A} / (\acute{A})-$ 'მოუწოდა, დაუძახა'. პალატალიზაციის ეს შემთხვევა დასტურდება იემენის დიალექტში. წყაროებში დაცულ ცნობაში, რომ $\acute{O}ubl \acute{A} / (\acute{A})-$ 'ფეხმძიმე' მიეწერება ზოგიერთ ნეჯდელს [76, 113], უნდა იგულისხმებოდეს ტაის ტომი.

$\grave{u}im \acute{A}la(t) \ \grave{u}at-$ $tar \acute{O} \times m$ -ი გამორიცხულია ემფატიკური ($\acute{E}$, $\acute{a}$, $\acute{a}$, $\acute{I}$), ველარი ($\acute{O}$, $\acute{O}$) და უვულარი (q) თანხმოვნების მეზობლობაში. ზოგი ავტორის მტკიცებით, $\grave{u}al-$ $\grave{u}im \acute{A}la$ i -სთან ასიმილაციის შედეგია. მის

უარსაყოფად იშვიათი არაა მაგალითები, რომლებშიც ასეთი ფაქტორი უადგილოა, მაგ.: $b\acute{A}b$.

იმალას ანალიზით ირკვევა ხმოვანთა პარალელიზმი ძველი არაბული დიალექტების სიტყვის სტრუქტურაში: ჰიჯაზური (დას. არაბ.) $a //$ ნეჯდის (აღმ. რაბ.) i . ჰ. კოფლერის მიხედვით ნეჯდისთვის დამახასიათებელია პალატალიზებული $a > i$ [63, 15]. სემიტური ფონოლოგიის გათვალისწინებით შეიძლება ვივარაუდოთ $a < i$ პროცესი ზოგადად. მიუხედავად ამისა, მწირი ინფორმაცია არაბულ დიალექტებში ხმოვანთა კორელაციის ზუსტი სურათის დადგენის საშუალებას არ გვაძლევს.

კლასიკური არაბული $\acute{A}$ ასახავს პროტოსემიტურ სამ ვოკალს: $\acute{A}$ (არამეული $\acute{A}$, ებრაული $\acute{Y}$), $\hat{I}$ (ებრაული $\hat{I}$), და ბოლო პოზიცია $-ai$ (ებრაული $-ai$, $-eh$, ეთიოპიური $-\hat{I}$). ჰიჯაზურში ამ ხმოვნის არტიკულაცია განუსაზღვრელია [122, 4/279-282; 76, 105].

ველარიზაციის ($\text{ùim}\acute{A}la(t) \text{ taf}\acute{O}\times m$) შემთხვევები მიეწერება ჰიჯაზურს, მაგ.: $\acute{a}al\acute{A}/(\beta)t-$ ‘ლოცვა’, $zak\acute{A}/(\beta)t-$ ‘მოწყალება’, $\hat{O}ay\acute{A}/(\beta)t-$ ‘ცხოვრება’. ყურანის ორთოგრაფიით: $\acute{a}lwt$, $zkwt$, $\hat{O}ywt$. ეს ფორმები შეიძლება ყურეიშელმა ჩამწერებმა [122, 4/432; 76, 105].

$ta\acute{O}w\times d$ -ის ტრადიციით ხშირია ველარიზებული ვარიანტები. $\acute{Y}$ ასახავს გარდამავალ ეტაპს æ -სა და $\acute{A}$ -ს შორის. შეესატყვისება არამეულ $\acute{a}\hat{I}\acute{Y}\acute{a}\acute{A}$, $zak\text{æ}\acute{A}$, $hay\text{æ}\acute{A}$ -ს და ეთიოპიურ $mask\acute{Y}t$ -ს (არაბ. $mi\hat{a}k\acute{A}t-$ ‘ნიშა’). ყურანის ქესაისეულ რეჩიტაციაში დაფიქსირებულია $mi\hat{a}k\acute{A}t$ -ის ველარიზებული ვარიანტი: $\acute{A} > \acute{Y}$ [76, 106].

თ. ნოლდეკეს მიხედვით ეთიოპიურში $mask\acute{Y}t$ ჰიჯაზის არაბულიდან შევიდა, ხოლო ჰიჯაზურში იუდაისტური არამეულიდან: $mask\times\acute{a} > mi\hat{a}k\acute{A}/(\acute{Y})t$ [76, 106].

ჰიჯაზურში არაა $\dot{Y}$. $\dot{Y} < \text{æ} < \dot{A}$ ასახავს $\dot{A}$ -ს წარმომავლობას -awi- / -awa- კომპლექსიდან. ველარიზებულ ხმოვანს მოუდის მახვილი და media ვოკალია $\dot{A}$ -სა და æ -ს შორის, რომელიც მოისმის მაგ.: sal $\dot{A}$ /(ae)m(un) ÷alaykum-ში- ‘გამარჯობა, მშვიდობა თქვენდა’. დაფიქსირებულია თელ ელ- ამარნას ქანაანურში, ებრაულში, ფინიკიურსა და დასავლეთ სირიულში [26, 143].

ჩრდილოეთ სემიტური $\dot{Y} > \dot{A}$ პროცესს უჩვენებს სირიული და პალესტინური სახელების გადმოცემისას არაბული, მაგ.: âelem $\dot{Y}$ n > sulaym $\dot{A}$ n. აბატურ წარწერებში დაფიქსირებულია $\dot{A}$, სადაც უნდა ყოფილიყო æ [47, 48].

a ხმოვნის ველარიზაცია // $\dot{A}$ ანუ u-საკენ გადახრილობა დამახასიათებელია თანამედროვე დიალექტებისთვის. ველარიზაცია დიფტონგთა შევიწროების შედეგია. aw > æ , სადაც æ $\dot{Y}$ -საკენაა გადახრილი, მაგ.: n æ / $\dot{Y}$ ÷- ‘სახეობა’. ჰიჯაზის არაბული a/ $\dot{A}$ -ს ველარიზაცია ნაწილობრივ გადასულია სალიტერატურო არაბულში, სადაც aw დიფტონგში a ისმის ემფატიკურ, ფარინგალ (Ō , ÷) და გლოტალ (ù ,h) თანხმოვნებთან, სხვაგან – o [3, 59]. ძლიერი ველარიზაციის შემთხვევები დაფიქსირებულია ხორასანის არაბულში [76, 105].

იემენურში სუსტი თანხმოვნების შესახებ ინფორმაცია მწირია. არ დასტურდება $\dot{A} > \dot{Y}$. იუხედავად ამისა, ჰადრამავთში, აზანში, შაჰაში, ომანსა და შიჰრში ფიქსირდება იშვიათად. ნ. როდოკანაკისი მიაწარს შიჰრის გავლენას. $\dot{A} > \dot{Y}$ ვარიანტი დაცულია ძველი სამხრეთ არაბული საკუთარი სახელების არაბულ და ბერძნულ დაწერილობებში. მიუხედავად ა. დილმანის მტკიცებისა ასეთ მოდულირებას არ აჩვენებს ეთიოპიური. თანამედროვე სამხრეთ

არაბულში, დასავლეთ არამეულსა და ჰიჯაზის დიალექტებში კი ხშირია [76, 106]. სავარაუდოდ, ეს დასავლეთ არაბული დიალექტების გავლენას ასახავს სამხრეთ არაბულზე.

ველარიზებული $\acute{A}$ -ს არტიკულაცია ჰიჯაზურში მახვილიან ღია მარცვალში ($\acute{I}$) წარმოადგენს შუალედურ ველარიზაციას (ე. წ. $\acute{u}al-\acute{u}im\acute{A}la\ bayna\ bayna$) და შეესაბამება აღმოსავლური დიალექტების $\acute{A}$ -ს. ძველი სემიტური ფონემა $\acute{I}$ დასტურდება ნაკლულ და ცარიელ ფუძეებსა და მდებარეობითი სქესის ფორმანტში: $at > \acute{I}$. ეს ვარიანტი გავრცელებულია სირია-პალესტინის (ლევანტინის) თანამედროვე დიალექტებში, მაგ.: $qahwa/(\acute{I})(t)$ - ‘ყავა’. ძველ დიალექტებში არსებობს გარკვეული შესაბამისობა:

$$\begin{array}{cc} \acute{I} & \acute{A} \\ \times & \text{æ} \end{array}$$

გრძელ ხმოვანს ზოგი განიხილავს გემინატად, ორი მოკლე ხმოვნის და თანხმოვნის თანმიმდევრობად. მის შესაბამისად მოკლე და გრძელ ხმოვანთა დაპირისპირებაში ხედავენ გემინაციის პროსოდიულ კორელაციას. ასეთ გაგებას საფუძვლად უძევს ეტიმოლოგიები: $q\acute{A}la$ - ‘თქვა’ $>$ $q\acute{A}wil$ - ‘მთქმელი’ [3, 22].

არაბული სალიტერატურო ენა ხასიათდება ხმოვანთა იდენტური სისტემით ადრეკლასიკურიდან თანამედროვე პერიოდის ჩათვლით.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტის ვოკალიზმი ასეთია:

	მოკლე		გრძელი
	a	$\acute{I}$	$\acute{A}$
i	u	$\times$	æ
	დიფტონგები		
	ay		aw

ხმოვნის ვარიანტის რეალიზაციას, ხშირად, განაპირობებს პოზიცია და კონტაქტი. ასეთი ვარიაციები ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში ძალიან ცოტაა და ამიტომ ახლოს დგას ქანაანურ, ეთიოპურ და სალიტერატურო არაბულთან. არაბი გრამატიკოსების შრომებიდან ირკვევა, რომ მეზობელი ფონემების გავლენა ხმოვნებზე გამოკვეთილია აღმოსავლურ დიალექტებში, მაგ.: $i > \emptyset$, $u > \emptyset$: $fi\div il > fi\div l$; $fu\div ul > fu\div l$ [122, 2/198]; $fa\div i/ul > fa\div l$; $fa\div ila > fa\div la$, $fa\div ula > fa\div l$ [122, 2/277]; $fu\div ila > fu\div la$ / $fæ\div la$ – *kalmia* > // *kilma*- ‘სიტყვა’; *áaduka* > // *áudka*- ‘იყო მართალი’; *faŌiĒ* > // *fiŌĒ*- ‘ზარდაცი’; *yawmu l- Ōumu÷a* / - *Ōuma÷a* (უკაილი) > // *yawmu l- Ōum÷a*- ‘პარასკევი’ . სალიტერატურო (სტანდარტიზებული) ენაში გავრცელებულია აღმოსავლური ვარიანტი, მაგ.: თამიმური *Ōusn*- ‘მშვენიერება’, ‘სიკეთე’ (შდრ. ჰიჯაზური *Ōusun*); “*waqÁlæ lin- nÁsi Ōusnan*”- ‘და უთხრეს ხალხს სიკეთე’ [ყურანი, 2/38].

ჰიჯაზის დიალექტში ხმოვნები სელოლატურ ვარიანტებში ხმოვნის ჩავარდის სათანადო არგუმენტი არ არსებობს. მექას თანამედროვე სასაუბრო არეალში ხშირია ანაპტიქსური ხმოვნის დისტრიბუცია [80, 99].

მიუხედავად ამისა, ჰიჯაზურში დაფიქსირებულია $\div a\hat{a}rat$ - ‘ათი’ 11-დან 19-ის ჩათვლით მდ. სქესში, მაგ.: *üiŌdÁ ÷a\hat{a}rat*- ‘თერთმეტი’, ხოლო თამიმისა და ნეჯდის სხვა დიალექტებში - *üiŌdÁ ÷a\hat{a}i/arat* [122, 2/176].

ალ- ასთარაზის გადმოცემით, თამიმისა $\div a\hat{a}irat$, ხოლო ჰიჯაზურია სუქუნის ვარიანტი, რომელიც *ùal- fuáŌÁ*-ა [113, 2/150-151].

ებრაული $\div esr\hat{h}$ (ბაბილონური $\div asr\hat{Y}h$) და სირიული $\div esr\hat{h}$ აჩვენებს, რომ ეს პროტოსემიტური ფორმაა, ხოლო თამიმური $\div a\hat{a}irat$ (ანაპტიქსური ხმოვანი) კი განვითარებული. შდრ. ჰიჯაზური *samurat* //

თამიმური samrat [120, 50]. ვარიაციები უკავშირდება თანხმოვან r-ს , რომელიც აღმოსავლურ დიალექტებში გავლენას ახდენს ხმოვნებზე. rVC კომპლექსში fu÷l > fu÷ul დაფიქსირებულია ასადის დიალექტში, მაგ.: ÷usr > ÷usur- 'სირთულე', nusr > nusur- 'არწივი'.

კოფლერთან დამოწმებულია სტრუქტურული ცვლა r-ს გარეშე, მაგ.: ჰიჯაზური wasmat // wasimat [63, 260].

პირის შერწყმული ნაცვალსახელების (სუფიქსალური ნაცვალსახელები) ვოკალიზმი რიგ შემთხვევაში აჩვენებს ხმოვნის დაგრძელებას: hu-, hum(u)-, hunna- i-სა და y-ის შემდეგ. სალიტერატურო ენის ნორმები დაცულია რაბიას დიალექტში, ასევე დასტურდება minhim [122, 2/231] და –kum > -kim: minkim minhim-ის ანალოგიის საფუძველზე. მიეწერება ჰიჯაზის დიალექტს.

ხმოვნის დაგრძელება: hum > hæ: biÒulÁmihæ < biÒulÁmihim [122, 2/123]. (შდრ. ეგვიპ. rigi÷tæ < სალიტ. არაბ. raÓa÷tum- 'დაბრუნდით'). ჰიჯაზელ რეჩიტატორებთან დაფიქსირებულია –i/yhu ვარიანტი, მაგ.: “bimÁ ÷Áhada ÷Álayhu l- lÁhu”- ‘...რაც პირობად დაუდევს, ალაჰიმც [უბოძებს ჯილდოდ.]’ [ყურანი, 40/10]. ას- სუიუტის “Óam÷u l- ÓawÁmi÷”-ის კომენტარში, “ham÷u l- hawÁmi÷”-ში, დაცული ცნობის თანახმად ჰიჯაზელები ყველა პოზიციაში წარმოთქვამენ –hu-ს [124, 1/58-59].

სინტაგმატურ პოზიციაში (ვასლიანი ალიფის წინ) განპირობებულია სინჰარმონიზმით, მაგ.: “faqÁla liùahli-h-u mkuäæ”- “და უთხრა მან თავის ხალხს: დარჩით!” [ყურანი, 20/10].

ჰიჯაზში დაცულია –hum // -humæ // himæ პარალელიზმი, რაც ასახულია ყურანის ქუფურ ხელნაწერებში [76, 95].

უვულარი, ფარინგალი და ემფატიკური თანხმოვნების გავლენა მნიშვნელოვნად ეფრო დიდია აღმოსავლურ დიალექტებში. წყაროთა ანალიზით ჰიჯაზურში არ ფიქსირდება გრძელი ხმოვნის დამოკლება ($\hat{A} > a$). სალიტერატურო არაბულს შუალედური პოზიცია უჭირავს და უჩვენებს დასავლურ და აღმოსავლურ ვარიანტებს.

აღმოსავლურ დიალექტებში უვულარი, ფარინგალი და ემფატიკური თანხმოვნების მეზობლობაში დასტურდება *a*, ხოლო ჰიჯაზში *u*, მაგ.: $\div aqr // \div uqr$ - 'უნაყოფობა'; *yafra*Ō // *yafru*Ō- 'ცარიელი, თავისუფალი იყო'; *Ōahd // Ōuhd*- 'ძალა, ღონე', 'მონდომება'; $\hat{E}a\div f // \hat{E}u\div f$ - 'სისუსტე', $\div a\hat{O}uz // \div u\hat{O}uz$ - 'სისუსტე, შეულოდ ყოფნა'. მაგრამ ჰიჯაზური *za* $\div m //$ თამიმური *zu* $\div m$ - 'აზრი, ვარაუდი, ფიქრი'.

ბ. რაბინი გაუმართლებლად მიიჩნევს პირველადობის საკითხის დასმას. არაბული *malik* და ებრაული *malk* ადასტურებს ბისილაბური და სეგოლატური ფუძეების სიმრავლეს სემიტურში [76, 97].

დაფიქსირებულია შემდეგი ოპოზიციები:

i / a: a / i ჰიჯაზურსა და თამიმს შორის, მაგ.: *na* $\div im // na$ $\div am$ - 'დაიხ'. *na* $\div im$ ვარიანტს აჩვენებს, აგრეთვე, ჰუზაილი და ქინანა. მიეწერება მუჰამედს (ყურაიშელთა მეტყველება); *la*Ōyat // *li*Ōyat- 'წვერი'.

უვულარი და ემფატიკური თანხმოვნების მეზობლობაში ჰიჯაზურ *i*-ს აღმოსავლურ დიალექტებში შეესატყვისება *u*, მაგ.: *mi*áŌaf // *mu*áŌaf- 'გრაგნილი, წიგნი', *qidwat // qudwat*- 'ნიმუში, მაგალითი'; *qinyat // qunwat*- 'საკუთრება' [47, 511].

ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში დაფიქსირებულია მცირე რაოდენობა სიტყვებისა, სადაც *u*-ს შეესაბამება სალიტერატურო ენის *a*, მაგ.: *summ // samm*- 'შხამი' (შდრ. ებრაულ-არამეული *samm*).

ბილაბიალთან $a > u$ ფიქსირდება პალესტინის არამეულსა და დოფარის დიალექტში.

ჰიჯაზში i არ განიცდის ბილაბიალთა გავლენას, რასაც ადასტურებს $\text{šimm} < \text{šumm}$ - 'დედა' ჰუზაილში. ხ. რაბინი თვლის, რომ samm სიტყვა პალესტინის არამეულიდანაა ნასესხები [76, 102].

არაბულ ფილოლოგიაში არსებული გამოკვლევები საშუალებას იძლევა ახლებურად შევხედოთ ძველი არაბული დიალექტების ზოგიერთ თავისებურებას და დავადგინოთ მათი განვითარების პირობები და გავრცელების არეალი.

ძველი არაბული დიალექტების დასავლური და აღმოსავლური ჯგუფი ერთიმეორეს უპირისპირდება სრულხმოვანება-არასრულხმოვანების საფუძველზე [76, 97].

აღმოსავლური ჯგუფისთვის, ზოგადად, დამახასიათებელია სიტყვისა და მორფემის ვოკალური სტრუქტურის არამყარობა.

მოკლე ხმოვანთა პოზიციური განპირობებულობა და არამყარობა არაბული ენისათვის დამახასიათებელია მისი არსებობის ჩვენთვის ცნობილ პერიოდში. შედარებით-ისტორიული თვალსაზრისით ეს მოვლენა წარმოადგენს სემიტური სიტყვისა და სიტყვათშეთანხმების ვოკალური და სილაბური სტრუქტურის საერთო ტიპოლოგიურ თავისებურებას, რომელიც აქცენტუაციას უკავშირდება [55, 27; 70, 11]. საწინააღმდეგო მოსაზრებისაა ჟ. კანტინო და კურილოვიჩი სიტყვის ვოკალურ და სილაბურ სტრუქტურაში მახვილის ფაქტორზე [47, 116-119].

სიტყვის ვოკალურ სტრუქტურაში იგულისხმება ხმოვანთა განაწილება, ან პოზიცია სიტყვა-ფორმაში (შემდგომში სიტყვა), ანუ მისი სილაბური სტრუქტურა მთლიანად. ასევე, სიტყვაში ხმოვანთა

ხარისხობრივი და რაოდენობრივი მახასიათებლები და მათი ფუნქციური დატვირთვა.

სამთანხმოვნიათ პირვალადი ზმნები და სახელები იზოლირებულ პოზიციაში უჩვენებს $C_1VC_2VC_3$, მაგრამ თამიმისა და ნეჯდის სხვა დიალექტებში დაცულია $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურა: $fa\div il / fa\div ul / fu\div ul / fi\div il / fu\div il > fV\div l$, მაგ.: $kalima(t) // kilma(t)$ - 'სიტყვა'; $suduka(t) // sudka(t)$ - 'სამართალი'; $ra\acute{O}ul // ragl$ - 'კაცი' თამიმისა და ბეერ იბნ ვაილის მეტყველებაში.

$fa\div il$ და $fa\div \times l$ ტიპის $fi\div il$ და $fi\div \times l$ ფორმები დამახასიათებელია ნეჯდში მომთაბარე ტომებისათვის. $fi\div il$ ტიპი გადავიდა $fi\div l$ ვარიანტში წარმოთქმის გაადვილების მიზნით.

ჰიჯაზის არაბულში სინჰარმონიზმი დაცულია $fu\div l$ ტიპის $-Át$ ფორმანტიან მრავლობითში, სადაც ანაპტიქსური ხმოვანი ემთხვევა ფუძისეულს: $fu\div ulÁt$. ასეთივე ვითარებაა $fi\div la(t)$ ტიპში: $i - i$ თანმიმდევრობა: $fi\div ilÁt$.

ზოგადად, შინაგან დერივანტთა გაცნობისას ცხადი ხდება, რომ ერთი და იმავე ძირისაგან ნაწარმოები სხვადასხვა ფუძე ზოგჯერ სინონიმებს წარმოადგენს, მაგ.: $sifr // sifir$ - 'წიგნი' (შდრ. ებრ. *sefer*). ამდენად, საქმე გვაქვს ფუძეთა პარალელიზმთან.

$fu\div la(t) / fi\div la(t)$ ტიპის სწორი მრავლობითის ფორმის მეორე მარცვალში ხმოვნის კარგვა: $V / \emptyset$ დამახასიათებელი ყოფილა თამიმისა და კეისის ტომისთვის [27, 138]. ჰიჯაზური უჩვენებს $fi\div lÁt / fu\div lÁt$ ფორმებს.

სამმარცვლიან სტრუქტურას უჩვენებს დასავლეთ არაბული დიალექტები სხვადასხვაგვარი დისტრიბუციით, მაგ.: ჰიჯაზური $sudukÁt$ და $ni\div imÁt$ - 'წყალობანი' ($u-u, i-i$ სინჰარმონიზმით), ხოლო სხვა

დასავლურ დიალექტებში: sudakÁt, ni÷amÁt, მსგავსად ებრაულისა: kebhÁsÝt < kibsÁh და hÝrÁth < horbÁh [76, 98].

fa÷la(t), fi÷la(t) ტიპის სახელთა -Át მრავლობითში ანაპტიქსური ხმოვანი ხშირად შეხამებულია ფუძისეულთან.

fa÷la(t), fi÷la(t), fi÷ila(t) და fu÷la(t), გარდა გემინირებული და ცარიელი ტიპებისა, ხშირად ავლენენ ორმარცვლიან ფუძეს -Át ფორმანტის დართვისას.

fa და wa(//V) კავშირის დართვისას V / Ø პროცესი აღნიშნება მხ. რ.-ის III პ.-ის ცალკემდგომ ნაცვალსახელთან და ზმნის აღწერილობითი ბრძანებითი I ფორმანტთან. u / i სინკოპე: fa/wah(w)a < = hæa; ზმნაში: fal(i)yaÊrib- ‘სცემოს’, დაფიქსირებულია ყურანის რეჩიტაციაშიც. ამგვარი წარმოთქმა დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ნეჯდის აღმოსავლური დიალექტებისათვის [27, 139-140].

თამიმის მონათესავე მუდარული წარმომავლობის რიბაბას ჯგუფის ტომთა მეტყველებაში აღნიშნულია ხმოვნის კვეცა fu÷ul ტიპის ცარიელ ძირებში, მაგ.: Òayær // Òuyr ან Ò×r- ‘ეჭვიანი’.

i-ს კვეცა ძირისეულ მეორე y-სთან ùaf÷ilÁt ტიპში და u-ს ძირისეულ მეორე w-თან fu÷ul ტიპში დამახასიათებელი ყოფილა თამიმის დიალექტისთვის, მაგ.: nær // nuwr- ‘სინათლე’ [27, 146].

ნაკლულ ძირიან fu÷il ტიპში ძირისეული მესამე w-ის მეტათეზა (w < y) გამოწვეულია i ხმოვნით., მაგ.: ძირი Òzw > ვნებითი გვარის ფუძე Òuziya (Òuz×a)- ‘დაპყრობილ იქნა’. სიბავაიჰის აზრით w-ის რეკონსტრუქცია აუცილებელი არაა. აქ ისეთივე აქციდენციაა, როგორც, მაგ.: ùalim(a) // დიალექტ. ùalm(a)- ‘იცოდა, შეიტყო’. ამ ვარიანტს ავლენს ბაქრ იბნ ვაილის, თამიმის და ნეჯდის ტომთა სხვა დიალექტები [19, 133].

კონტექსტურ პოზიციაში მოკლე ერთმარცვლიან სტრუქტურაში: C_1V_i ფუძისეულს შეესაბამება ანაპტიქსური ხმოვანი i , მაგ.: *mini l- ŪŪÁ(hi)*- ‘ალაჰისაგან’ (ფრაზაში $\acute{A}$ -ს პალატალიზაციის: $\acute{A} > i$ კვალი უნდა იყოს). პროთეტული ალიფის წინ $\emptyset > V$ შემთხვევა ორთანხმოვნიანობის ასაცილებლად არ ხდება. მიზეზი წინა ხმოვანთან ანალოგიაა. ეს პროცესი ბუნებრივია კლასიკური არაბულისთვისაც, თუ პროთეტული ალიფი *u*al- დეტერმინანტ ნაწილაკს არ ეკუთვნის, მაგ.: *mini i-bnik(a/i)*- ‘შენი ძისაგან’. უკუპროცესს: $i < i$ უჩვენებს ჰავაზინისა და ჰუზაილის ტომები, მაგ.: *liuimmik(a/i)*- ‘დედაშენისთვის’. $\emptyset > i$ მიეწერება ტაის, ქალბის დიალექტებს და ნეჯრანის მოსახლეობას, რაც სამხრეთულ გავლენაზე მეტყველებს. ქალბის დიალექტისათვის დამახასიათებელი *minhim < minhum*- ‘მათგან’ ვარიანტი ($u > i$) ი. ანისის მოსაზრებით არამეულ და ებრაულ გავლენას უკავშირდება [19, 139].

იზოლირებულ პოზიციაში $C_1VC_2V:C_3VC_4$ სტრუქტურის ფუძე შესაძლოა მონაცვლეობდეს $C_1VC_2V:C_3V:C_4$ –თან, მაგ.: *maqÁdim // maqÁd×m*- ‘უშიშარნი, მამაცნი’. სიბავაიჰი $C_1VC_2V:C_3VC_4$ სტრუქტურას კარგ არაბულს უწოდებს. [122, 4/426]. მესამე მარცვლის (ხმოვნის) დაგრძელება გამოწვეულია ჰომორგანულ თანხმოვანთა თავმოყრის ასაცილებლად. გრძელხმოვნიანი ფორმები ძველი დიალექტების აღმოსავლური ჯგუფისთვისაა (თამიმის და ნეჯდში მომთაბერე ტომების) დამახასიათებელი [27, 150].

ყურანის რეჰიტაციაში დაცულია *ui≠had* ფორმა ფრაზაში: “*uā lam uā≠had uilaykum...*”- ‘განა არ აღმითქვამს თქვენთვის’ [ყურანი 36/60].

გემინირებული ზმნა: *timassakum* ფრაზაში: “*fatamassakumu n-nÁru...*”- ‘და ცეცხლმა შგთანთქათ თქვენ’ [ყურანი 11/113] [27, 153-164].

ცარიელი ძირის პასივის ზმნის პირველ მარცვალში ხმოვნის ცვალებადობის მიხედვით გამოიყოფა დიალექტური სამი ვარიანტი:

1. *u*-ს უმლაუტიანი ანუ *-i*- ხმოვნიანი, რომელსაც მოსდევს *y* და ცვლის ძირისეულ მეორე თანხმოვანს, მაგ.: *qiy(=×)l(a)*- ‘ითქვა’, *biy(=×)÷(a)*- ‘გაყიდულ იქნა’. ზოგჯერ *-i*- ავლენს მკვეთრ ლაბიალიზაციას, მაგ.: *b×/(Ī)÷*

2. პირველ მარცვალში ლაბიალიზებული *-u*- ხმოვნიანი ფორმები, მაგ.: *bæ÷*.

3. პირველ მარცვალში *-i*- ხმოვანი, რომელსაც მოსდევს *y* (*=×*) და რომელიც შეიძლება ცვლიდეს ძირეულ მეორე *w*-ს ან ალიფს. საწყისი *-æ*- ვარიანტისაგან განვითარდა დიფტონგი *aw*: *æ > au > eu* (*i*-საკენ გადახრილობა) *> i*. *i*-ს დისტრიბუცია დამახასიათებელია ყურეიშელთა და ბენუ ქინანას მეტყველებისთვის. *i*-ს და *u*-ს მკვეთრი ლაბიალიზებული წარმოთქმა (ე. წ. *ùal- ùiâmÁm*) კეისის, ასადისა და უკაილის ტომთა მეტყველებისთვის ყოფილა დამახასიათებელი. *ùal- ùiâmÁm*-ი დაფიქსირებულია ყურანის ქესაისეულ რეჩიტაციაში, მაგ.: “...*q×la lahum...*”- ‘მათ უთხრეს’ (resp. ნათქვამი იქნა მათთვის) [ყურანი 2/11] [27, 134].

ყველა აღნიშნულ შემთხვევაში გადანაცვლება ან $\emptyset / V$ და პირიქით $V / \emptyset$ მონაცვლეობა მახვილის მოქმედებითა და პოზიციურადაა განპირობებული.

ვოკალური სტრუქტურის არამყარობა ორი გარემოების შედეგია: 1. ძლიერი მახვილის მოქმედება. ისტორიული თვალსაზრისით ძლიერმა მახვილმა სემიტური ენების სიტყვის ვოკალურ-სილაბური სტრუქტურის განვითარებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა 2. თანხმოვანთა თავმოყრის შეუძლებლობა.

ჩვენამდე მოღწეული ძველი არაბული დიალექტური მასალის შედარებითი ანალიზი მოწმობს, რომ სიტყვის მოძრავი ვოკალური სტრუქტურა მეტნაკლებად დაცულია ორივე აღმოსავლურ (თამიმი, რაბია, ასადი, უკაილი, ღანი და სხვ.) და დასავლურ (ჰიჯაზური, ჰავაზინი, ჰუზაილი და სხვ.) დიალექტებში.

აღმოსავლური ჯგუფის ძველი არაბული დიალექტებისათვის დამახასიათებელ ხმოვანთა სინჰარმონიზმს მნიშვნელოვანი გავლენა არ მოუხდენია ჰუზაილის დიალექტზე. საერთო დასავლურ ფორმათა არსებობა ცხადჰყოფს, რომ ამ მხრივ აღმოსავლური დიალექტების გავლენა მინიმალურია, მაგ.: აღმ. $na\div am$ // დას. $na\div im$ - ‘დიახ’. $na\div im$ ვარიანტს უჩვენებს ქინანას დიალექტიც და საერთო დასავლურია [76, 79].

ჰუზაილში სინჰარმონიზმს უჩვენებს $C_1aC_2\times C_3$ სტრუქტურა $> C_1iC_2\times C_3$, მაგ.: $kab\times r > kib\times r$ - ‘დიდი’, მსგავსად ნეჯდისა და ეგვიპტის თანამედროვე დიალექტებისა [122, 4/440; 27, 100-110]. ასეთი ვარიანტები ახასიათებდა ბედუინთა ტომების დიალექტებს: თამიმი, ბექრი, ასადი და კეისი. პალატალიზაციისა და სინჰარმონიზმის მაგალითებიდან ჩანს, რომ i -ს გავლენა დიდია ბედუინთა დიალექტებზე ზოგადად. საპირისპირო მოსაზრება გამოთქვეს ი. ანისმა, ა. ალ-რაჯეჰიმ და ა. ალ-ჯუნდიმ. მათი აზრით, ბედუინთა ტომები u -საკენ “გადახრილობას” უჩვენებენ [19, 91; 21, 125; 22, 252]. მხედველობაში ჰქონდათ პირველი და მეორე ძირისეული $-u$ - ვოკალი და არ გაითვალისწინეს პალატალიზაცია და სინჰარმონიზმი.

სინჰარმონიზმი დაცულია $fa\div la(t)$ ტიპის $-\acute{A}t$ ფორმანტიან მრავლობითში იმ შემთხვევაშიც კი, როცა მეორე მარცვალი $-w$ -ით ან $-y$ -ით იწყება, მაგ.: $\acute{O}aw\acute{A}z\acute{A}t$ - ‘წყვილები’, $baya\acute{E}\acute{A}t$ - ‘კვერცხებ’ [76, 112].

ასევე, ყურანის ქუფელი ალ- ამაშისეულ რეჩიტაციაში: “...äalÄü ÷awarÄtin...”- “...სამი ნაკლოვანება...” [ყურანი 24/58].

ზმნის იმპერფექტივის ფორმანტის ვოკალთან დაკავშირებით აბუ ამრთან დაცულია ცნობა, რომ ჰუზაილის ტომის ნაწილი, მსგავსად ჰიჯაზურისა, უჩვენებს ya- / ta- / ùa- / na-, ნაწილი კი – y(i)- / ti- / ùi- / ni- მაწარმოებლებს [27, 90].

i- ვოკალიანი წარმოება აღმოსავლური დიალექტების გავლენას ასახავს, მაგ.: ტაიურ ùiŌÄl- ‘ვრჩები’ ფორმას ალ- მარზუკი საერთო არაბულად მიიჩნევს. უ. ფრეიტაგის მოსაზრებით ùiŌÄl ჰუზაილიდან გადავიდა ტაიში და ყველა დიალექტში გავრცელდა. კ. ფოლერსის მიხედვით ეს ვარიანტი განპირობებულია პირველი მარცვლის ჰამზასა და მომდევნო ველარის ან ფარინგალის შემდეგ მდგარი Ä ხმოვნით, ùiŌwÄn- ‘ძმები’ და ùiŌdÄ- ‘ერთი, ერთ-ერთი’-ს ანალოგიის საფუძველზე. ùi – Ä თანმიმდევრობა შესაძლოა მახვილის დასუსტების ან მეტატონიის შედეგი იყოს. ასეთი ვითარებაა აღმოსავლურ დიალექტებში: თამიმი, ბაჰსა, კეისი, ქალბი [27, 154].

თანამედროვე დიალექტებში i ვოკალიანი წარმოება საერთო მოვლენაა [20, 105; 69, 128].

თანამედროვე არაბული დიალექტებში ისტორიული მოკლე ხმოვნების რედუქცია ადასტურებს, რომ მოკლე ხმოვანების რეალიზაცია არარელევანტურია საერთო არაბული სისტემისათვის. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ძველი არაბულის ფონემატურ სისტემას გააჩნდა მოკლე ხმოვანი ფონემების ნეიტრალიზაციის შესაბამისი პოზიციები, პოზიციითა და კონსონანტური გარემოცვით განპირობებული შესაბამისი ალოფონები, რასაც ადასტურებს ძველი არაბული დიალექტების აღმოსავლური ჯგუფის მონაცემები.

თანამედროვე დიალექტებში ისტორიული მოკლე ხმოვნების სისტემა ასახავს არაბული a: i/u სისტემის არადიფერენცირებას, რომელიც მომდინარეობს აფრაზიული სისტემის *a: *a (> i, u), სემიტური პერიოდიდან.

1. 3. თანხმოვანთა სპონტანური ცვლილებები

არაბული ენის ბგერითი შედგენილობის ისტორიულ ჭრილში განხილვა უჩვენებს, რომ სალიტერატურო ენის ფონეტიკურ-ფონოლოგიური სტრუქტურა წარმოადგენს მყარ, კონსერვირებულ სისტემას, რომელსაც უპირისპირდება დიალექტური მონაცემები. დიალექტების ფონეტიკურ-ფონოლოგიური სისტემა ცვალებადი და დინამიურია.

ადრეკლასიკური ხანის არაბულის და ჰიჯაზის დიალექტის ფონეტიკური სისტემის რეკონსტრუქცია ხერხდება ჩვენამდე მოღწეული ძველი არაბული გრამატიკული ტრაქტატების მეშვეობით. ბასრის ფილოლოგიური სკოლის მთავარი წარმომადგენლის VII საუკუნეში მოღვაწე აბუ ბიშრ ამრ იბნ უსმან სიბავაიჰის ნაშრომი – “*ūal- kitÁb*” ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წყაროა ასეთი კვლევისათვის.

სიბავაიჰის ფონეტიკური აღწერილობანი ძირითადად ემთხვევა სალიტერატურო ენის ჩვენთვის ცნობილ აღწერილობებს.

ა) უვულარი

უვულარი q ზოგჯერ გადმოიცემა მჟღერი g-ით, მაგ.: qaáá(a)>gaáá(a)- 'მოუთხრო, მოყვა'. უპირისპირდება აღმოსავლურ ყრუ q-ს. ფოლერსი გამოყოფდა მჟღერ q-ს [76,].

ფონემა q ხასიათდება როგორც უკანაენისმიერი მჟღერი [სიბავაიჰი, 2/405], შესაბამისად შესაძლებელია მისი *g-ით ლოკალიზაცია. *g ყრუვდება არტიკულაციის ხერხისა და ადგილის შენარჩუნებით: g > q. ძველი წარმოთქმა: g, რომელიც დაფიქსირებულია ძველ ჰიჯაზურში შენარჩუნებულია ბედუინთა დიალექტებში [92, 48].

ჰიჯაზის დიალექტში q-ის შესახებ არსებობს ერთადერთი ინფორმაცია, რომ ის g-დ მოისმოდა მექაში. ეთიოპურ დამწერლობით შესრულებულ არაბულ-ტიგრინიულ ლექსიკონში არაბული q გადმოცემულია ეთიოპური gamal-ით. ეთიოპურში არაბული ლექსიკა გავრცელდა ჰიჯაზელი ვაჭრების მეშვეობით. g-ს არსებობას ადასტურებს gaáá სიტყვა. იბნ დურუსთავაიჰის გადმოცემით არაბულში გავრცელებული სიტყვა Óaáá ჰიჯაზში გადმოიცემოდა, როგორც gaááa ან giááa, რაც ადასტურებს q-ის სონორობას. ხ. რაბინი მიიჩნევს, რომ ეს ფორმა მომდინარეობს არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთიდან, სადაც ვადი რუხაილას სამხრეთარაბულ ეპიგრაფიკაში დაცულია girm wqám / q > g პროცესი. სირიულსა და მიშნას ებრაულში g ვარიანტიანი ფორმები ადასტურებს პროცესის არქაულობას.

თამიმის დიალექტში q წარმოითქმის, როგორც q-სა და g-ს შორის გარდამავალი ფონემა, ე. ი. ემფატიკური, რაც ადასტურებს q-ის სიყრუეს აღმოსავლეთ არაბულ დიალექტებში, სირიისა, ეგვიპტის და სხვა თანამედროვე არაბული დიალექტების მსგავსად. ერაყის

დიალექტში ფიქსირდება სონორი q, რომელიც წარსულში, გარკვეულ ეტაპზე უნდა ყოფილიყო ყრუ, ვინაიდან არამეული წარმომავლობის ტოპონიმებში დაცულია q, მაგ.: bÁqidÁr× (ბაღდადის მახლობლად) < bĪ gDĒÁre, ბერძნული gadara და bÁqirdĪ (იმალა), qardÁ < gardÁ. ზამარ იბნ ბურდის არამეულ gamlÁ-ს- 'აქლემი' გადმოსცემს, როგორც qaml-ს [132, 67; 76, 125-126].

უკანაენისმიერი *g (კლასიკურ სალიტერატურო *g > q) დამახასიათებელია ბედუინთა ან ბედუინური წარმომავლობის ყველა არაბული დიალექტისათვის [92, 65].

*g > q აღინიშნება ჩრდილოეთ აფრიკის ქალაქურ დიალექტებში, ცენტრალურ სირიისა და ლიბანის ზოგიერთ რეგიონში [59, 47]. ადენში და იემენის სამხრეთ დასავლეთში [34, 41].

q / g მონაცვლეობა განუპირობებელ პოზიციაში დამახასიათებელია ავღანეთისა და შუა აზიის პერიფერიული დიალექტებისათვის [11, 20; 94, 161].

*g > ? (q) > ù დამახასიათებელია ქალაქური დიალექტებისათვის – დამასკო, ალექო, კაირო [8, 10].

q > g არაბულ დიალექტოლოგიაში განიხილება ბედუინური დიალექტების ფონეტიკური სისტემის ტიპურ თავისებურებად [50, 110-112]. ამავე დროს, ყრუ q-ს საერთოსემიტური ხასიათი უდავოა.

q-ს გამჟღერება > g აღნიშნული აქვთ არაბ ფილოლოგებს, ე. ი. ასეთი თავისებურება არსებობდა უკვე VII საუკუნეში. არაბი ფილოლოგებისათვის “წმინდა” არაბულად ითვლებოდა ბედუინთა ენა, ამიტომ შესაძლებელია, რომ ამ დიალექტებში ისმოდა მჟღერი q. მაგრამ ბედუინთა დიალექტებში იწყება *g > Ó / dჟ და ა. შ. იემენისა და ეგვიპტის თანამედროვე დიალექტებში *g > g. ამ დიალექტებში *q

> q (მოგვიანო ხანის ქალაქურის გარდა, სადაც q > ù). ა. ბელოვას მოსაზრებით ძველი დიალექტების ერთ ჯგუფში შენარჩუნებულ იქნა წყვილები g : q და Ó : g. ოპოზიცია განაწილებულია იემენის დიალექტურ რუკაზე, თუმცა არსებობს შერევები და ურთიერთგადამკვეთი ზონები [34, 41-42]. დიალექტთა მეორე ნაწილში ერთი ფონემის ცვლილებამ გამოწვია მეორის შეცვლა. პალატალი, შუაენისმიერი ფონემა *g ვერ იარსებებდა ახალი, უკანაენისმიერი რეალიზაციით *q > g, ან და აფრიკატიზაციამ და პალატალიზაციამ *g > Ó / í / y გამოიწვია კომპენსატორული გამჟღერება *q > g.

ბ) პალატალები

taÓw×d-ის მიხედვით Ó არ იყო აბსოლუტური პალატალი. ტიგრინიას არაბულ ლექსიკონში არაბული Ó გადმოცემულია z-ით [76, 126]. აქ არ იგულისხმება ერიტრეას ტიგრინია, სადაც დაცულია Ó > y პროცესი, ხოლო z > h.

VIII საუკუნეში იწყება g-ს პალატალიზაცია (g > Ó). X საუკუნეში იმდენად ტოტალური ხასიათი მიიღო, რომ g > Ó ნორმად იქცა სალიტერატურო ენაში [92, 63-64]. მაშასადამე VIII საუკუნემდე ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში *g > g, ხოლო X საუკუნიდან *g > Ó.

არაბული დიალექტები უჩვენებს პროტოარაბული *g-ს სხვაგვარ ცვლილებას:

*g > g ეგვიპტურში (კაიროს კილოკავსა და ნილოსოს დელტის აღმოსავლეთ სანაპიროს ველზე) [85, 55; 36, 65-76], ადენში *gù > g / gù [61, 11]. *gù > dù სუდანში, მაგ.: âedùara- 'ზე'. *gù > Ó ნილოსოს დელტისა და ცენტრალური ეგვიპტის, ჩადისა და ნიგერიის, ალჟირის ზოგიერთი ქალაქის დიალექტებში [100, 41; 105, 26]. სირია-ლიბანური

არეალის ჩრდილოეთ და სამხრეთ რაიონებში [34, 42]; ავღანეთისა და შუა აზიის პერიფერიულ დიალექტებში [11, ; 93, 47-54].

*gũ > í დამახასიათებელია ცენტრალური ლიბანიდან დამასკომდე არეალისა და სირიის ცენტრალური ქალაქების მეტყველებისათვისა [59, 48] და იემენის სამხრეთ-დასავლეთი სანაპიროსათვის (თიჰამა) [34, 228-230], თუნისის დიალექტისთვის [99, 36-39]. მაროკოს, მავრიტანიისა და ალჟირის აღმოსავლეთისა და სამხრეთის ბედუინთა მეტყველებისათვის [105, 26].

*gũ > y / í ახასიათებს სამხრეთ ერაყის, ქუვეითის, სპარსეთის ყურის აღმოსავლეთ არაბულ დიალექტებს, შდრ. âayara. აფიქსირებულია XV საუკუნის წყაროში [92, 64].

დასტურდება უკუპროცესი $y > \acute{o}$ ე. წ. ùal- ÷aṠ÷aṠa, მაგ.: ÷aliyy > ÷aliṠṠ- 'ალი'. სიბავაიჰი მიაწერს სადს (sa÷d), მაგრამ არ განმარტავს რომლის დანაყოფია: ჰუზაილის, ბექრის, თუ თამიმის. იბნ სიქეითის მონათხრობით ირკვევა, რომ ასახავს თამიმის დანაყოფის ჰანზალას თავისებურებას [27, 292-293] ლოკალიზებულია, ასევე, ტაის, ასადის დანაყოფის დუბეირის და ჰიჯაზში მოსახლე კუდაას დიალექტებში [24, 27-28]. ე. წ. ùal- ÷aṠ÷aṠa ფიქსირდება ნილოსის დელტის სანახებში ჩრდილოეთით [21, 67].

გ) ლაბიალები

ლაბიალი f-ს ფონეტიკური რეალიზაცია შენარჩუნებულია ყველა დიალექტში, მაგრამ დასტურდება არარეგულარული მონაცვლეობა ინტერდენტალ ä-სთან, იმ დიალექტებში, სადაც დაცულია ä. ეს მოვლენა დამახასიათებელია ძველი არაბული დიალექტებისათვის ჰიჯაზში, არაბეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროს თანამედროვე დიალექტებისათვის, იემენისა და ცენტრალური

არაბეთის ზოგი დიალექტისათვის, მაგ.: fÁr > äar- ‘დულილი’, fihim > äihim- ‘გაიგო’; შებრუნებული მონაცვლეობა: falÁfa < äalÁää- ‘სამი’ და ა. შ.

ლაბიალ f-ს ჰასანიას (მავრიტანია) დიალექტში აქვს ორი პოზიციური ვარიანტი: f > f გემინირებულ პოზიციაში, მაგ.: keff- ‘ხელის მტევანი’, f > v მჟღერი ფრიკატივი დანარჩენ პოზიციაში, მაგ.: vääŌ- ‘გააღო’, vemm- ‘პირი’. არქაული ნიშნების მქონე არაბულ დიალექტებში f-ს მარგინალური მონაცვლეობა და ცვლილება ასახავს სემიტური ენების p- (ჩრდილო) და f- (სამხრეთული) ჯგუფებად გაყოფის ხანას, როდესაც p და f ჯერ კიდევ არსებობდა პროტოარაბულში და მსკდომი p იწყებდა ფრიკატივ *β-ში გადასვლა. მოგვიანებით მივიღეთ β > f / ä პოზიციური მონაცვლეობით [92, 61].

დ) ინტერდენტალები

Ē > d შეთხვევა დაფიქსირებულია ჰიჯაზში, მაგ.: ùaĒ- Ēikr > ùad-dikr- ‘გახსენება, მოგონება’. იბნ მანზური მიაწერს Ē > d ტოტალობას რაბიას ჯგუფის დიალექტებს [27, 238; 121, 6/223].

ინტერდენტალი Ē გადადის ხშულ დენტალ d-ში ადენის თანამედროვე დიალექტში, მექას, სირია-ლიბანის, ეგვიპტის, სუდანის, ნიგერიის, ლიბიისა და მაროკოს დიალექტებში, მაგ.: ერაც. ùiĒon, ადენ. udn, ეგვიპ. wedn და ა. შ. [92,]. Ē > d პროცესი რეგულარული არ ჩანს ჰიჯაზურში, რასაც ადასტურებს ინტერდენტალთა დისტრეიბუციის შენარჩუნება ბედუინთა თანამედროვე ზოგიერთ დიალექტში.

ä > t, მაგ.: Ōab×ä > Ōab×t დაფიქსირებულია აბუ ზეიდის “nawÁdir”-ში და მიეწერება ებრაული წარმომავლობის სამავალ იბნ ადიას. ხეიბარის ებრაელთა მეტყველებაში დაფიქსირებულია Ōat×t ვარიანტი. ყურანში დაცულია სიტყვა muŌbit [ყურანი, 22/34]. ჰიჯაზში არის

უდაბნო ტერიტორია სახელწოდებით $\text{u}al\text{-}\text{Ö}abt.$ იგივე ძირი უკავშირდება პალესტინურ ტოპონიმს $\text{Ö}abt\text{Á.}$ ხ. რაბინი ამის საფუძველზე თვლის, რომ $\text{Ö}ab\times t$ ნიშნავს საზიზღარს [76, 129] (შდრ. ებრაული $h\text{ab}t\text{Á},$ პალესტინის დიალექტში $\text{Ö}abt\times-$ ‘უქონელი, გლახა’).

ინტერდენტალი სიბილანტები $\text{ä} - \text{Ė} - \text{İ}$ შენარჩუნებულია ერთ დიალექტში ან ტოტალურად განიცდიან პარალელურ ცვლილებებს.

ისინი შენარჩუნებულია არაბეთის ნახევარკუნძულის ბედუინთა დიალექტებში, მათ შორის იემენშიც, ერაყულში და არაბულენოვანი არეალის უკიდურეს დასავლეთ პერიფერიაში – ესპანურ-არაბულსა და ჰასანიასში (მავრიტანია).

ინტერდენტალი სიბილანტები გადადის დენტალ ფრიკატივებში სამხრეთ არაბეთის ქალაქებში (ადენი), ჰიჯაზში (მეჟა), სირიულ-ლიბანურში, ეგვიპტურში, სუდანურში, ნიგერიულში, ლიბიურსა და მაროკოულ დიალექტებში.

ინტერდენტალთა შენარჩუნება ან დაკარგვა შეესაბამება დიალექტების სოციალურ სტრატეფიკაციას ბედუინურ და ქალაქურ დიალექტებად. მაგალითად ალჟირსა და მაროკოში [105, 23-24; 102, 20]. მათი ასეთივე განაწილებაა სირიულ-პალესტინურ არეალში. ბინადარი მოსახლეობის ერაყული დიალექტი ისტორიულად ჩამოყალიბდა ბენდუინურის ბაზაზე, რითაც აიხსნება მისი “მომთაბარეობრივი” ხასიათი. იგივე ეხება მავრიტანულს.

ჰიჯაზის ძველი ქალაქების (დასავლეთ არაბეთი) მეტყველება ხასიათდება ინტერდენტალების რედუქციით, მსგავსად სამხრეთ არაბული დიალექტებით გარშემოტყმული ადენურისა. სამხრეთ არაბულ დიალექტებს შენარჩუნებული აქვთ ინტერდენტალთა რიგი.

მაგ.: ä: ჰას. ämÁnye, ერაყ. äamÁni- 'რვა'; სამხ. არაბ. äÝb, იემენ. äaub- 'კაბა, ტანსაცმელი'.

Ë: ჰას. uËen, არაბ.-ეპ. uËenay- (ორობითი რიცხვი), ერაყ. üiËen, სამხ. არაბ. uËin // iËin- 'ყური'; იემენ., სამხ. არაბ. ËirÁ÷- 'იდაყვი'.

t: ადენ. tamani, სირ. tmane, ეგვიპ. Taman; მექ. tÝb, სირ. tÝb, მაროკ. tæb.

d: ადენ. udn, სირ. ùiden, ეგვიპ. Wedn- 'ყური'; ლიბან. daqn, მექ. digin (<Ëaqan)- 'ნიკაპი' [92, 63].

ე) ალვეოლარი / დენტალი

l > n, მაგ.: ban <bal- 'არამედ'. დაფიქსირებულია სადის, ქალბისა და კუდაას დიალექტებში. l / n გავრცელებულია მთელ არაბულ არეალში, მაგ.: მალრიბ. ni < li < ùilÁ.

ლატერალი l ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში განიცდიდა ველარიზაციას ემფატიკური თანხმოვნის მეზობლობაში. არაბი ფილოლოგები ამ პროცესს უწოდებენ tafð×ùm ùal- lÁm-ს. სალიტერატურო არაბულში ველარი l (Û) რეგულარულად მოისმის ùal- lÁh- 'სიტყვაში'. აუსლაუტში Á (ალიფ მაკსურა) განიცდის გამჟღერებას მომდევნო ველარის a ვოკალით. ხ. რაბინის მიხედვით, ფიქსირდება არა მარტო ùal- lÁh სიტყვაში, არამედ ასეთი წარმოთქმა დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო წმინდა ქალაქებისათვის (მექა, მედინა). ფიქსირდება ეგვიპტისა და მალრიბის დიალექტებში [76, 146].

სპონტანური ცვლილება პაუზაში

t > h : -at > -ah დამახასიათებელი ყოფილა ყურეიშელთა მეტყველებისთვის. დაფიქსირებული არაა სამხრეთული, იემენური წარმომავლობის ტომების – ტაისა და ჰიმარის დიალექტებში.

პაუზაში –at სუფიქსი შენარჩუნებულია სამხრეთ არაბულ ეპიგრაფიკაში. ჰიმირი და ტაი უჩვენებს თავდაპირველ მდგომარეობას. –t ფიქსირდება სადას (áa=da) მხარის მცხოვრებთა და ჰიმირული წარმომავლობის საჰარის (saŌÁr) ტომის თანამედროვე დიალექტებში, მაგ.: baqarat- ‘ძროხა’, Óamanat- ‘მარგალიტი’ [122, 4/166-167; 27, 287; 23, 48-49].

-ah განვითარებულია პაუზაში დახურული მარცვალისათვის. სინტაგმატურ პოზიციაში გვაქვს -a- მოდიფიკაციებით.

1. 4. ბგერათა კომბინატორული ცვლილებები

ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში დასტურდება ფონემათა გარკვეული მოდიფიკაციები, რაც თავს იჩენს გაბმულ მეტყველებაში ბგერათა არტიკულაციური ცვლილებების სახით. ასეთი მოდიფიკაციები ძირითადად ორი სახისაა: კომბინატორული და პოზიციური.

ბგერათა არტიკულაციის კომბინატორული მოდიფიკაციები გულისხმობს ისეთ ურთიერთქმედებას გაბმული მეტყველების დროს, რომლის შედეგადაც ბგერები უშუალო მეზობლობისას ან სიახლოვისას გავლენას ახდენენ არტიკულაციაზე.

ბგერათა პოზიციური მოდიფიკაციები წარმოადგენენ ბგერათა არტიკულაციის იმგვარ ცვლილებებს, რომლებიც გამოწვეულია სიტყვაში ბგერის პოზიციით (ანლაუტში, ინლაუტში, აუსლაუტში), მისი მახვილიან და უმახვილო მარცვალში ყოფნით და ა. შ.

ჰიჯაზში ბგერათა არტიკულაციის კომბინატორულ ცვლილებებში გამოიყოფა აკომოდაცია, ასიმილაცია და დისიმილაცია, სუბსტიტუცია და მეტათეზისი. დასტურდება, აგრეთვე, თანხმოვნისა და ხმოვნის ჩავარდნა.

ა) სუბსტიტუცია

÷ > n, მაგ.: ùa÷ãÁ > ùanãÁ- 'მისცა'. გუტურალთა შესახებ ინფორმაცია მწირია. შუა საუკუნეების გრამატიკოსებთან დაცული ცნობების თანახმად ÷ > n პროცესი ასახავს სად იზნ ბეჟრის დიალექტს. ვარიანტი გავრცელებული ყოფილა მედინამდე და დაფიქსირებულია უბაის რეგიტაციაში: “ùinnÁ ùanãaynÁka l- kawäara” [ყურანი, 108/1]. ათ-თაბრიზის მიხედვით ასახავს ყურაიშულ ფორმას.

w > y, მაგ.: $\text{Ōayá} < \text{Ōawá} // \text{Ō} \times \acute{a} < \text{Ō} \acute{x} \acute{a}$. ალ- აშას ბეითში დაცულია Ōayá ნაცვლად Ōawá . შესაძლებელია ჰიჯაზის დიალექტში Ōwá ძირის ზმნამ უჩვენა Ōayá ან $\text{Ō} \acute{I} \acute{a}$, რაც ასახავს aw / ay დიფტონგთა კონფუზიას, ტაის ტომის დიალექტის მსგავსად [76, 129]. აბუ ასვად ად- დუალის დაფიქსირებული აქვს: $\text{Ōayäu} > \text{Ōawäu}$ - 'სადაც'. ალ- მუფადდალის მიხედვით -awwÁ- > -ayyÁ- სუბსტიტუცია, მაგ.: $\acute{a} \acute{a} / \text{uyyÁm} < \acute{a} \acute{a} / \text{uwwÁm}$ - 'მარხვაში მყოფი'; $\acute{a} \acute{a} / \text{uyyÁ} \text{Ō} < \acute{a} \acute{a} / \text{uwwÁ} \text{Ō}$. წყაროები ადასტურებს მათ ჰიჯაზურ წარმომავლობას. პალესტინის იუდაისტურ არამეულში ზმნის ინლაუტში -ww- > -yy- [53, 316]. პალატალიზაციის ($\text{ùal-} \text{ùimÁla}$) კვალი, მაგ.: $\text{qawwÍm} > \text{quyyÍm}$ ჩანს ძალიან ადრეულ ეტაპზე. ასეთი ფორმები დასტურდება ბიბლიის არამეულში, ძველ ებრაულსა და სირიულში.

w > y ნაკლულ და ცარიელ ტიპებში მაგ.: $\text{tawwaha} > // \text{tayyaha}$ - 'გზას ააცდინა', $\text{maâx} \acute{b} > \text{maâ} \times \acute{b}$ - 'გაფუჭებული' ჰიჯაზური ვარიანტია მკვეთრი ლაბიალიზაციის ($\text{ùal-} \text{ùimÁm}$) $\text{qinwa(t)} > \text{qinya(t)}$ - 'საკუთრება' [122, 4/444-445]. ცარიელ ტიპებში დასტურდება პარალელიზმი -ww // -yy, მაგ.: $\text{marÊuww} // > \text{marÊyy}$ - 'დაკმაყოფილებული'. აუსლაუტში -ww დაფიქსირებულია ჰიჯაზის დიალექტში [124, 2/70]. ჰიჯაზურში უჩვენებს წარმოების ძველ (Ōzw ძირი), ხოლო თამიმი უჩვენებს განვითარებულ (გამარტივებულ) ვარიანტს -yy (C_3 w-იანი ზმნების უღლება C_3 y-იანთა ანალოგიით). თამიმური ფორმები დაცულია ყურანში, მაგ.: "warŌi÷ ùilÁ rabbika, wakÁna marÊ×yyan"- 'მიიქეც შენი უფლისაკენ კმაყოფილი!' [ყურანი, 89/28].

ùifta÷ala ტიპში C_1 w-იან ზმნების იმპერფექტივში $\acute{A} < w / y$, მაგ.: yÁtaùisu - 'იმედგაცრუებულია', yÁtabisu - 'იმედი ეკარგება' [122, 4/339].

სუბსტიტუცია ემყარება ფონემათა ჰარმონიზაციის პრინციპს ძველ არაბულ დიალექტებში. მიეწერება ჰიჯაზის უდაბნო ტერიტორიაზე მოსახლეთა მეტყველებას [118, 2/14].

yawta÷idu- ‘უთანხმდება’, yayta÷isu- ‘იმედი ეკარგება’, yaytabisu- ‘შრება’ დაცულია ჰიჯაზის ბინადარ ტომთა დიალექტებში.

ბ) ასიმილაცია

ნაწილობრივ ასიმილაციას არაბი გრამატიკოსები განიხილავენ “*ùal- ùibdÁl*”-სა და “*ùal- ùi÷lÁl*”-ში (დეფექტივაცია), რომელიც არსებითად *ùibdÁl*”-ის შემადგენელი ნაწილია.

ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტებში დაფიქსირებულია ნაწილობრივი ასიმილაციის კონტაქტური და დისტანციური ვარიანტები.

რეგრესული, კონტაქტური, ნაწილობრივი

$nb > mb$ $n > m$ $CVm/nbVC$ სტრუქტურაში.

დენტალი ცხვირისმიერი n ზოგჯერ სიტყვის ბოლოს, ხმოვნის წინ, ან პრეკონსონანტურ პოზიციაში (თუ თანხმოვანი ლაბიალურია) გადმოიცემა m -ით, მაგ.: *mim fuq < min fawq*- ‘ზემოდან’, *faãam < faãan*- ‘გაიგო’, *mimbar // minbar*- ‘კიბე’ [11, 17].

ასიმილაცია $nb > mb$ დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო მომთაბარე ბედუინთა დიალექტებისთვის. იბნ მანზურის (*ùibn manlæx*) “*lisÁn ùal- ÷arab*”-ში დაცული ცნობის თანახმად $CVm/nbV...$ დამახასიათებელი იყო მუდარული წარმომავლობის უქალის, იგივე აუფის (*÷awf*) ტომის დიალექტისთვის, რომელიც ჰუზაილის, ქინანას ყურეიშელთა დიალექტთან ერთად ქმნის ძველი არაბული დიალექტების დასავლურ ჯგუფს [121, 6/223]; უქალი თავის მხრივ რიბაბას დიდი ტომის განშტოებაა, რომელის ნაწილის საცხოვრისი

ლოკალიზებულია ნეჯდში თამიმის გვერდით და ნაწილისა ჰიჯაზში ნეჯდის მიმართულებით [27, 237-238].

მორფმათა მიჯნაზე, ვოკალიან შემადგენლობაში ასიმილაცია მხოლოდ დისტანციურია.

$st > s\tilde{a} \text{ } \grave{u}ist\acute{A}\div a < \grave{u}ista\tilde{a}\acute{A}\div a$, ასევე $\grave{u}is\tilde{a}\acute{A}\div a$ - 'შეეძლო' ჰაპლოლოგიით.

$sd > zd \text{ } t\acute{a}sd \times r > t\acute{a}zd \times r$. sd -ს არტიკულაციის კვალობაზე გამოიყოფა ორი დიალექტი. 1. რომელშიც შენარჩუნებულია ყრუ სიბილანტი დენტალი s . 2. $s > z$ პროცესი.

$\acute{a}d > zd$

$\acute{a}d$ -ს არტიკულაციის კვალობაზე $\acute{a} > z$. იგივე პროცესია $\grave{u}if\acute{t}\acute{a}\div a$ ტიპში t -სთან. $\acute{a}$ არ განიცდის ასიმილაციას t -სთან სიბილანტობის გამო, არც d $\acute{a}$ -სთან. d არ არის ინფიქსი t -ს დარად, მაგ.: $\grave{u}is\tilde{a}abara$ - 'მოითმინა' ტიპში. $\acute{a}d$ -ს არტიკულაციის კვალობაზე d დენტალი მიიმსგავსებს $\acute{a}$ -ს და და ცვლის z -ით, d -სთან უფრო ახლოს მდგომ თანხმოვანით. $\acute{a} > z$ პროცესის საფუძველია d -სა და z -ს ერთიანობა სიმჟღერის კვალობაზე. z არაემფატიკური მჟღერი თანხმოვანია.

კ. ფოლერსის განმარტებით: "როდესაც ფილოლოგები ამბობენ, რომ ეს თანხმოვანი წარმოითქმის "როგორც" ის "როგორც" ეს მე ადრევე დავადგინე, გულისხმობს იდენტურობასაც და მსგავსებასაც..., ამგვარად, როდესაც არაბები ამბობენ, რომ ამა და ამ მეტყველებაში არის z -ს მსგავსი $\acute{a}$ და მოჰყავთ მაგალითი $a\acute{a}daqa > azdaqa$ ასიმილაციის შედეგად მიღებული, იგულისხმება იდენტურობა: z -ს მსგავსი $\acute{a}$ ისევ z -ს ემთხვევა." [82, 10].

$\acute{a}d$ -ს არტიკულაციის კვალობაზე გამოიყოფა სამი დიალექტი: 1. $\acute{a}d$ კომპლექსში არ ხდება ცვლილება. 2. $\acute{a}d$ კომპლექსში $\acute{a}$ -ს არტიკულაცია ხასიათდება მკვეთრი ლაბიალიზაციით. ფონემას შუა

ადგილი უჭირავს á-სა და z-ს შორის. ლაბიალიზაციით წარმოთქმული თანხმოვნის საარტიკულაციო ადგილი ემთხვევა á-სა და z-ს საარტიკულაციო ადგილს. ამას გულისხმობს სიბავაიჰი, როდესაც ამბობს: “წარმოების ადგილის მიხედვით გაათანაბრეს d-სთან ყველაზე ახლოს მდგომ თანხმოვანთან. ეს თანხმოვანია z.” [122, 4/477]. ასეთი წარმოთქმა მიეწერება კეისის ტომს, რომლის დიდი ნაწილი მომთაბარეობრივ ცხოვრებას ეწეოდა, ხოლო ნაწილი შეხებაში მოვიდა ბინადარ არაბებთან. აღნიშნული ვარიანტი ასახავს კეისის ტომის იმ პერიოდს, როდესაც ის იმყოფებოდა გარდამავალ ეტაპზე ცხოვრების მომთაბარეობრივ და მკვიდრ წესებს შორის. ყურანის რეჩიტაციის ჰამზასეული, ალ- ქესაისეული, ხალფისეული და რუვეისისეული ვარიანტებში დაცულია ეს ფაქტი.

კეისის ტომში გაერთიანებულია დანის, ლატაფანის, სულეიმის, ჰავაზინის და საკიფის გვარტომები. მათი მეტყველების გავლენა ან ტიპოლოგიური დამთხვევა ასახულია ეგვიპტის თანამედროვე არაბულ დიალექტში, მაგ.: maá/(z)dar- ‘წყარო, საწყისი’. ა. ალამ ედ-დინ ალ-ჯუნდი ამგვარ რეალიზაციას მიაწერს ტაის ტომს, ჰათიმ ტაიელთან დაკავშირებულ ამბავზე დაყრდნობით:

hkÈù fzdy ùnh. თუმცაღა ალ- კალის გადმოცემით ტაისთვის დამახასიათებელი იყო fzdy და fsdy ორივე ვარიანტი [21, 32]

á > z შემთხვევა შენარჩუნებული აქვს ლევანტინის თანამედროვე დიალექტებს, მაგ.: áaÒ×r > zÒ×r- ‘პატარა’.

რეგრესული, ნაწილობრილი, დისტანციური.

sã > áã sirÁã > áirÁã- ‘გზა’ (< არამ. ארמא ,არמא < ბერძ. Στρατα, ლათ. strata). დაფიქსირებულია ყურაიშელთა მეტყველებაში. ალ-ფარაისთან დაცული ცნობის თანახმად, ასახავს ძველ ვარიანტს,

sq > áq sabaqa > áabaqa- 'წინ იყო' (შდრ. qs > qá პროგრესული, ნაწილობრივი, მაგ.: qism > qiám- 'ნაწილი').

sq > zq saqar > zaqar- 'ჯოჯობეთი'.

იბნ ჯინის, აზ- ზამახშარის და იბნ ალ- ჰაჯიბის მონაცემებით ქალბისათვის დამახასიათებელია sq > zq. ასიმილაციის საფუძველს ქმნის s / á : q / d/ ã ოპოზიცია აკუსტიკური ნიშნის მიხედვით. s > z პროცესი, ასევე მიეწერება ჰიჯაზში მოსახლე უზრას // აზრას ტომის მეტყველებას, ბენუ კაინისა და თამიმის ტომებს (ნეჯდი). ეს ტომები შედიან კუდაას დიდ ჯგუფში. თამიმის მეტყველებაში გავლენას ახდენენ მჟღერი თანხმოვნები, რომლის კვალი დღეს შემორჩენილია ნეჯდელთა მეტყველებაში, მაგ.: ùaÔsabú > ùaÔzabú- 'ვითვლი' [27, 248-249].

სრული ასიმილაციის ვარიანტებს არაბი გრამატიკოსები განიხილავენ ùal- ùidÔÁm // ùal- ùiddiÔÁm-ში, რომელიც გამოხატავს ცნებას "შერწყმა", "გემინაცია", "ასიმილაცია". ის მჭიდროდ უკავშირდება ფონემათა შეთავსებადობის საკითხს.

იღლამი გულისხმობს გემინაციას ასიმილაციის საფუძველზე, როგორც ერთი სიტყვის ფარგლებში, ასევე სინტაგმატურ პოზიციაში. მოიცავს ძირეულ და აფიქსალურ მასალას.

იღლამი ხორციელდება ფონემათა სამგვარი ურთიერთობისას, როდესაც ურთიერთმოქმედებენ იდენტური, საარტიკულაციო ადგილის მიხედვით ახლოს მდგომი და ჰომოგენური თანხმოვნები. არაბი გრამატიკოსები აერთიანებენ იდენტურ და ჰომოგენურ

თანხმოვანთა ასიმილაციას. შუა საუკუნეებისა და თანამედროვე არაბ ფილოლოგებს შორის არსებობს ტერმინოლოგიური სხვადასხვაობა. ასევე, ასიმილაცია $\text{ũifta}^{\div}\text{ala}$ ტიპში ცალკე განიხილება.

იდენტური თანხმოვნების იდლამი არ არის ასიმილაცია. ის სიტყვის ვოკალურ სტრუქტურაში მახვილის ზემოქმედებით გამოწვეული თავისებურებების შედეგია.

რეგრესული, სრული, კონტაქტური

$\text{ũifta}^{\div}\text{ala}$ ტიპში $\text{wt} > \text{tt}$ $\text{ũttahama} < \text{ũiwtahama}$ - 'ექვობდა', გარდა $\text{ũifta}^{\div}\text{ala}$ ტიპსა დადასტურებულია $\text{fu}^{\div}\text{Ál}$ და $\text{faw}^{\div}\text{al}$ ტიპებში, მაგ.: turÁä - 'მემკვიდრეობა'; tawlaÓ - 'ზუნაგი' (შდრ. $> \text{dawlaÓ}$).

$\text{lr} > \text{rr}$ სიტყვათა მიჯნაზე, მაგ.: $\text{hal ra}^{\div}\text{ayta} > \text{har ra}^{\div}\text{ayta}$ - 'დაინახე?' სიბავაიპი არ ადასტურებს ამ შემთხვევას ჰიჯაზში [122, 2/68]. $\text{wt} > \text{tt}$ $\text{ũifta}^{\div}\text{ala}$, $\text{fu}^{\div}\text{Ál}$ და $\text{faw}^{\div}\text{al}$ ტიპებში, მაგ.: ũittaŌaĒa - 'მიიღო, აიღო', turÁä - 'მემკვიდრეობა', tawlaÓ (შდრ. $\text{tw} > \text{dw}$, მაგ.: $\text{tawlaÓ} > \text{dawlaÓ}$).

$\text{yt} > \text{tt}$, მაგ.: ũittabasa , muttabis იბნ ჯინის მიხედვით ჰიჯაზურია.

$\text{Ēt} > \text{tt}$, მაგ.: $\text{ũaŌaĒta} > \text{ũaŌatta}$ - 'აიღე'.

პროგრესული, სრული, კონტაქტური

$\text{Ēt} > \text{dd}$, მაგ.: $\text{muĒtakar} > \text{muĒakar} > \text{muddakir}$ - 'შემტყობი'. ჰიჯაზის გარდა დასტურდება ასადის ტომის მეტყველებაში [27, 213].

მორფემის დართვით გამოწვეული ასიმილაცია სინქრონულია. პოზიციის შეცვლისას აღდგება ამოსავალი ფონემები, მაგ.: $\text{ũaŌaĒta} > \text{ũaŌatta}$ – ũaŌaĒa - 'აიღო'.

გ) დისიმილაცია

$\text{sVds} < \text{sVdt} < \text{sVtt}$, მაგ.: $\text{si/uds} < \text{sidt} < \text{sitt}$ - 'ექვსი'.

$\text{tt} > \text{st}$, მაგ.: $\text{ũittaqÁ} > \text{ũistaqÁ}$ - 'ამოხაპა'.

დ) მეტათეზისი

Óabaza > baÓaza- ‘გამართლა’, ‘შეაქო’.

მეტათეზა ქმნის ძირების წარმოქმნის და განვითარების ნიადაგს საერთოსემიტურ დონეზე [103].

ე) ბგერის ჩავარდნა

nunÓiya > nuÓÓiya / nuÓiy დაცულია ყურანის ხელნაწერებში, მაგ.: “...faÓÁ÷ahum naáruÁ fanuÓÓiy man naâÁùu...”- ‘...მათ გაიმარჯვეს და ვიასაც გინდათ ვიხსნიო...’ [ყურანი 12/11] [76, 146].

გემინირებული ვარიანტი სემიტოლოგიაში (შვარცი) განიხილება ნაწილობრივ ასიმილაციად, როგორც, მაგალითად Ó > â, á > z. აღიწერება როგორც ნაზალი n. აზ- ზამახშარი ახასიათებს ველარად. ხ. რაბინის მიხედვით შეესაბამება ინგლისურ η-ს.

taÓw×d-ის მიხედვით ნაზალი n პალატალია. შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსები უწოდებენ მსუბუქ ნუნს (ùan- næn ùal- Óaf×fa), რომელიც იწარმოება ცხვირის ღრუში. ა. შაადე აღნიშნავს, რომ მსუბუქი n წარმოითქმის უშუალოდ თანხმოვნის წინ ხშვის დაკარგვით. ე. კანტინოს დადგენილი აქვს ეს თანხმოვნები: q, k, Ó, â, Ê, s, z, á, Ì, ä, Ë, ã, d, t, f [47, 42].

ùaÓsastu > ùaÓastu- ‘ვიგრძენი’; ùaÓsasna > ùaÓasna- ‘მათ იგრძნეს’.

fa÷ila-ს ტიპში, მაგ.: masistu > mi/astu- ‘შევეხე’ ახასიათებს ჰიჯაზის დიალექტს.

÷alÁ ùarÊ > ÷alaùarÊ- ‘მიწაზე’.

C₂ w / y-იანთა ვნებითი გვარის მიმდებარეობებში mazwæx > mazæx- ‘’, maby×÷- ‘გაყიდული’. სიზავაიჰი განმარტავს, რომ ზოგიერთი არაბი გამოთქვამს, მაგ.: maÛyæã- ‘შეკერილი’, mabyæ÷ [122, 4/349]. მიეწერება თამიმს [27, 562].

mayyt > mayt- ‘მკვდარი’.

ùilÁh > ùal- lÁh- ‘ალაჰი’.

ყურანის ხელნაწერებში ×-ს კვეცა (დამოკლება × > i) დაფიქსირებულია აუსლაუტში, მაგ.: yÁ qawm× > yÁ qawmi- ‘ხალხნო ჩემო’; yawma yaùt× > yawma yaùti- ‘დღეს, ოდეს ის მოვა’ [26, 68].

1. 5. - კონსონანტთა არტიკულაციის სპონტანური და კომბინატორული ცვლილებები ჰუზაილის დიალექტში

პირველი ძირისეული w > t ùifta÷al(a), fu÷Ál და faw÷al ტიპებში. faw÷al ვარიანტში დასტურდება ყრუ და მჟღერი დენტალების მონაცვლეობა: w > d, ასევე ùifta÷al(a) ტიპში t < w, რომლის საფუძველიცაა ბილაბიალი w-ის რეგრესული სრული ასიმილაცია დენტალ t-თან, მაგ.: ùitta÷d(a)- ‘პირობა დადო’; wisÁda(t) // ùisÁda(t)- ‘ხალიში’. ამ ვარიანტს ჰუზაილთან ერთად ავლენს თამიმისა და ასადის დიალექტები. t > d ვარიანტი დამახასიათებელი ყოფილა უდაბნოს ბედუინებისათვის, მაგ.: tawlÁÓ // dawlÁÓ [27, 146].

სიბავაიჰი და ზამახშარი ჰუზაილის დიალექტს მიაწერს Á + I კ.-ის მხ. რ.-ის ნაცვალსახელური სუფიქსი > yya პროცესს, მაგ.: hudÁya > hudayya- ‘ჩემი გზა’. აბუ ზუაბის ბეითში დაფიქსირებულია hawayya- ‘ჩემი უფსკრული’ ფორმა [27, 264-265]. ასეთი წარმოება ტაისა და სულეიმის დიექტთა გავლენას ასახავს და არ წარმოადგენს ე. წ. ჰუზაილიზმს.

-yya მოფრემიანი ვარიანტი გავრცელებული უნდა ყოფილიყო ტაისა და სულეიმის მეზობლად მოსახლე ჰუზაილელთა მეტყველებაში. ასეთი ფორმები დაცულია ყურანის რეჩიტაციაში, მაგ.:

“...faman tabi÷a hudÁ/(a)yya...”- ‘...და ვინაც გაჰყვა ჩემს გზას...’ [ყურანი 12/19] [76, 87].

w > y fa÷æɫ ტიპში, მაგ.: maâæb > ma^(æ)â×b, ანუ æ > ×, ან კიდევ hæɾ > h×ɾ- ‘ტბა’.

y > w, მაგ.: ùatwa(t) > ùatya(t)- ‘მოსვლა’ [27, 278].

დასავლურ სხვა დიალექტებთან ერთად ჰუზაილი უჩვენებს ჰამზა media-ს, რედუცირებულ ლარინგალს ინტერვოკალურ პოზიციაში.

VùV > V:, მაგ.: saùal(a) / yasùal(V/Ø) > sÁl/y(a/i)sÁl-“იკითხა, კითხულობს” [19, 126; 27, 323].

CVùC სტრუქტურაში ეტიმოლოგიური ù > V:, მაგ.: rÁs // raùs, Èiùb > È×b. ეს ვარიანტი მიეწერება ჰიჯაზის, ჰუზაილის, ბენუ აჯლანისა და ბენუ ლადირას დიალექტებს [122, 5/337; 27, 323].

ჰუზაილის დიალექტში დაფიქსირებულია საპირისპირო პროცესი: w > ù, რაც ასახავს აღმოსავლური დიალექტების გავლენას შემდეგ სტრუქტურებში:

1. ù < w wi კომპლექსში, მაგ.: wisÁda(t) // ùisÁda(t)- ‘ბალიში, სასთუმალი’, wi÷Áù // ùi÷Áù- ‘ჭურჭელი’. ს. ლუნაიმის მოსაზრებით ეს ვარიანტი აისახა მომთაბარე ჰუზაილელთა მეტყველებაში [27, 334]. დაფიქსირებულია ყურანის რეჩიტაციაში ùuÓæhuhum ფორმა ნაცვლად waÓæhuhum-ისა:

“...l- laÈ×na kaÈabæ ÷alÁ l- lÁhi wu/(÷u)Óæhuhum muswaddatun...”- ‘...რომელთაც იცრუეს ალაჰის წინაშე მათი სახეები გაშავდება’ [ყურანი 39/40] [76, 80].

ჰუზაილში მოკლე ხმოვანი მოისმის ùibn ფორმაში > ùibin- ‘მე, ვაჟი’. i...i თანმიმდევრობა დაცულია სემიტურ ენებში. კ. ფოლერსის

მიხედვით ùibn ვარიანტი სუფთა არაბულია, ხოლო $i...i$ თანმიმდევრობა ანუ სილაბური სტრუქტურის ცვლა განპირობებულია გაბმულ მეტყველებაში წარმოთქმის გამარტივების მიზნით. $i...i$ ახასიათებს თამამედროვე დიალექტებს [76, 80].

* bin ფუძეში მარცვლის სტრუქტურის რღვევა (ცვლილება) დაიწყო ისლამამდელ პერიოდში და მისი ლოკალიზება შესაძლებელია ცენტრალური არაბეთისა და იემენტან მოსაზღვრე რეგიონების დიალექტებში [92, 55]. ხ. რაბინის მიხედვით ùibin ვარიანტი ასახავს შუალედურ ფორმას აღმოსავლურ bn(u) -სა და დასავლურ bin(u) -ს შორის [92, 81].

სიბავაიჰის გადმოცემით ველარი თანხმოვნის წინ ემფატიკური $\hat{E}$ ზოგჯერ გადადის ლატერალ ალვეოლარ l -ში [122, 4/481; 92, 240]. ალბილადი ჰუზაილის დიალექტს მიაწერს $\hat{E} / \dot{I} > l$ პროცესს ნებისმიერ შემთხვევაში, სადაც l -ს შენარჩუნებული აქვს $\hat{E} / \dot{I}$ -ს ემფაზა.

z -ს დაშლისა და ცვლილების პროცესი აისახა ძველ დიალექტებში, რომელთაგან ნაწილმა ველარის წინ უჩვენა $-l$ ორი ველარის თავმოყრის ასაცილებლად. ჰუზაილში ემფაზიანმა $l(\hat{U})$ -მ შეცვალა $\hat{E} / \dot{I}$, მაგ.: სალიტ. არაბ. $\hat{E}ahr$ // ჰუზაილი $lahr$ - 'ზურგი'; სალიტ. არაბ. $\dot{I}uhr$ // ჰუზაილი $luhr$ - 'შუადღე' [27, 240].

სიბავაიჰის ეპოქაში $\dot{I}$ ფონემა მჟღერი ინტერდენტალი იყო; თანამედროვე სალიტერატუროში ხასიათდება, როგორც $i(l)$, ხოლო დიალექტებში, როგორც მჟღერი z , მაგალითად ეგვიპტურში (კაიროს კილოკავი). $\hat{E}$ ფონემას კი შენარჩუნებული აქვს ლატერალური ხასიათი, რასაც მოწმობს არაბული სახელების გადმოცემა უცხოენოვან წყაროებში. მაგალითად, არაბული პანთეონის ერთ-ერთი ღვთაების სახელი $ru\hat{E}Áù$ აქადურ წყაროებში გადმოიცემა, როგორც $ru\hat{E}Áù$ ან

rultÁù. ესპანურ ენაში დასტურდება ნასესხობა *alcalde* (< არაბ. *Ual-qÁÊx*- ‘მოსამართლე, ყადი’). თანამედროვე არაბული დიალექტების პერიფერიულ არეალში ლატერალი ემფატიკური *Ê*-ს შესატყვისმა ფონემამ შეინარჩუნა ლატერალობა. ეს შემთხვევა დაფიქსირებულია ყურანის მავრიტანულ რეჩიტაციაში, დასინისა და დოფარის დიალექტებში. ბედუინთა თანამედროვე დიალექტებში: *Ê* > *Ï* და ემთხვევა *ã / Ï / z* (> *Ï*)-ს [92, 47-63].

არაბული ენის ისტორიული კონსონანტიზმი უჩვენებს შემდეგ პროცესს: აფრაზიული *Ê > სემ. > ჩრდ. სემ., სამხ. სემ. > *Ê*, კლასიკური არაბ. *z* > *Ê*, არაბული დიალექტები: *Ï / Ê / ã* [92, 63; 11, 8; 47, 80].

გ. ბერგშტრესერის მოსაზრებით, თანამედროვე სალიტერატურო არაბულსა და დიალექტებში *Ê*-ს ძველი წარმოთქმა აბსოლუტურად დაკარგულია [26, 18-19]. მაგრამ ჰადრამავთის მოსახლეთა მეტყველებაში დასტურდება *Ê*-სთან ახლოს მდგომი ველარიზებული *l* [34, 63].

ყურანის იბნ მასუდისეულ რეჩიტაციაში დაცულია *ÔattÁ* > *÷attÁ*- ‘ვიდრე, -მდე...’ ვარიანტი, მაგ.: “...*Ô / ÷attÁ h×nin...*”- ‘ვიდრე ჟამი მოაღწევს’ [ყურანი 12/35] [76, 82].

მოგვიანო ხანის წყაროებში დაცულია ცნობა, რომ *Ô* > *÷* ვარიანტი ახასიათებს ჰუზაილის დიალექტს და აღნიშნულია ტერმინით ჰუზაილის *ùal- faÔfaÔa(t)*.

ფარინგალები *Ô*, *÷* დამახასიათებელია არაბული დიალექტების უმრავლესობისათვის. ზოგიერთში შეინიშნება ფონემათა ფონეტიკური ვარიაციები მხოლოდ, მაგ.: ერაყულ დიალექტში *÷* > ყრუს, ეგვიპტურში მჟღერი *Ô / ÷*-ს არტიკულაციისას მერყეობს დაჭიმულობა

[91, 47]. დასავლეთ იემენური უჩვენებს $\div > \grave{u}$ პროცესს, ფარინგალი გადადის ლარინგალში [50, 43].

გ. ბერგშტრესერის, მოსაზრებით $\hat{O} > \div$ ვარიანტი დისიმილაციის შედეგია [26, 68]. არაბულ $\hat{O} / \div$ attÁ-ში $\hat{O}$ -ს სხვა სემიტური ენების მიხედვით შეესატყვისება $\div$, მაგ.: სამხ. არაბ. $\div d // \div dy$; ებრ. $\div z$; პალესტინურ დიალექტში ებრაულ-არამეული $\hat{O} / \grave{u} > \grave{u}$ საკუთარ სახელებში, მაგ.: პალესტ. არაბ. $\div asqal\hat{A}n //$ ებრ. -არამ. $\grave{u}a\hat{a}qel\hat{Y}n$ - 'ქ. აშკელონი' Bayt $\hat{O}\hat{Y}r\hat{Y}n$ [76, 84]. ებრ. -არამ. $\grave{u} >$ არაბ. $\div$ პროცესი ასახულია ძველ აღმოსავლურ დიალექტებში (თამიმი, ასადი, კეისი, უკაილი). ჰუზაილის დიალექტში ფარინგალთა საკითხი ბუნდოვანია. ცნობილია, რომ ამ თანხმობებში დასუსტებული იყო ფარინგალური დისტრიბუცია: $\hat{O} > h$, როგორც მაგალითად თანამედროვე სამხრეთ იემენურსა და ძველ ჩრდილოჰიჯაზურში [76, 87].

დისიმილაციის შემთხვევაა $t > s \grave{u}ifta\div al(a)$ ტიპში, მაგ.: $\grave{u}itta\hat{O}a\grave{E}(a) > \grave{u}ista\hat{O}a\grave{E}(a)$ - 'აილო, მიილო...'.
[91, 47]. დასავლეთ იემენური უჩვენებს $\div > \grave{u}$ პროცესს, ფარინგალი გადადის ლარინგალში [50, 43].

1. 6.- ჰამზის მოდიფიკაციები ძველ არაბულ დიალექტებში

საერთოსემიტური ხმული ლარინგალის რედუქციის, კვეცის, აკომოდფაციისა და სუბსტიტუციის მეტ-ნაკლებად სრულსა და ზუსტ ცნობებს სემიტურ ენათაგან კლასიკური არაბული და არაბული დიალექტები გვაწვდიან.

აღნიშნული საკითხი დიდი ხანია იქცევს მკვლევართა ყურადღებას, რომელთაც უმთავრესად ჰამზის მოდიფიკაციათა ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი აინტერესებდათ.

ხმული ლარინგალი ჰამზის (h) ცვლილების პროცესში გამოიყოფა (h)-ის ბიფუნქციურობა. w-ისა და y-ის ანალოგიურად, ჰამზა შეიძლება იყოს ეტიმოლოგიური ფონემა, შედიოდეს მორფემის შემადგენლობაში (ძირეულსა და დამხმარეში), ან შეიძლება იყოს ფონეტიკური ერთეული, რომელიც პროსოდიულ ფუნქციას ასრულებს პირველადი თანხმოვნის დაფარვის, ორი ხმოვნის გათიშვის სახით და ა. შ.

არაბული გრამატიკული ტრადიცია იმთავითვე გამოყოფდა ჰამზის ბიფუნქციურობას: 1. როგორც მორფემის ელემენტს (ძირისეული ან აფიქსალური), 2. როგორც დამატებით ელემენტს, რომელიც არ შედის სიტყვის მორფოლოგიურ სტრუქტურაში, რაც არსებითად ჰამზის ფონეტიკური ფუნქციაა [92, 77].

ხმული ლარინგალი (h)-ის კვეცა და რედუქცია საერთო მოვლენაა ყველა არაბული დიალექტისთვის (ძველი და ახალი). ეს

მოვლენა ასახულია VII საუკუნის შუაწლებით დათარიღებულ ყურანის ხელნაწერში [47, 145].

(ù)-ის რედუქცია და კვეცა დამახასიათებელია სემიტური სხვა ენებისთვისაც: აქადურში- მარცვლის ბოლოს, თანამედროვე ებრაულში- სიტყვის აბსოლუტურ დასაწყისში [88, 22-23], ქანაანურში- მარცვლის ბოლოს [92, 76], მოგვიანო ხანის არამეულში- სიტყვის შუაში, მარცვლისა და სიტყვის ბოლოს თანამედროვე არამეულსა [17, 204-237] და თანამედროვე ამჰარულში [71, 24-28].

ეტიმოლოგიური ჰამზა წარმოდგენილია იმ ლექსემათა დასაწყისში, რომლის პირველი ძირეულიცაა: 'ab-“მამა.”

ეტიმოლოგიური $\dot{u} > w / y$ საწყის პოზიციაში თანამედროვე დიალექტებში, მაგ.: ალჟ. wÁlef < ùÁlaf(a)- “მეჩვია,” yÁmes < ùamsi- “გუმინ” [105, 23]; yÁanna < ùanÁ- “მე” [100, 45; 20, 70-72]; აღმოსავლეთ იემენის ზოგიერთ დიალექტში: wayâ // 'ayâ-“რა?”, wayna // wÁn-“სად?”, yÁhin // ùayyuhin- “როდის?” [34, 102-108-114].

ძველ დიალექტებში შენარჩუნებულია მორფემაში, პრეფიქსსა და ფუძეს შორის, მაგ.: თამიმი: ra's-“თავი”, ყურანის რეჩიტაციაში: “...ùàùimmata l-kufri”- “ურწმუნოების მოთავეთა.” [ყურანი 9/12]. სინტაგმატურ პოზიციაში დაფიქსირებულია პირველი (')-ის ამოვარდნა, მაგ.: min istiqlÁlih(i)- “მისი დამოუკიდებლობიდან.” იკვეცება პირველ მარცვალთან ერთად ძირეულ ფუძეებში, რაც მარცვალთა სტრუქტურაში პროსოდიული ცვლილების შედეგია, მაგ.: სამხ. არაბ. Ôamar < aÔamar- “წითელი”; დას. იემ. Êun < ùuÊn- “ყური.” ჩრდილოეთ აფრიკის დიალექტებში: ალჟ. kla < ùakal(a)- “ჭამა”; ლიბ. Ôda < ùaÔaÊ(a)- “აილო.” ჰამზა კაშკადარიულში უმეტესად იკარგება: aÔaÊa < ùaÔaÊa. უარყოფის ნაწილაკ 1Á-ში ჰამზა ჩნდება პაუზალურ

ფორმაში, რაც დამახასიათებელია სხვა არაბული დიალექტებისთვის [11, 19].

ასეთ პოზიციაში ჰამზა შენარჩუნებულია ბედუინთა მეტყველებაში და მახვილისა და მარცვალთა გამოყოფის ფუნქციას ასრულებს, მაგ.: თამიმი, რიზაბა, კაისი: àarùÁhu(m) - ‘ვხედავ მათ.’

ეტიმოლოგიური ჰამზა იკვეცება და ფუძის ხმოვნის დაგრძელებას იწვევს $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურაში, მაგ.: ჰიჯაზური $r\acute{A}s$ // თამიმი, რაბია: $raùs$, $f\acute{A}s < faùs$ - “ნაჯახი,” $b \times r < biùr$ - “ჭა,” $d \times b // \ddot{E} \times b < \ddot{E}iùb$ - “მგელი.” მეორეული გრძელი ხმოვნის მორფოლოგიური ან სუფთა ფონეტიკური წარმომავლობა სუსტი თანხმოვნის რედუქციის, დიფთონგთა დავიწროებისა და ისტორიული მოკლე ხმოვნის კომპენსატორული დაგრძელების შედეგია [26, 39-45].

$\bar{a}$ ხასიათდება ერთი საარტიკულაციო ფოკუსით. ამ ფოკუსის დავიწროება იწვევს მაღალ შემართვას-(ù).

ეს ფაქტი ნორმირებულია ორთოეპიულად და გამოხატულია ორთოგრაფიულად, მაგ.: $\text{àaùkul(u)} > \text{ùÁkul(u)}$ - “ვჭამ.” ძველ დიალექტებში დაწყებული $aù > \bar{a}$ პროცესს თითქმის უნივერსალური ხასიათი აქვს თანამედროვე დიალექტებში და სავარაუდოდ, ადრე შუა საუკუნეებში უნდა დაწყებულიყო [19, 140].

გრძელი ხმოვნის ამგვარი წარმოქმნის პროცესის ანალიზისას გასათვალისწინებელია დიალექტში მეორადი გრძელი ხმოვნის გაჩენა, მაგ.: $faùr > f\acute{A}r$ - “თაგვი,” $raùs > r\acute{A}s$, $\ddot{E}iùb > d \times b / \ddot{E} \times b$ - ლარინგალის ამოვარდნის ან ახალი გრძელი ხმოვნების გაჩენა დახურული მარცვლის კონტრაქციის შედეგად $-ay- > \acute{I}$, $aw > \acute{Y}$ [92, 135].

ძველ დიალექტებში გამოიყოფა “შუალედური ჰამზა” (hamza bayna bayna), ანუ ჰამზა media, რომელიც რედუცირებული ლარინგალია ინტერვოკალურ პოზიციაში.

VùV სტრუქტურაში $ù > V/V$; მაგ.: saùal(a) / yasùal(V/Ø) > sÁl/y(a/i)sÁl-“იკითხა, კითხულობს.” ი. ანისი ჰამზა media-ს განიხილავს ლარინგალის კვეცად ორი ხმოვნის თავმოყრის ხარჯზე: saùal(a) > sÁl < sa+al, რაც არსებითად ხანგრძლივ ექსპლოზიას წარმოადგენს [19, 142].

შუა საუკუნეების არაბმა ლინგვისტებმა სკურპულოზურად აღწერეს ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლის კორელაცია: $\acute{A} = a + a$ [120, 3/346].
ქ. კანტინოს მიხედვით V: V + w / y / ”ალიფი” ვარიანტის ტრანსფორმაციის შედეგია [47, 196-197].

შესაძლებელია iù / uù-ს ერთნაირი პროსოდიული ინტერპრეტაცია და მათი განხილვა მარცვლის წარმომქმნელ ან არწარმომქმნელ ელემენტებად, ხოლო კორელაცია a / $\acute{A}$, i / $\times$, u / æ ხმოვნის გემინაციის პროსოდიული კორელაციაა.

ჰამზა media, რომელიც პირობითად “ისტორიული” ლარინგალია, ასრულებს ფონოლოგიურ, ეგრო ზუსტად, მორფემის ნაწილის მორფონოლოგიურ ფუნქციას, ვინაიდან არაბული ენის შესაბამის ძირებსა და მორფემებში მომდინარეობს საერთო სემიტური ხშული ლარინგალიდან [92, 63].

i / uù > $\text{æ} / \times$ სინტაგმატურ პოზიციაში, მაგ.: ჰიჯაზური: hÁĒÁ dirhamu $\text{æ} \acute{O}$ tik(V/Ø) < hÁĒÁ dirhamu uù $\acute{O}$ tik(a/i)- “ეს შენი დის დირჰემია”; masÁ $\times$ l < masÁuìl- “საკითხები.” ჰამზა media მიეწერება ყურეიშისა და ჰუზაილის ჰიჯაზურ დიალექტებს. სიბავაიჰის მიხედვით saùal(a) > sÁl ვარიანტი დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო თიჰამას ჰუზაილისთვის. ამის კვალი ჩანს ჯიზანის თანამედროვე დიალექტში,

მაგ.: $sa\grave{u}alt(V/\emptyset) > s\acute{A}yalt(V/\emptyset)$. აღნიშნული ტიპის მარცვლებში წარმოიშვება მეორადი გრძელი $\acute{A}$: $\times$: æ , სადაც ხმოვანთა სიგრძე ლარინგალის რეფლექსია. ინტერვოკალურ პოზიციაში მონაცვლეობს y-თან. ორივე შემთხვევაში ლარინგალი და მისი რეფლექსი ფონეტიკურ ფუნქციას ასრულებს ხმოვანთა გათიშვის მიზნით. $ru\grave{a}es-$ “თავები” ტიპში აღნიშნულია ლარინგალის აბსოლუტური რედუქცია, რაც იწვევს მარცვლის დაკარგვას.

ასევე დაფიქსირებულია ძველ დიალექტებში ($\grave{u}$)-ის რედუქცია C $\grave{u}$ V სტრუქტურაში: $mal\grave{u}\acute{A}n > maly\acute{A}n-$ “სავსე.”

ჰამზა $media > V / V$: გამოწვეულია სამეტყველო პროცესის გამარტივების მიზნით და დასაშვებია ყურანისა და კლასიკური პოეზიის რეჩიტაციისას [76, 131].

$\grave{u} > \emptyset$ დაფიქსირებულია C $\grave{u}$ V ვარიანტში სიტყვათა მიჯნაზე ან ინლაუტში, მაგ.: $mana\ b\grave{a}k(V/\emptyset) < man\ \grave{u}ab\grave{a}k(a/i)-$ “ვინაა მამაშენი,” $\grave{u}al-\acute{O}amar < \grave{u}al-\grave{u}a\acute{O}amar-$ “წითელი;” ყურანის რეჩიტაციაში: “... $\grave{u}al\acute{A}\ yas\acute{O}ud\grave{a} lill\grave{a}hi\ l-la\grave{E}\times\ yu\acute{O}ri\acute{O}u\ \acute{O}ab(\grave{u})a\ f\times\ s-samaw\acute{A}ti$ ”- “...ნუთუ მუხლს არ მოიდრეკენ ალაჰის წინაშე, რომელიც ზეცაზე ცხადად წარმოაჩენს დაფარულსა...” [ყურანი 27/25]

ასევე $\acute{A} > \grave{u}$, მაგ.: “ $\grave{u}a\grave{E}-\acute{E}a\grave{u}all\times na < \grave{u}a\grave{E}-\acute{E}\acute{A}l\times na$ ”- “გზასამცდარნი” [ყურანი 1/7] [122, 3/345-544].

ძირისეული ფუძის ბოლო პოზიციაში ეტიმოლოგიური $\text{'} > \emptyset$ პროცესი დასტურდება თანამედროვე ყველა დიალექტში, მაგ.: სირ., ეგვ. $\grave{u}ar\acute{A}$; ბუხ. $qeri$; აღმ. არაბ. gra ; მალრიბ. $qra < qara\grave{u}(a)-$ “წაიკითხა;” ბალხის დიალექტში: $tiqr\times-$ “კითხულობს.”

ბრუნვათა მოშლის კვალობაზე ფონეტიკური ჰამზა იკვეცება ან ენაცვლება $h / y / w$ [92, 67].

ჰამზის კვეცას უჩვენებს ძველი დასავლური დიალექტები. აბუ ზაიდის ცნობით ჰიჯაზის, მექას, მედინას მოსახლეობისა და ჰუზაილის ტომის მეტყველებაში დასტურდება $\dot{u} > \emptyset$ [27, 324].

ალ-აზჰარის ცნობით, ჰამზის სუსტი არტიკულაცია დამახასიათებელი ყოფილა იემენური წარმომავლობის დიალექტებისთვის, მაგ. ტაის ტომისთვის. საპირისპიროს უჩვენებს აღმოსავლური დიალექტები, მაგ.: თამიმი: sa $\dot{u}$ al.

ჰიჯაზურში სიტყვის ბოლოს ($\dot{u}$)-ის კვეცა გემინაციას იწვევს, მაგ.: nabiyy-/Vn/- “წინასწარმეტყველი” და bariyya-t-/Vn/- “ქმნილება”. ეს პროცესი გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მარცვალში მახვილის დასაცავად. მიუხედავად ამისა, ბაიდავის ჰიჯაზელი საფაის რეჩიტაციაში დაფიქსირებული აქვს: $\dot{u}anb \times \dot{u} \dot{A} \dot{u} < \dot{u}anbiy(\times) \dot{A} \dot{u}$ - “წინასწარმეტყველები” და nabiyy $\dot{u} < nabiyy-/un/$ ფორმები. სავარაუდოა, რომ ეს ორივე უცხო სიტყვა არამეული ვარიანტით, ($\dot{u}$)-ის გარეშე, შევიდა არაბულში.

a / $\dot{A} \dot{u} i$ სტრუქტურაში $\dot{u} > y$, მაგ.: $y \dot{A} \dot{u} i s > y \dot{A} y s$ - “იმედგაცრუებული,” sa $\dot{u}im > saym$ - “მოწყენილი.”

b. რაბინი როდოკანაკისზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ უმეტეს შემთხვევაში ეტიმოლოგიური ჰამზა ყურანის ხელნაწერებში აღნიშნული არაა შესაბამისი ნიშნით. ჩვეულებრივ, დეტერმინანტის ($\dot{u}al$ -) $\dot{u}a$ - ნაწილი იწერება, მაგრამ გვაქვს შემთხვევა: أصحاب ليكة ნაცვლად أصحاب الأيكة-ისა-“წარაფს მცხოვრებნი” ($\dot{u}as \hat{O} \dot{A} bu l- yakat/i/ < \dot{u}as \hat{O} \dot{A} bu l- \dot{u}aykat/i/$).

ჰიჯაზურში, სინტაგმატურ პოზიციაში ორი ჰამზის თავმოყრისას ერთ-ერთი ან ორივე იკვეცება, მაგ.: $qr \dot{A} / a (\dot{u}) \dot{A} ya-t-/an/! < \dot{u}iqra \dot{u} \dot{u} \dot{A} yatan!$ - “წაიკითხე აია!” ბოლო ჰამზის კვეცა იწვევს წინამავალი ხმოვნის

სიბავაიჰის მიხედვით Ci'aC სტრუქტურაში ხშირია i-ს დაგრძელება, მაგ.: ùal-miùar > ùal-m×ar; ასევე, ù > y, მაგ.: min ÒulÁmi yab×k(V/Ø) (min ÒulÁm × ab×k(V/Ø) შემთხვევაში გამოწვეულია პირველი i ვოკალის გავლენით ÒulÁm-ში.

სალიტერატურო არაბულში სინტაგმატური პირობა საშუალებას იძლევა არ წარმოიქმნას (ù)-ით დაფარული მარცვალი, მაგ.: ùistiqlÁl / min -i- stiqlÁli-hi. ასეთ შემთხვევაში ფონეტიკური ჰამზის პოზიციას იკავებს ხმოვანი ან თანხმოვანი: bi-smi -“სახელითა...”

ძველ დიალექტებში, სინტაგმატურ პოზიციაში შესაძლებელია არა მარტო ფონეტიკური, არამედ ეტიმოლოგიური ჰამზის ჩავარდნა. ეს მოვლენა ფართოდაა გავრცელებული ყურანის რეჩიტაციაში [76, 130; 27, 320; 19, 241]. “ფონეტიკური” ლარინგალი ხმოვნით აბსოლუტურ დასაწყისში აიხსნება იმ გარემოებით, რომ საერთო სემიტური ნორმის მიხედვით შესაძლებელია V ან CV სტრუქტურის ღია მარცვალი.

ფონეტიკური ჰამზის ფუნქციონირება აიხსნება ხმოვანთა გათიშვის მიზნით და მონაცვლეობს y-თან, მაგ.: ნიგერ. hÁy(i)l < hÁùil- “საშიში,” qÁy(i)m < qÁùim- “ფეხზე მდგომი,” ლიბან. írÁyed < ÓarÁùid- “გაზეთები.”

ეტიმოლოგიური ჰამზა შენარჩუნებულია, როცა ხმოვანთა გათიშვის პროსოდიულ ფუნქციას ასრულებს იმავდროულად, მაგ.: სირ. taùãÕar- “დაავიანა,” ნიგერ. Ámar- “ბრძანა,” მაგრამ biùÁmar-

“ზრძანებს” [92, 68]. ნეჯდის ბედუნთა ძველ არაბულსა და ჰიჯაზურში, მაგ.: $qÁy(i)l (qÁ×l) < qÁùil$ - “მთქმელი.”

არაბულ დიალექტებში მოკლე ხმოვანთა აღრევის, რედუქციის და ამოვარდნის ფაქტები გვიჩვენებს, რომ არაბული ენის გრამატიკულ სისტემაში მათი როლი მნიშვნელოვანი იყო გარკვეულ პერიოდში. ერთი მხრივ, პროსოდული ერთეულების (მარცვალი და მახვილი) ცვლილება და მეორე მხრივ, სხვა დუბლირებული გრამატიკული საშუალებების (გემინაცია, აფიქსაცია, დფამხმარე სიტყვები და ნაწილაკები) არსებობა ან განვითარება მოკლე ხმოვანთა გრამატიკულ ფუნქციას ამცირებს.

ჰამზის სპონტანური ცვლილების ვარიანტებია: $ù > h / y / w / Ø-Ø < ù < y / w / ÷ / q / Ò$. ეს შემთხვევები არაბ გრამატიკოსებთან განიხილება “ $ùal-ùibdÁl$ ”-სა (الابدأ-სუბსტიტუცია) და “ $ùal-ùi÷lÁl$ ”-ში (الاعلأ-დეფექტივაცია).

h , ($÷$) ფარინგალებს უჩვენებს არაბული დიალექტების უმრავლესობა. შეინიშნება ფონემის მხოლოდ ფონეტიკური ვარიაცია, მაგ.: ერაყულში მჟღერი $÷ >$ ყრუ $÷$, ეგვიპტესა და ჩრდილოეთ აფრიკაში მჟღერი ($÷$). მერყეობს $h / ÷$ -ს არტიკულაციისა და დამაბულობის ხარისხი [100, 44].

აღმოსავლური ჯგუფის ძველი დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა ($ù$)-ის გამჟღერება: $ù > ÷$ ე. წ. “ $ùal-÷anùana$ ” (الأنعنة). ყველა შემთხვევა მიეწერება თამიმის, ასადისა და კაისის ტომთა დიალექტებს, მაგ.: $ùan / ùanna > ÷an / ÷anna$ - "რომ" [76, 121-131], დაფიქსირებულია კაშკადარიულში, მაგ.: $qur'Án > qur'Án$ - ‘ყურანი’ [11, 19].

÷ > ù -მჟღერი ნაპრალოვანი ფარინგალი გადადის ხშულ ლარინგალში. ÷ / ù მონაცვლეობა დასტურდება დასავლეთ იემენის დიალექტებსა და სუდანურში [34, 43]. ÷ > ù > Ø ჩადის დიალექტებში, ხოლო ნიგერიის დიალექტში ÷ > Ø, მაგრამ ინტერვოკალურ პოზიციაში ÷ > ù, შდრ. კლას. არაბ. ÷ayn; ბუხ., ადენ. ÷eyn; სირ., ერაყ., ქუვეით., ეგვ., სუდ., დას., ლიბან., ბალხი ÷ēn; მაროკ. ÷īn / ÷ayn; დას. იემ. ÷ayn; ნიგერ. ēn; კაშკად. in-"თვალი" [92, 66].

ძველ აღმოსავლურ დიალექტებში შესუსტებულია (÷)-ის ფარინგალიზაცია [76, 133].

ù / h მონაცვლეობა ასახულია სემიტურ ენათა დონეზე. ეპიგრაფიკული არაბულის (პროტოარაბული: საფაური, სამუდური, ლიჰიანური, ნაბატეური) კონსონანტური გრაფიკის მიხედვით (ù) შენარჩუნებულია ყველა პოზიციაში, ორი თანხმოვნის თავმოყრისასაც. პერფექტ-კაუზატივის ზმნის ფორმაა ùf÷l, ზოგჯერ hf÷l. ძველ არაბულ დიალექტებში h- მიეწერება ტაის, იემენის დიალექტებსა და თაღლიბს. იემენური წარმომავლობის ტაის გავლენა უნდა მოეხდინა მეზობელი ტომის, ადნანური წარმომავლობის, რაბიას ჯგუფის თაღლიბის დიალექტზე.

h- დიალექტებია: ტაი, თაღლიბი და ღანი, ხოლო (ù)-ს უჩვენებს დანარჩენი დიალექტები. მონაცვლეობა ასახულია დეტერმინანტ (ùal)-ში, კერძოდ: ùV- / ha- / hV / ùal- / ùa- / ùam- / ùVm- / hn / ùVn/n. მახასიათებლის (არტიკლის) მიხედვით ძველი არაბული დიალექტები იყოფა ùal- (ჩრდილო-აღმოსავლური ჯგუფი) და ùam- (სამხრეთ-დასავლური, ტაისა და იემენის ტომთა ჯგუფი) დიალექტებად.

ùal- ნაწილაკი წარმოადგენს ადრე ნაზალი თანხმოვნით გამოხატული განსაზ. არტიკლის განახლებას.

ùam- დიალექტთა სპეციფიკა აღნიშნული აქვთ პირველ არაბ ფილოლოგებს. ùam- ვარიანტი შენარჩუნებულია სამხრეთ არაბეთის თანამედროვე დიალექტებსა და ზოგჯერ აღმოსავლური ჯგუფის დიალექტებშიც, მაგ.: სირ., ეგვ. ùi/(e)mbÁri/(e)Ô < კლას. არაბ. ùal-bÁriÔa “გუმინ”; უნდა აღინიშნოს, რომ არაბ ფილოლოგებს hiyy(×)Áka ვარიანტი დაფიქსირებული აქვთ ყურანის აბუ სავარ ალ-ღანავისეულ რეჩიტაციაში: “ ùiyyÁka na÷budu wa ùiyyÁka nasta÷×nu.” > “hiyyÁka na÷budu wa hiyyÁka nasta÷×nu.”– “შენ გემონებით და შეწევნასა გვედრებით” [ყურანი 1/5] [76, 134].

w > ù პროცესი დასტურდება 'iCV, 'uCu, 'aC'u და CV'æ სტრუქტურებში. დამახასიათებელია თამიმის, ჰუზაილის, ასადის, უჯაილის, ღანის მომთაბარე ტომთა დიალექტებისა და ყურანის რეჩიტაციისათვის: wuÓæhu-hum > ù uÓæhu-hum- “მათი სახეები.” [ყურანი 39/60]. ასევე, wu / wi კომპლექსში, მაგ.: wisÁda-t > ùisÁda-t- “ბალიში” (ჰუზაილი).

y > ù დაფიქსირებულია თამიმელი აჯაჯის და მისი ძმის, რუბას, რეჩიტაციაში: “ ùÁÓæÓ < yaùÓæÓ”- “გოგი” [76, 131].

ჰამზის დისტრიბუციის მიხედვით გამოიყოფა დიალექტთა სამი ჯგუფი: 1. ჰამზის სრული არტიკულაციის დიალექტები- ბედუინთა მეტყველება. 2. ჰამზის კვეცისა და სუსტი არტიკულაციის დიალექტები- არამომთაბარეთა, ქალაქური დიალექტები. 3. ე. წ. შუალედური დიალექტები (ბედუინები და ქალაქის მოსახლეობა), რომლისთვისაც დამახასიათებელია მონაცვლეობა ù / h / w / y / a / Á.

შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგები q-ს აღწერენ, როგორც მჟღერ უვულარს. მიუხედავად ამისა, არაბული q-ის შესატყვისი სემიტურ სხვა ენებში ყრუ q-ის ხასიათს ატარებს. გამჟღერება q > g

გამოწვეული უნდა იყოს სემიტური q-ის დამატებითი გლოტალიზაციით [50, 133]. ეს პროცესი შესაძლოა უფრო საერთო იყო არაბულში, ვინაიდან ანალოგიური სემიტური ყრუ ემფატიკურები ადრეკლასიკურ არაბულში აღიწერება, როგორც მჟღერი È, Ì. სემიტური q-ის გლოტალიზებულ ვარიანტს ადასტურებს არაბულ დიალექტებში დაცული $q > \dot{q}$ პროცესი, ანუ გლოტალიზებული q-ის რედუქცია ხორხისმიერ სკდომამდე [92, 49].

დ. კოენი ყურადღებას ამახვილებს q-ის გამჟღერების ფაქტზე და აღნიშნავს პროცესის არატოტალობას, რომელმაც მოიცვა არაბულენოვანი არეალის ნაწილი [50, 114].

$\dot{O} > \div / \dot{u}$ პროცესი დასტურდება დასინისა და დოფარის დიალექტებში, მაგ.: კლას. არაბ. $\dot{O}ad \times r$, ერაყ. $\dot{O}ad \times r$, მაროკ. $\dot{O}d \times r$, დას. ჰადრამ. $\div ad \times r$ - “გუბე, წყალსაცავი” [92, 66].

1. 7. - მარცვალი და მახვილი

მარცვლის ძირითადი ბირთვია ხმოვანი (a, i, u, e). დაფიქსირებულია მარცვლები, რომლებიც შეიცავენ ულტრამოკლე ხმოვანს, მაგრამ მისი სრული ჩავარდნა არ ხდება.

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში გამოიყოფა მარცვლის შემდეგი ძირითადი სახეობები:

1. CV ღია მოკლე მარცვალი
2. CV: ღია გრძელი მარცვალი
3. CVC დახურული მოკლე მარცვალი
4. CV:C დახურული გრძელი მარცვალი
5. CV:CC ორმაგად დახურული გრძელი მარცვალი

6. CVCC ორმაგად დახურული მოკლე მარცვალი

აღნიშნული ტიპები დამახასიათებელია სალიტერატურო არაბული ენისთვისაც [3, 51].

არაბულ ენაში მარცვლის თავისებურება მომდინარეობს არა მარტო საერთოსემიტური, არამედ აფრაზიული პერიოდიდან.

აფრაზიულის, მათ შორის სემიტური ენების მონაცემებით დასტურდება, რომ –CV და CVC- უძველესი სტრუქტურები იყო, რომლებმაც განაპირობეს ძირეულ ფუძეთა და უძველესი აფრაზიული ენების მორფოლოგიური სისტემების განვითარება [97, 82].

დიალექტისთვის დამახასიათებელი სუსტი მახვილი განაპირობებს მარცვლის სტრუქტურის შენარჩუნებას. მიუხედავად ამისა, ძველ დიალექტებში დაიწყო ძლიერი მახვილის განვითარება, რომელმაც გამოიწვია უმახვილო გრძელი ხმოვნების დავიწროება, ღია მარცვალში მოკლე ხმოვნების რედუქცია და ჩავარდნა.

ძველი გრამატიკოსები და ფილოლოგები მახვილს არ განიხილავენ. არაბისტიკაში მიღებული დებულებები უმთავრესად ეგვიპტელთა წარმოთქმაზეა დამყარებული. სათანადო ცნობები ხელმისაწვდომი გახდა XVII საუკუნის დამდეგიდან [3, 50; 26, 71-73].

taŌw×d-ის გამოკვლევებში მახვილის შესახებ არა არის ინფორმაცია, ამიტომ დასავლურ დიალექტებში ფიქსირდებოდა სუსტი მახვილის არსებობა. ჟ. კანტინოს მიხედვით, პალმირულში მახვილი იმდენად შეუმჩნეველია, რომ შეიძლება ვივარაუდოთ მისი არაარსებობა [47, 103].

ძველ არაბულში თავისებურებებს ქმნის მოძრავი მახვილი. მისი პოზიცია განპირობებულია მარცვალთა რაოდენობითა და სიგრძით.

ის შეიძლება დარჩეს ერთ სიტყვა-ფორმაში (ფუძე), ან დამოუკიდებელი სიტყვის მორფოლოგიურ სასრულზე ნაცვალსახელური კლიტიკის დართვით გადაინაცვლოს. შეიძლება მახვილმა გააერთიანოს სინტაგმა და მთელი ფრაზა.

ძლიერი მახვილის მოქმედებით გამოწვეული სილაბური სტრუქტურის ცვლილებვა ასახულია ძველი არაბული დიალექტების სიტყვა-ფორმაში. დასავლური დიალექტების მონაცემებით ასეთი ფაქტორი მინიმალურია, მაგრამ სტრუქტურათა პარალელიზმი დასტურდება, არა მარტო, დიფერენციაციის, არამედ უფრო ვიწრო არეალშიც, მაგ.: $\hat{O}\hat{U}sidæ // \hat{O}s\hat{U}dæ$ - 'მოიმკეს'; $\hat{O}\hat{e}áma // \hat{O}\hat{a}Æma$ - 'მოჭრა'; $\hat{O}Æ\hat{a}aba // \hat{O}\hat{a}Æba$ - 'მორი' – მახვილიანი მარცვლის წინა მახვილი ჩავარდნილია, ხოლო ძველ აღმოსავლურ დიალექტებში ხმოვანს მოსდევს მახვილი [76, 122]. ამდენად, შესაძლოა არა მახვილის გადანაცვლება იწვევდეს ხმოვნის ჩავარდნას, არამედ მისი მოდიფიკაცია ან აქცენტუაცია მსგავს გრამატიკულ ფორმებში ემფაზის გავლენით. ე. ი. მახვილის პოზიცია განისაზღვრება ემფაზით.

ხმოვნის ფაკულტატური ჩავარდნა ახასიათებს დოფარისა დიალექტს და უპირისპირდება ჰიმიარულს (დაცულია ადნენის დიალექტში) [76, 104].

ჰავრანის დიალექტში მახვილიანი *i* და *u* საერთოდ დაიკარგა, ხოლო *a* უმრავლეს შემთხვევაში. ამ თვალსაზრისით ის უახლოვდება მეზობელ ბედუინთა ტომების დიალექტებს, რომლებშიც დაფიქსირებულია ძლიერი ექსპირატორული მახვილი [47, 67; 76, 104].

ჰიჯაზურში ეს ვითარება აღინიშნება ტერმინით: “*ÒamÒamat qurayá*”. ხ. რაბინი “*ùal- lisÁn*”- ზე დაყრდნობით მიაწერს ჰუზაილელ პოეტს აბდ მანაფ იბნ რაბას (*raba*÷). წყაროებში დაცულია ცნობა, რომ

ÒamÒama ახასიათებს არა რაბას, არამედ რიბს (rib÷). ასევე, დაცულია ქრისტიანი ქაჰინის (ღვთისმსახური) ლოცვაში და კუდაას ტომის დიალექტში. ითვლება, რომ ასეთი ვარიანტი სწორი არაბულია.

არაბული ÒamÒama უკავშირდება მიშნას ებრაულის gamgÍm-ს, მაგ.: mDgamgÍm wD- qYrÍ÷[ბიბლია, თაღ. ბერეხ., 226] [76, 105].

ბ. რაბინის მოსაზრებით ძლიერი მახვილის მოქმედება ძველ აღმოსავლურ დიალექტებში შედერებით გვიანდელია [76, 106].

მარცვლის სტრუქტურის იდენტურობა და ბი- / პოლიფორმულირებანი ერთი დიალექტის ფარგლებში ადასტურებს პროცესის დაუსრულებლობას და სუბსტრატულ გავლენებს.

ჰიჯაზის დიალექტში მახვილის გაძლიერებაზე მიუთითებს CCVC სტრუქტურის აუსლაუტში დამხმარე ხმოვნის წარმოქმნა VC-, მაგალითად მარცვლის წარმოქმნა პროთეტული ჰამზით და გემინირებული ტიპის იმპერფექტივის ფუძის დაშლა, მაგ.: ùurdud- 'უპასუხე'.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტის, კლასიკური და თანამედროვე სალიტერატურო ენის პროსოდიული სისტემა ზღუდავდა ძლიერი მახვილის მოქმედებას, რითაც შენარჩუნებულ იქნა სილაბური სტრუქტურის ნაწილი. თანამედროვე დიალექტებში ძლიერი (დინამიური) მახვილი იწვევს მნიშვნელოვან ცვლილებას მარცვლისა და შესაბამისად მორფოლოგიურ სტრუქტურებისა [92, 56].

ყურანის კითხვის ტრადიცია ადასტურებს, რომ პაუზალურ ფორმაში მახვილი მოუდის -x̣n / -æ̣n / -Án / -Át და ა. შ. ბოლო გრძელ მარცვალს.

$C_1VC_2VC_3$ და $C_1V:C_2VC_3$ სტრუქტურებში მახვილი მოუდის ბოლოს წინა მარცვალს. იზოლირებული სიტყვის მარცვლის სტრუქტურა ინარჩუნებს მარცვლის პოზიციას.

ძველ აღმოსავლურ დიალექტებში $C_1VC_2VC_3V(C)$ სტრუქტურაში მახვილის გადაადგილება გამოიწვევდა მარცვალთა გადაჯგუფებას. ამდენად, ჩანს ტიპოლოგიური სიახლოვე თანამედროვე აღმოსავლურ დიალექტებთან.

ძველი არაბული დიალექტები აჩვენებს მარცვლის სტრუქტურის სამ ტიპს, რომელიც მიღებულია ძლიერი მახვილის ზემოქმედებით, რაც აისახება ძირისეული ფუძის აგებულებაში: $CVCC$, $CVCVC$, $CCVC$.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტის ფონოლოგიური ანალიზი ადასტურებს, რომ მრავალი საუკუნის განმავლობაში მას არ განუცდია მნიშვნელოვანი ადსტრატული გავლენები. ის ქმნის სალიტერატურო კლასიკური არაბული ბაზისს და ასევე, ავლენს ტიპოლოგიურ მსგავსებას თანამედროვე აღმოსავლურ და დასავლურ დიალექტებთან, რაც გამოწვეულია კონსერვაციებისა და შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგების მიერ ნორმათა დადგენისას ჰიჯაზურის ხელმძღვანელობით. მისი სტატუსი მნიშვნელოვანწილად გაზარდა ექსტრალინგვისტურმა ფაქტორებმა და $ta\acute{O}w \times d$ -ის გამოკვლევებმა. მასში თავი იჩინა საკუთრივ არაბულ და სემიტურ არეალში განვითარებულმა და ტომობრივი კონტაქტებით გამოწვეულმა ენობრივმა მახასიათებლებმა.

თავი II - მორფოლოგია

2. 1. ძირი და ფუძე

სემიტურ ენებში ძირი წარმოდგენილია მხოლოდ კონსონანტი ფონემებით, რომლებიც ქმნიან სტრუქტურულად მაორგანიზებელ ცენტრებს, ანუ ე. წ. მნიშვნელობათა მატარებელ ძირითად ბირთვებს:

ktb 'წერა'

qtl 'კვლა' [11, 80].

ძირი არის სიტყვის გრამატიკული ბაზა.

არაბული ფილოლოგიური ტრადიციის საფუძველზე ნ. იუშმანოვმა წამოაყენა სემიტური ძირის ორ ძირითად თანხმოვანზე ფორმირების ჰიპოთეზა. ორთანხმოვნიანმა ძირმა შემდგომში განიცადა განვითარება და იქცა სამთანხმოვნიანად C₃ პოზიციის მქონე უძველესი მორფოლოგიური ფორმანტების დართვით, მაგ.: შდრ. ùaŌ- 'ძმა' / ùaŌawÁt- 'ძმები' (სწორი მრავლობითი); ùab- 'მამა' / ùÁbÁù- 'მამები'; mÁù- 'წყალი' / myÁh- 'წყლები'. კონსტრუქციაში (status constructus-ში) – ùabæ -, ùaŌæ -, fæ -. V: > V გამოწვეულია ნუნაციით (შდრ. ùab×- 'მამაჩემი').

მდედრობითი სქესის –at ფორმანტში ასახულია a < Á, მაგ.: ŌumÁt (حماة)- 'დედამთილი'. შდრ. ებრაული Ōamoä, არამეული ŌmÁäÁ, აქადური ùemÍtu; ებრაული ùaŌÝä // არაბული ùuŌt, არამეული ŌaäÁ, აქადური ùaŌÁtu- 'და'; არაბული ùuŌt მიღებულია bint-ის- 'ქალიშვილი, ასული' ანალოგიით: ùibnat > bint.

ùibn- 'ვაჟი, ძე' < bi/en, მრ. რ. banæn(a) (i > a საერთოსემიტური სუბსტიტიციით). შდრ. ებრაული ban×m; ასევე, ùiänÁn(in) < äinÁni- 'ორი'

(მდ. სქ. $\text{ù}\ddot{\text{a}}\text{n}\text{a}\text{t}\text{Á}\text{n}(\text{i}) < \ddot{\text{a}}\text{i}\text{n}\text{t}\text{Á}\text{n}(\text{i})$). $\text{ù}\text{i}\text{s}\text{m}(-\text{V}\text{n}) < \text{s}\text{i}\text{m}(-\text{V}\text{n})$ - 'სახელი'; $\text{ù}\text{i}\text{s}\text{t}(-\text{V}\text{n}) < \text{s}\text{i}\text{t}(-\text{V}\text{n}) // \text{s}\text{i}\text{t}\text{h}$, ებრაული $\hat{\text{a}}\text{e}\hat{\text{a}}$ - 'უკანალი'.

yad - 'ხელი', dam - 'სისხლი'; $\hat{\text{a}}\text{a}\text{f}\text{a}\text{t}$ - 'ზაგე, ტუჩი', $\text{s}\text{a}\text{n}\text{a}\text{t}$ - 'წელი, წელიწადი'; $\text{ù}\text{a}\text{l}$ - $\text{l}\text{Á}\text{t}$ - 'ალ- ლათი' (არაბული წარმართული პანთეონის ღვთაება) $< \text{ù}\text{a}\text{l}$ - $\text{ù}\text{i}\text{l}\text{Á}\text{t}$ (მდრ. აქადური $\text{ù}\text{i}\text{l}\text{u}$, ებრაული $\text{ù}\text{l}$) $>$ არაბული $\text{ù}\text{i}\text{l}\text{Á}\text{h}$).

$\text{m}\text{Á}\text{ù} < \text{m}\text{Á}\text{y}$ (დიალექტებში ლარინგალის კვეციტ: $\text{ù} > \text{y}$ რეფლექსიით $\text{m}\text{Á}\text{y}\text{a}$), ეთიოპური $\text{m}\text{Á}\text{y}$, ებრაული / არამეული $\text{m}\text{a}\text{y}\text{m} / \text{m}\text{a}\text{y}\text{y}\text{Á}$, აქადური $\text{m}\text{æ}$; არაბული $\hat{\text{a}}\text{Á}\text{t}$ - 'ცხვარი', 'თხა', ებრაული $\text{s}\hat{\text{I}}$, აქადური $\hat{\text{a}}\text{x}\text{ù}$.

ნ. იუმმანოვი გამოყოფდა საარტიკულაციო ადგილის მიხედვით თანხმოვნებს ძირებში და უკავშირებდა "პროტოფონემას", იგივე "არქიფონემას", რომელიც მოგვიანებით განიცდიდა დიფერენციაციას და ყალიბდებოდა ჩვენთვის ცნობილი სემიტური ძირის კონსონანტური ფონემების შედგენილობა [110, 217].

ს. მაიზელის ჰიპოთეზით სემიტური ძირი-სიტყვა განვითარებულია სამთანხმოვნიან ძირში კონსონანტთა გადასმითა და მონაცვლეობით [103].

სემიტურ-არაბული ფონეტიკური სისტემის თავისებურებამ, არქაული ლარინგალებისა და ფარინგალების შენარჩუნებამ, თანხმოვნისა და ხმოვნის ფუნქციონალური დაპირისპირების (ლექსიკური და გრამატიკული) არქაიზმმა სემიტოლოგებს აფიქრებინა, რომ სემიტურ ენებში, მათ შორის არაბულშიც შეიძლება დაფიქსირდეს მეტყველების უძველესი ფენა ანუ ხმაბაძვითი სიტყვების ნაშთები. ონომატოპოეტური თეორიის საფუძველზე არაბულში შეიძლება გამოიყოს რამდენიმე ხმაბაძვითი ძირი, მაგ.: mrr - 'მწარე იყო', $\text{l}\hat{\text{O}}\text{m} / \text{l}\text{q}\text{m}$ - 'ჭამა', "ლუკმა" (მდრ. ქართული ლუკმა), $\hat{\text{a}}\text{r}\text{b}$ -

‘სმა’, ‘დალევა’ (შდრ. ქართული სმა, სრუპ-სრუპ), zmzm- ‘ზემზემის ჭა ქააბაში’ მომდინარეობს წყლის ჩუხჩუხის ხმიდან.

აღნიშნული ჰიპოთეზები ეყრდნობა ჩვ. წ. აღ.-მდე X-XI ათასწლეულს, აფრაზიული ერთიანობის ეპოქას.

ძირი გრამატიკულად განუყოფელი ლექსიკური აბსტრაქციაა, არის ორთანხმოვნიანი, სამთანხმოვნიანი, იშვიათად ერთთანხმოვნიანი და ოთხთანხმოვნიანი, მაგ.:

l - lÁ (lÁù)- ‘არა’

yd - yad- ‘ხელი’

ârb - âariba- ‘დალია’

kwkb - kawkab- ‘ვარსკვლავი, ციური სხეული’.

ძველ არაბულში რიგი თანხმოვნების რედუქციამ გამოიწვია ისტორიული (ან ეტიმოლოგიური) ომონიმისა და ომოფონიის მნიშვნელოვანი პლასტის გაჩენა [92, 113].

ხმოვნების, სიტყვათმაწარმოებელი აფიქსების, ფლექსიური დაბოლოებების და პრეფიქსალური ფორმანტების, ანუ ფლექსიური მორფოლოგიის საფუძველზე წარმოიქმნება ორი, ძირითადი ლექსიკურ-გრამატიკული კატეგორიის, სახელისა და ზმნის ძირისეული ფუძე.

ნომინალური ფუძეები: CVC- / CVCC- / CVCVC-

ვერბალური ფუძეები: -CVC / -CCVC / -CVCVC.

დერივაციული აფიქსების საშუალებით ხდება სეგმენტაცია და ლექსიკური მნიშვნელობის წარმოქმნა, რომლის უმარტივესი ფორმაა ფუძე.

შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგები ძველ დიალექტებში გამოყოფენ დუბლეტებს (პარალელურ ფორმებს) CVCC- / CVCVC-, მაგ.:

äulä- / äuluä- ‘მესამედი’. ასეთი ფორმები ადასტურებს უკვე VI-VII საუკუნეებში დაბოლოებათა ფლექსიის მოშლას. äuluä დაფიქსირებულია ყურანშიც: “...falahunna äuluään mÁ taraka...”- ‘...მათ ერგებათ მესამედი დარჩენილისა...’ [ყურანი, 4/12]; “...min äuluää× l-layl...”- ‘...დამის პირველი მესამედიდან...’ [ყურანი, 73/20] და სხვ.

დიალექტებში დაფიქსირებულია CCVC(-) სტრუქტურის ძირისეული ფუძეები. შდრ. თანამედროვე დიალექტები: ბედუინთა (აღმ. არაბ.) ktab, მაროკ. kteb- ‘მან დაწერა’.

2. 2. – სახელი

ძველ არაბულ დიალექტებში წარმოდგენილია სახელთა შემდეგი კლასები: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი და ნაცვალსახელი. ძირითადი ბი- / ტრიკონსონანტური ფუძეების გვერდით დაფიქსირებულია ე. წ. ნაწარმოები ფორმები. ფუძე მოდელების მიხედვით განხილვა შინაგანი სტრუქტურის თვალსაზრისით ავლენს მათ თანხვედრას არსებითის, ზედსართავის, მიმღობისა და ინტენსივების დონეზე, ანუ განსხვავება ფორმალური ხასიათისაა. ზოგჯერ გათვალისწინებულია შინაარსობლივი ნიუანსებიც. ნაცვალსახელი განსაკუთრებულ მიდგომას მოითხოვს, ამიტომ ის დამოუკიდებლადაა გაანალიზებული.

თანამედროვე დიალექტებში ზედსართავისა და არსებითი სახელის (გასუბსტანტივებული ზედსართავის) გარჩევის ტენდენცია გაცილებით უფრო ძლიერია, ვიდრე კლასიკურ ენასა და ძველ დიალექტებში.

შინაგანი დერივანტების დაჯგუფებები იწვევს ერთი და იმავე ძირისაგან ნაწარმოები სხვადასხვა ფუძეების სინონიმას. დასტურდება აფიქსთა პარალელიზმიც. მოდიფიკაციათა უმრავლესობა დაიყვანება კონკრეტულ დიალექტამდე, რაც მოცემულია შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსების შრომებში. ფუძის ვოკალიზმისა და აფიქსაციის კვალობაზე პარალელიზმი ვლინდება არა მარტო დასავლურ და აღმოსავლურ (არეალური დონე), არამედ დასავლურ დიალექტთა შიგნითაც.

გამოიყოფა ერთმარცვლიანი, ორმარცვლიანი, გრძელხმოვნისანი: I / II მარცვალი, ოთხმარცვლიანი, გემინირებული და აფიქსიანი ტიპები.

აფიქსიან ტიპებში ერთიანდება: პრეფიქსიანი: a- (ფუნქცია- ინტენსივი, ფერისა და ფიზიკური ნაკლის ზედსართავი, ელატივი, სივრცეში მდგომარეობის სახელი, რიგითი რიცხვითი სახელი, განუსაზღვრელი ნაცვალსახელი); ya-/ta- (იშვ. წარმართულ ღვთაებათა, გეოგრაფიული და ტომთა სახელები, მაგ.: yaärib- ‘ქ. მედინა’, taÖlib- ‘თაღლიბის ტომი’) მომდინარეობს სამხრეთ არაბულიდან შდრ. yaÖtÁn / yaqtÁn. ma/i- (ფუნქცია- ადგილისა და იარაღის სახელები).

სუფიქსიანი: -Á / -Áù / -n / -an / -in

-m / -Ám / -im, იშვ. ინტენსივი.

აფიქსთა შორის ყველაზე გავრცელებულია –at. ხშირად აწარმოებს პარალელურ ტიპებს. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ინტენსივებსა და მასდარებთან.

სტრუქტურული თვალსაზრისით გამოიყოფა შემდეგი ტიპები:

1. C₁VC₂VC₃

$C_1aC_2iC_3$, მაგ.: ÓaĒir- ‘ფრთხილი, წინდახედული’, batin- ‘მუცელი’.
ატ- ტაზარის მიხედვით მიეწერება ლატაფანის დიალექტს, რომელიც
შეერთა ჰიჯაზურს. ყურანის ორთოეპიით, მაგ.: malik- ‘მეფე, მეუფე’
მიეწერება მუჰამედს: “...maliki yawmi d- d×ni”- ‘მეუფეს განკითხვის
დღესა’ [ყურანი, 1/4] [118, 22].

$C_1aC_2uC_3$, მაგ.: raùuf- ‘გულკეთილი’. დაფიქსირებულია აბუ ამრის,
ჰამზასა და ალ- ქესაის რეჩიტაციაში, მაგ.: “...ùinna l- ŪÁha bin- nÁsi
laraùufun raŌ×mun”- ‘ჭეშმარიტად, ალაჰი ხალხის მიმართ გულკეთილი
და მწყალობელია’ [ყურანი, 2/143]. ჰიჯაზში იგივე სტრუქტურა
ფიქსირდება ზმნის სტრუქტურაშიც.

2. $C_1V:(Á)C_2V(i)C_3$, მაგ.: qÁni÷- ‘კმაყოფილი’. ეს სტრუქტურა
საერთოა ყველა დიალექტისთვის.

3. $C_1VC_2V:C_3$

$C_1aC_2×C_3$, მაგ.: Óaá×m- ‘მტერი’, ‘მოწინააღმდეგე’, sam×Ō- ‘უხეში,
ხეპრე, ტლანქი’. მიეწერება ჰუზაილს და ასახავს $V > V: > \emptyset$ პროცესს
ბედუინთა დიალექტებში.

$C_1aC_2æC_3$, მაგ.: raùæf (შდრ. ჰიჯაზური raùuf- ‘გულკეთილი’). $V //$
 $V (V > V:) -æ-$ -ს აუსლაუტში მოუდის მახვილი და ასახავს
ბედუინთა დიალექტების საერთო სპეციფიკას. $V > V:$ განიხილება ე.
წ. ùal- ùiâbÁ÷- ად [27, 473].

4. $C_1VC_2C_3Án$: $C_1ÁC_2C_3Án$, მაგ.: ÓaĒlÁn- ‘მხიარული’; sakrÁn-
‘მთვრალი’; kaslÁn- ‘ზარმაცი’. აღნიშნული ტიპის -at ფორმანტიან
ვარიანტს იბნ სიქეითი მიაწერს ასადს, მაგ.: ÓaĒlÁnat [იბნ სიქეითი,
358]. ასევე, ფიქსირდება ჰიჯაზშიც.

5. $ùaC_1C_2VC_3$: $ùaC_1C_2aC_3$, მაგ.: ùaŌmaq- ‘მტერი’; ùaŌân- ‘უხეში’.
მიეწერება თამიმს, ამდენად შესაძლებელია მისი ლოკალიზაცია

ნეჯდის ბედუინთა დიალექტებში, სადაც გავრცელებულია დახურული მარცვალი ინლაუტში.

ზმნურ სტრუქტურაში a – i ინვერსიის კვალობაზე გამოიყოფა ma-C₁C₂iC₃ ვარიანტი, მაგ.: maĒrib- ‘კარვის გასაშლელი ადგილი’, maĔbis- ‘ციხე’.

a – a /u-ს კვალობაზე ma-C₁C₂aC₃, მაგ.: maârab- ‘ადგილი, სადაც სვამენ’; maqtal- ‘მკვლელობა’, ‘მკვლელობის ადგილი’. დასტურდება სტრუქტურის ვოკალური ინვარიანტები, მაგ.: maâli/a÷- ‘კიბე’, ‘შესავალი, დასაწყისი’, ‘გამოსვლის ადგილი’ [122, 4/87-90].

maâli÷ ვარიანტი აღმოსავლური (თამიმური) წარმომავლობისაა, რასაც ადასტურებს ma- პრეფიქსიანი მასდარების აუსლაუტში –i-, ხოლო დანარჩენი შემთხვევები ასახავს ჰიჯაზის არაბულს და გამოხატავს ადგილის სახელს.

იარაღისა და ჭურჭლის აღმნიშველი სახელები იწარმოება mi- პრეფიქსით, მაგ.: miĔlab- ‘საწველელი’; minĔal- ‘ცელი’.

დაფიქსირებულია შემდეგი სტრუქტურები:

mi-C₁C₂ÁC₃, მაგ.: miqrÁĒ- ‘მაგრატელი’; miftÁĔ- ‘გასაღები’, ასევე mi-C₁C₂aC₃ // mi-C₁C₂ÁC₃-at, მაგ.: miqrÁĒat.

სიბავაიჰი გამოყოფს mu- პრეფიქსიან წარმოებას, მაგ.: mukĔalat- ‘სურმის შესანახი ჭურჭელი’; muduqq- ‘ჩაქუჩი’ [122, 4/91-95]. ფიქსირდება ბაღდადის დიალექტში.

ნებისმიერ შემთხვევაში ფუძისეული მორფემის ვოკალიზმი –at ფორმანტიანი ვარიანტში განიცდის ცვლილებას, მაგ.: maĒrubat, maqburat, maârubat [92, 4/91]. ფორმათა იდენტიფიკაციას ართულებს არეალური ლოკალიზაციის სხვადასხვაგვარობა წყაროებში. სტრუქტურაში ვოკალური სინჰარმონიზმი ასახავს აღმოსავლური

დიალექტების სპეციფიკას, ამდენად maĒrubat ვარიანტი შეიძლება განხილულ იქნას ჰიჯაზურ ფორმად.

სტრუქტურის მიხედვით: -at, -Ā და -Āù სუფიქსიანი ტიპები მდედრობითი სქესისაა, უსუფიქსო მამრობითის.

მდედრობითი	მამრობითი
mad×nat- ‘ქალაქი’	kitĀb- ‘წიგნი’
da÷wĀ- ‘დავა’	bayt- ‘სახლი’
áaŌrĀù- ‘უდაბნო’	

ამ შემთხვევებში -at, -Ā და -Āù შესაძლოა განხილულ იქნას დერივაციულ ელემენტებად და არა მდედრობითი სქესის მორფემებად.

პრეფიქსაცია და აფიქსაცია არ ითხოვს ფუძის განსაზღვრულ სტრუქტურას.

სამთანხმოვნისანი სახელადი ფუძეების წარმომავლობა ზოგჯერ უკავშირდება ბიკონსონანტურ სტრუქტურაზე სუფიქსების შეზრდას, მაგ.: tuf- ‘გადაქცევა, დაღვრა’ – nāf- ‘გადაქცევა’; kal-b- ‘ძალი’, Ēiù-b- ‘მგელი’ (აფრაზიული *iù-b) [92, 118; 110, 42].

ოთხთანხმოვნისანი ძირები არაბულსა და სხვა სემიტურ ენებში მოგვიანო ხანის მოვლენაა, რომელიც მიღებულია ორთანხმოვნისანის გაორმაგებით (რედუპლიკაცია) ან ფონეტიკური გამაფართოებლებით.

ძირის გაფართოება ხდება უძველესი მორფოლოგიური ფორმანტებითა და ფონეტიკური ფაქტორებით. ყველა ფონემა არ მონაწილეობს აღნიშნულ პროცესში.

შესაბამისად, ფონემათა ერთი ჯგუფი შეიძლება იყოს ძირისეული ან არაძირისეული, ხოლო მეორე – მხოლოდ ძირისეული:

1. ù / t / (Ō) / l / m / n / r / b / s / (â) / ÷ / h / w / y და
2. ყველა დანარჩენი.

$C_1VC_2V:C_3$, $C_1VC_2C_3\acute{A}n$, $\acute{u}aC_1C_2aC_3$ / მდ. $C_1aC_2C_3\acute{A}\acute{u}$ სტრუქტურები გამოხატავენ ზედსართავ სახელებს. გამოიყოფა $-iyy$ სუფიქსიანი ზედსართავები, მაგ.: $\acute{O}aniyy$ - 'მდიდარი'.

სტატუსი

ძველ არაბულ ლდიალექტებში ფიქსირდება პოსტპოზიციური მორფემებით გამოხატული სტასუსის ორი ფორმა: 1. $-m$ ($qaryat \acute{u}al-$ $faw-$ ს ტექსტები – IV ს. ჩვ. წ. აღ.-ით) შეესაბამება განუსაზღვრელ სტატუს და საერთო სემიტური წარმომავლობისაა. მაგ.: აქად. $-m$, ძვ. ებრ. ორ. და მრ. რ.-ის დაბოლოებებში: $-aym$ / $-\times m$; ეპიგრაფიკულ სამხ. არაბ.-ში $-m$; 2. $-n$ იმ არაბულ დიალექტებში, რომლებიც აჩვენებდნენ $-m$ -ს განუსაზღვრელი სტატუსში, $-n$ (ესა-ს მსგავსად) აჩვენებს განსაზღვრულ სტატუსს. ორივე მაჩვენებელი განვითარებულია $*n / m$ დიექტური ფორმანტისაგან. ჩრდილოეთ არაბეთის ძველ ეპიგრაფიკულ ტექსტებში დაცულია პრეპოზიციური არტიკლი $hn-$ (ლიჰიანური, სამუდური), ხოლო სამხრეთ არაბეთში – ჰიმიარულსა და იემენის ზოგიერთ დიალექტში – პრეპოზიციური არტიკლი $\acute{u}am-$. მაშასადამე, $*-n / -m$ პოსტპოზიციური ფორმანტები ამოსავალი მნიშვნელობით ასახავენ სახელის მარკირებულ ფორმას.

შედარებით მოგვიანო წარმოშობისაა პრეპოზიციური არაბული არტიკლი $\acute{u}al-$, რომელიც განვითარებულია დიექტური ელემენტისაგან $\acute{u}a+l$ ან $\acute{u}(V)+l$. $\acute{u}al-$ დაფიქსირებულია ჩვ. წ. აღ.-ის პირველი საუკუნეების ნაბატეურ-არაბულ ტექსტებში. როგორც ჩასნ, ის განვითარებულია არაბეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთისა და ჩრდილიდასავლეთის დიალექტებში. ამვე დროს ჩრდილოეთში ზოგიერთ ძველ არაბულ დიალექტში ფიქსირდება არტიკლი $h-$ (საფაური ტექსტები) [92, 117-121].

შუა საუკუნეების არაბულ წყაროების მიხედვით ჰიჯაზისა და ჰუზაილის დიალექტებში ფიქსირდება ùal- ნაწილაკი.

არაბული გრამატიკული ტრადიცია მოიხსენიებს ტომთა დიალექტებს, რომლებშიც არტიკლი გამოიხატებოდა ùa- ნაწილაკით, ან პრეპოზიციური არტიკლი არ დასტურდებოდა [92, 108-173].

ùal- ნაწილაკიან ფორმასთან –u, -i, -a სუფიქსების არსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ მის განვითარებას წინ უძღოდა ბრუნვათა სისტემის წარმოშობა გენიტიურ კონსტრუქციაში. ùal- დიექტურ ელემენტს მიუღია განსაზღვრული არტიკლის მნიშვნელობა. ის სინტაქსურად უკავშირდება განსაზღვრულ ფორმას; ნუნაციის მქონე ტიპი კი განუსაზღვრელ სტატუსად იქცა [4, 60].

ძველ დასავლურ დიალექტებში განსაზღვრული სტატუსის გამოხატავა ùam- არტიკლით დამოწმებულია თანამედროვე იემენურშიც, ძირითადად ùal- ნაწილაკის პარალელად.

ბრუნება

ბრუნვის ფლექსია წარმოადგენს სემიტოლოგიის ერთ-ერთ ურთულეს პრობლემას. სემიტურ ენათაგან ბრუნების შესახებ მეტ-ნაკლებად სრულსა და ზუსტ ცნობებს მხოლოდ აქადური და კლასიკური არაბული გვაწვდიან [5, 11].

კლასიკური არაბული დიალექტებისა და მონათესავე ენათაგან განსხვავებით სისტემურად გამოხატავს ბრუნვასაც და სტატუსსაც.

საერთოსემიტური მორფოლოგიის დონეზე ხდება საკუთარი გრამატიკული ფორმებისა და მათი წარმოების მოქნე სახელისა და ზმნის ლექსიკურ-გრამატიკული კატეგორიების ჩამოყალიბება.

ბრუნვის სისტემის განვითარება მჭიდროდ უკავშირდება არაბული ენის სინტაქსურ წყობას. კლასიკური არაბულის ბრუნების

სისტემა წარმოადგენს სამ- და ორბრუნვიანთა პარადიგმის ასიმეტრიულ სისტემას, რომელიც ნაწილობრივ განპირობებულია ორ. და მრ. რ.-ის აფიქსალური წარმოებით.

ჰიჯაზში ბრუნვათა ოპოზიციის უქონლობის შემთხვევები უძველესი დროიდანვე შეინიშნება. ჰიჯრის პირველ საუკუნეებში ორობითსა და მრავლობითში მხოლოდ ერთი ფორმა გვხვდება (წარმ. ნათ. – ბრალდ.). მხ. რიცხვში დაბოლოებები რომ ყოველთვის არ გამოითქმოდა, ამას ყურანიც ადასტურებს.

ძველი დიალექტების თავისებურებათაგან აღსანიშნავია:

1. fa÷Áli ტიპის უფლექსიობა ჰიჯაზურში;

2. გრძელი ხმოვნების გამოყენება არა მარტო ბრალდებითის, არამედ სახელობითისა და ნათესაობითის პაუზალური ფორმებისათვის აზდ ას- სარათის ტომის მეტყველებაში. ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში დასტურდება, მაგ.: ŌÁlid –‘ხალიდი’ (მამაკაცის ს. ს.) თანხმომავანფუძიანი და hayfÁù –‘ჰაიფა’ (ქალის ს. ს.) თანხმომავანფუძიანი.

3. fa÷Án ტიპის სამბრუნვიანი ფლექსია დაფიქსირებულია ასადის ტომის მეტყველებაში.

ი. ფიუკის ვარაუდით, ბედუინთა მეტყველებაში ბრუნვის ფლექსია შემორჩენილი უნდა ყოფილიყო, ყოველ შემთხვევაში, ჰიჯრის IV საუკუნემდე. ა. სპიტარელმა დაამტკიცა, რომ პოეზიისა და მხატვრული ლიტერატურის ენის გვერდით, რომელიც განარჩევდა ფორმებს დაბოლოებათა მიხედვით (ùí÷rÁb), უკვე დიდი ხნის წინ არსებობდა ცოცხალი მეტყველება ფლექსიის გარეშე [5, 28].

ძლიერი მახვილი, ღია მარცვალში უმახვილო ხმოვანი დაბოლოების ჩავარდნა, სიტყვათგანლაგების S-O ან P-O, ნათესაობითი

ბრუნვის ფორმანტის მოშლა წინდებულის კონსტრუქციასა და გენტიურ სიტყვათშეთანხმებაში, იწვევს ბრუნვის ნიშანების, მოკლე ხმოვნების რედუქციასა და ჩავარდნას. ხოლო გრძელი ხმოვნების $-(n)$ $-\acute{I}(n)$ ($< ay(n), -\acute{A}t$) ფუნქციაა რიცხვისა და სქესის გამოხატვა [92, 126].

ორბრუნვიან ფლექსიას, რომელიც კლასიკურ არაბულში მომდინარეობს ძველი ჰიჯაზურიდან, დიდი ადგილი ეთმობა სემიტოლოგიურ ლიტერატურაში. ნ. იუმმანოვის მიხედვით პრასემიტურში ორბრუნვიანი ტიპის არსებობას ვარაუდობს მხ. რ.-ში ორ.-ისა და მრ.-ის კვალობაზე. კ. პეტრაჩევის მტკიცებით, დიფტოზია კავშირს იჩენს დეტერმინაციის უძველეს სისტემასთან, რამდენადაც სათანადო სახელები მოგვიანებით განვითარებული $\acute{a}l$ - ნაწილაკით განსაზღვრისას სამ ფორმას განარჩევენ. ანალოგიური ვითარება შეინიშნება *status constructus*-შიც, რომელშიც სემიტურ ენათა განვითარების ადრინდელ ეპატს უკავშირდება. უმრავლესობის მტკიცებით, აღნიშნული სისტემა წარმოადგენს ჩრდილოეთ არაბულის ინოვაციას [5, 43].

შუა საუკუნეების არაბული გრამატიკული წყაროების ანალიზით ირკვევა, რომ ბრუნვის ფლექსიის მოშლა დასრულებული არაა ძველ დიალექტებში.

ჰიჯაზურს ზოგიერთი წყაროს მიხედვით მიეწერება $-\acute{A}ni$ მაწარმოებელი ორობითი რიცხვის სამივე ბრუნვაში, მაგ.: $\acute{u}inna l-$ $walad\acute{A}ni las\acute{A}oir\acute{A}ni$ - 'ზიჯები (ორნი) ჯადოქრები არიან' [76, 167]. ეს არის ერთადერთი შემთხვევა, რომელიც შესაძლოა შეცდომად ან $\acute{u}inna$ ნაწილაკის სინტაქსური ფუნქციის მოშლად განვიხილოთ. $\acute{U}inna$ -ს შემდეგ სახელადი წინადადების ქვემდებარე (სახელი) ბრალდებით ბრუნვაში დგას კლასიკური ენის ნორმათა მიხედვით, რაც ასახული

Uinna-ს სახელდებაში – ზმნის დარი ნაწილაკი (ùal- Óarf ùal- muâabbah bil- fi=1, რომელიც სახელს მართავს ბრალდებითში).

სქესი და რიცხვი

არაბულში დაფიქსირებულია სახელის წყვილთა ისეთი ტიპები, რომელთა ფუნქციები მონაცვლეობს საპირისპირო მორფემების მიხედვით. ინტენსივის ფორმაუცვლელობის ფაქტები ამტკიცებს, რომ უძველეს პერიოდში გვექონდა საერთო კატეგორიები, რომლების მოიცავდა სქესს, რიცხვს და ინტენსივს.

არაბ ფილოლოგებს ჩამოყალიბებული აქვთ მრავლობითის ხმარების ზუსტი წესები. ეს საკითხი სპეციალური მსჯელობის საგანია მრავალ სემიტოლოგიურ ნაშრომში, რომელთაგანაც უნდა აღინიშნოს მიულერისა და რეკენდორფის გამოკვლევები.

კლასიკურ არაბულში მრავლობითს ჩვეულებრივ შეესატყვისება მხოლობითის, როგორც ერთი, ასევე რამდენიმე ტიპი და პირიქით, ერთსა და იმავე მხოლობითს სხვადასხვა საპირისპირო ფორმები აქვს. შინაგანი მრავლობითის წარმოებისა და განაწილების თვალსაზრისით ჩრდილოეთ არაბული სემიტურ ენათა შორის განსაკუთრებული სირთულით გამოირჩევა. პარალელიზმების საფუძველია დიალექტური ფორემები, რომლებიც ორ, ე. წ. “სიმცირისა” და “სიმრავლისა” მრავლობითის ჯგუფს ქმნიან.

გამოვლენილია შემდეგი სტრუქტურები:

მრავლობითი

მხოლობითი

ùaC₁C₂ÁC₃

- 1) C₁aC₂C₃, მაგ.: მხ. farŌ / მრ. ùafrÁŌ- ‘წიწილა’;
sawã / ùaswÁã- ‘მათრახი’ (ცარიელი ტიპი),
qaws / მრ. ùaqæs < ùaqwÁs- ‘მშვილდი’.

- 2) C₁aC₂iC₃, მაგ.: მხ. katif / მრ. ùaktÁf- ‘მხარი’

3) $C_1iC_2aC_3$, მაგ.: მხ. qima÷ / მრ. ùaqmÁ÷-
‘მაბრი’.

$ùaC_1C_2uC_3$

1) $C_1aC_2C_3$, მაგ.: მხ. farÕ / მრ. ùafuruÕ- ‘წიწილა’

2) $C_1aC_2aC_3$, მაგ.: მხ. Óabal / მრ. ùaÓbul- ‘მთა’;
zaman / მრ. ùazmun- ‘დრო’.

3) $C_1uC_2C_3$, მაგ.: მხ. rukn / მრ. ùarkun- ‘ზოძი,
საფუძველი’.

4) $C_1iC_2C_3$, მაგ.: მხ. Õilf / მრ. ùaÕluf-
‘საპირისპირო’ [122, 3/629].

$ùaC_1C_2ÁC_3$ სტრუქტურა ლოკალიზებული არაა წყაროებში, ხოლო $ùaC_1C_2uC_3$ ფიქსირდება თამიმური წარმომავლობის პოეტთა ბეითებში, ასევე თამიმის მეზობლად მოსახლე ადის (÷ad×) ტომის მეტყველებაში. სიბავაიჰისა და ას- სირაფის მიხედვით ùarkun მიეწერება თამიმელ არ- რაჯიზს [122, 3/578; 123, 2/333].

სტრუქტურული აგებულების კვალობაზე შეასაძლოა $ùaC_1C_2ÁC_3$ -ის იდენტიფიკაცია დასავლურ დიალექტებში (ჰიაჯურის, ჰუზაილის). ორივე ვარიანტი “სიმცირის” მრავლობითს ასახავს.

მრავლობითი

მხოლოდითი

C_1i/uC_2C_3an

C_1i/uC_2aC_3 - atმაგ.: მხ. ri/uâwat / მრ. ri/uâwan-

‘ქრთამი’. ანლაუტში –i- ასახავს ყურეიშელთა

მეტყველებას და გავრცელებულია მთელ ჰიაჯურში
[126, 2/339; 125, 2/277].

ჰიაჯურისთვის დამახასიატებელია მხ. -i- - მრ.

u- ინვერსია, ხოლო აღმოსავლურ დიალექტებში

(თამიმი, კეისი) მხ. -u- მრ. -i-.

$C_1uC_2(u)C_3$ $C_1iC_2ÁC_3$, მაგ.: მხ. $\hat{O}imÁr$ / მრ. $\hat{O}umur$ (თამიმური $\hat{O}umr$)- ‘ვირი’; $\hat{O}imÁr$ / მრ. $\hat{O}(u)mur$ // $\hat{u}a\hat{O}mirat$ - ‘გადასაფარებელი’.

$fu\div ul$ ვარიანტი გავრცელებულია ჰიჯაზში, თიჰამასა და ჰიჯაზის მოსაზღვრე რეგიონების მოსახლეთა მეტყველებაში [27, 516].

დაფიქსირებულია ნაფის, ჰამზასა და ასიმის რეჩიტაციაში, მაგ.: “ $ka\hat{u}annahum \hat{O}u\hat{a}ubun mmusannadatun...$ ”- ‘თითქოს ისინი საყრდენი ბოძები არიან...’ [ყურანი 63/4].

კრებით სახელებში ფიქსირდება $C_1aC_2ÁC_3$ // $C_1iC_2ÁC_3$ პარალელიზმი, მაგ.: მხ. $da/i\hat{O}Á\hat{O}$ - at / მრ. $da/i\hat{O}Á\hat{O}$ - $\hat{A}t$ - ‘ქათამი’.

ზედსართავი სახელის სტრუქტურა მხ. $C_1aC_2C_3Án$ > მრ. $C_1aC_2ÁC_3Á$ // $C_1a/uC_2C_3Á$, მაგ.: მხ. $sakrÁn$ / მრ. $sakÁrÁ$ // $sa/ukrÁ$ - ‘მთვრალი’. $fu\div \hat{A}lÁ$ ვარიანტი მიეწერება ჰიჯაზურს, ხოლო ფიზიოლოგიური ფაქტორით გამოწვეული $fa\div \hat{A}lÁ$ > $fa\div lÁ$ ნეჯდში მომთაბარეთა მეტყველებას. ჰიჯაზური ვარიანტი ფიქსირდება ყურანში, მაგ.: “ $wa\hat{u}i\hat{E}Á qÁmæ \hat{u}ilÁ á- áalÁti qÁmæ kusÁlÁ...$ ”- ‘ოდეს ლოცვად მიემართონ, ცრუდ მიემართონ’ [ყურანი 4/142].

მრავლობითი

მხოლოდობითი

$C_1aC_2\hat{A}u\hat{i}C_3$ // $C_1uC_2aC_3\hat{A}u$ $C_1aC_2\times C_3$ - ah(t) ფორმანტიანი მამრობითი მაგ.: მხ. $\hat{O}al\times fat$ / მრ. $\hat{O}al\hat{A}u\hat{i}f$ // $\hat{O}ulaf\hat{A}u$ - ‘ხალიფა’. ხშირად მოსალოდნელი $C_1uC_2aC_3\hat{A}u$ სტრუქტურის ნაცვალად $C_1iC_2ÁC_3$, მაგ.: მრ. $\hat{E}i\div \hat{A}f$ // $\hat{E}u\div af\hat{A}u$ - ‘უსტები’.

$C_1aC_2\hat{A}u\hat{i}C_3$ -ს ს. ღუნაიმი მიაწერს ნეჯდში მომთაბარე ბედუინების მეტყველებას, ვინაიდან ინლაუტში ხმოვანთგასაყარი ლარინგალის გაჩენა ასახავს აღმოსავლური დიალექტების სპეციფიკას [27, 503].

მრავლობითი

მხოლოდითი

$C_1iC_2\acute{A}C_3 // C_1uC_2aC_3\grave{A}\grave{u}$ $C_1aC_2\times C_3$, მაგ.: მხ. $\grave{I}ar\times f /$ მრ. $\grave{I}ir\acute{A}f //$

$\grave{I}uraf\acute{A}\grave{u}$ - 'ლამაზი, მოხდენილი'.

$C_1uC_2uC_3$, მაგ.: მხ. $\acute{a}ad\times q /$ მრ. $\acute{a}uduq$ - 'მეგობარი'.

$C_1uC_2aC_3\acute{A}$ ვარიანტი გავრცელებულია ჰიჯაზში, ბინადარ არაბთა, ხოლო $C_1iC_2\acute{A}C_3$ მომთაბარე არაბთა მეტყველებაში [27, 505].

$C_1uC_2uC_3$ სტრუქტურა ჰიჯაზურია და უპირისპირდება აღმოსავლურ $C_1uC_2C_3\acute{A}n$ -ს [27, 516].

პრეისტორიულ ეპოქაში საკუთრივ მიმლეობა და ინტენსივი არ გამოხატავდა სქესს და რიცხვს (მ. = მდ.; მხ. = მრ.); სათანადო ფორმები მოგვიანებით ამ სახელებსაც უჩნდება. ეს პროცესი ჩვენამდე მოღწეულ ენებში უკვე დამთავრებულია. კლასიკურ არაბულში, გეეზსა და ტიგრინიაში უძველესი ნორმების კვალი ზოგჯერ ისეთ სახელებთანაც დასტურდება, რომლებიც მიმლეობისა და ინტენსივის სპეციალურ ტიპებს აღარ წარმოადგენდნენ, მაგ.: არაბ. $fa\grave{\div}\times 1$, $fa\grave{\div}\acute{a}1$, $fu\grave{\div}\acute{A}1$ და ა. შ. ყველა ვარიანტი დაფიქსირებულია ჰიჯაზურში.

თანამედროვე დიალექტებში საკმაოდ ხშირად იხმარება $-\acute{A}t$ მრავლობითი, რომელიც $-\acute{a}(na)$ -ს ენაცვლება ზოგჯერ. იშვიათი არაა ისეთი შემთხვევები, როდესაც ეს ფორმა შინაგან მრავლობითს შეესატყვისება. ამ ფაქტს ხაზგასმით აღნიშნავს გ. წერეთელი შუა აზიის არაბულ დიალექტებში [14, 277].

ზოგ დიალექტში (მექის, ლიბანის, ეგვიპტის, თუნისის, მალტის და სხვ.) $-\times n$ საერთოა ორივე სქესის ზედსართავისათვის. მდედრობითი სქესის მსაზღვრელი იშვიათად ბოლოვდება $-\acute{A}t$ სუფიქსით. მ. ფეგალი ამასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ ქვარ $\grave{\div}$ აბიდას მეტყველება სახელთა მრავლობითში სქესს არ განარჩევს,

სამაგიეროდ ფიქსირდება კლასიკური არაბულისთვის უცხო ოპოზიცია ადიექტისა და სუბსტანტივის [80, 19].

ინტენსივ-აუგმენტატივის, სქესისა და რიცხვის წარმოების პრინციპთა და ნაწილობრივ მორფემათა იდენტურობა ამ კატეგორიათა შორის ორგანული კავშირის აშკარა საბუთია.

სქესისა და რიცხვის ფორმები გარკვეულ შემთხვევებში განვითარების შედეგადაა დაკარგული, ან და ფორმაუცვლელობა სხვადასხვა მიზეზითაა გამოწვეული.

წყაროთა ანალიზით ირკვევა, რომ ზოგიერთი სიტყვა, რომელსაც დასავლურ დიალექტებში (ჰიჯაზი, ჰუზაილი...) მდედრობითის აღმნიშვნელი მორფოლოგიური ნიშანი არ გააჩნია და მამრობითი სქესისაა, აღმოსავლეთში (ასადი, თამიმი...) იძენს ასეთ მარკერს, მაგ.: $\text{ãar} \times q$ // $\text{ãar} \times qat$ - 'გზა, მეთოდი' და პირიქით. ეს ტენდენცია თვალსაჩინოა თანამედროვე დიალექტებში [11, 88].

ჰიჯაზური ფორმები მნიშვნელოვანწილად ემთხვევა მიშნას ებრაულსა და არამეულს, ასევე პალესტინის იუდაისტურ არამეულს (პია.), მაგ.: მამრ. სქესისაა არაბ. $sæq$, ებრ.-არამ. $\hat{a}æq$ - 'ზაზარი'; მდ. სქ. პია. $\text{÷unk} \hat{I} \hat{a} \hat{A}$, სირ. $\text{÷en} \hat{A} k \hat{A}$ - 'კისერი' [76, 167].

ცალკე გამოიყოფა მდედრობითის აღმნიშვნელი სიტყვები ჰიჯაზურში, რომლებიც არ არიან აღჭურვილნი მორფოლოგიური მარკერით, მაგრამ განეკუთვნებიან მდ. სქ.-ს. ხ. რაბინი მათ უკავშირებს თავდაპირველ მდ. სქ.-სთან სინონიმას [76, 168].

იბნ ასირის ცნობა, რომ სიტყვა $\text{Ë}ahab$ - 'ოქრო' მდ. სქესისაა ჰუჯაზურში მხოლოდ ვარაუდია, $fi \hat{E} \hat{E} at$ - 'ვერცხლი' სიტყვის ანალოგიის კვალობაზე, მაგ.: "wal- la $\hat{E} \times na$ yankazaena $\hat{E}$ - $\hat{E} ahaba$ wa l- $fi \hat{E} \hat{E} ata$ ..."- 'და ვინც აგროვებს ოქროსა და ვერცხლს...' [ყურანი, 9/34].

2. 3. – ნაცვალსახელი

გამოიყოფა შემდეგი ტიპის ნაცვალსახელები: ა) პირის, ბ) ჩვენებითი, გ) მიმართებითი, დ) კითხვითი.

ა) პირის ნაცვალსახელი

პირის ნაცვალსახელი ორი სახისაა: ა) დამოუკიდებელი, ბ) სუფიქსალური.

სუფიქსური ნაცვალსახელის გენეტური კავშირი დამოუკიდებელთან ცნობილია ისტორიული გრამატიკიდან. ზოგო მათგანი გარეგნულად იდენტურია. პირის ნაცვალსახელი მჭიდროდ უკავშირდება ზმნის სისტემას როგორც ოპოზიციების, ისე მორფემათა მხრივ.

პერფექტივის ფორმასთან საერთო დაბოლოებები აქვს II პირს: მხ. რ. -ta / -ti; მრ. რ.: -tum / -tunna და ა.შ.

დამოუკიდებელი:

III მამრ. მხ. hæa	ორ. humÁ	მამრ. მრ. hum
მდ. მხ. h×a	-	მდ. მრ. hunna

II მამრ. მხ. ùanta	ორ. ùantumÁ	მამრ. მრ. ùantum
მდ. მხ. ùanti	-	მდ. მრ. ùantunna

I მხ. ùanÁ // ùana // ùÁnÁ	-	მრ. naÔnu
----------------------------	---	-----------

სუფიქსალური:

III მამრ. მხ. -hu / hæ	ორ. -humÁ	მამრ. მრ. -hum / -(u) / -æ /
------------------------	-----------	------------------------------

hæ

მდ. მხ. –hÁ

მდ. მრ. –hunna

II მამრ. მხ. –ka / -k / -kah ორ. –kumÁ მამრ. მრ. –kum/(u)

მდ. მხ. –ki / -k / -kih

- მდ. მრ. –kunna

I აკ. -n× / -n×a

მრ. -nÁ

გენ. -× / -×yya

წყაროთა ანალიზით ჩანს, რომ ნაცვალსახელებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა პარალელური ფორმების ფუნქციონირება, მაგ: I მხ. ùanÁ პაუზალურ და ùana სინტაგმატურ პოზიციაში [125, 6/179].

აღმოსავლურ დიალექტებში (თამიმი) საპირისპირო ვითარება ფიქსირდება: ùanÁ სინტაგმატურ პოზიციაში.

დასავლელი პოეტების: ანთარას, ალ- აშას, ქაბისა და ომარის ბეითებში დაცულია ùanÁ პაუზაში [76, 151].

ბასრის გრამატიკული სკოლის წარმომადგენელთა მიხედვით –Á არ არის ნაცვალსახელის ნაწილი. დისტრიბუცია ასახავს სწორ არაბულსა, ùal- fuáÔÁ-სა და ჰიჯაზურს. გრძელ ხმოვანს აჩვენებს სემიტურ ენათა უმრავლესობა, მაგ.: ებრაული ùan×, არამეული ùanÁ, სირიული ùenÁ, მაგრამ ùana ვარიანტი დასტურდება კუდაას ტომის, სირიის ბედუინთა [47, 70], თლემსენის, მალტის დიალექტებში, ტიგრინიასა და თანამედროვე აღმოსავლეთ არამეულში. ძველ სირიულში ფიქსირდება qÁtalnÁ< qÁtelÁnÁ- ‘მე ვკლავ’, მაგრამ qÁlġÁnÁ- ‘მე ვწვავ’ [76, 165].

ბ. რაბინის მოსაზრებით მიშნას ებრაულის $\text{ù}Ánæ$ (მრ. რ.)-ში ასეთივე ვითარებაა [76, 151]. ყურანის ორთოგრაფია ჰიჯაზის დიალექტში ადასტურებს $-Á$ -ს პაუზალურ ფორმებში.

სიბავაიჰი არ განიხილავს $\text{ù}anah$ ვარიანტს (-VC დახურული მოკლე მარცვალი), რომელსაც ალ- ფარაი მიაწერს ზემო თამიმს და ქვემო კეისს [126, 2/144]. ა. ალამ ედ- დინ ალ- ჯუნდის მიხედვით ეს ვარიანტი ახასიათებს ტაის დიალექტს პაუზაში და აქედანაა შესული ჰიჯაზში [21, 505]. $\text{ù}anÁ$ გამოწვეულია მახვილის შენარჩუნებით.

III პირის სუფიქსალურ ნაცვალსახელთა ვოკალიზმი არ იცვლება ჰიჯაზში. აღმოსავლურ დიალექტებში საპირისპირო მოვლენა დასტურდება: დისტანციური და კონტაქტური პროგრესული ასიმილაციის საფუძველზე ხმოვანთა სინჰარმონიზმი: $-hu > -hi, -hum > -him(i)-, -hunna > -hinna$ i / y -ს შემდეგ. ჰიჯაზის დიალექტში ტრანსფორმაციათა უქონლობას ადასტურებს შუა საუკუნეების წყაროები [122, 2/123] და ყურანის კითხვის ტრადიცია, მაგ.: “ $wamÁ \text{ù}ansÁn \times hum \text{ù}illÁ \hat{a}- \hat{a}ay\check{a}Ánu...$ ”- ‘მხოლოდ სატანამ დამავიწყა მე...’ [ყურანი, 18/63].

$-hum > -hæ$, მაგ.: $bi\check{O}ul\check{O}Ámihæ$ - ‘მისი ყმაწვილით’ [122, 2/123].

ხმოვნის ტემბრსა და სიგრძეს განსაზღვრავს პოზიცია. სინტაგმატურ ვარიანტში ფიქსირდება გრძელი ხმოვანი, მაგ.: $-humæ$; შდრ. $fa\check{=}altumæhu(/æ)$ და $\text{ù}anÁ$.

II პირის სუფიქსალური ნაცვალსახელი მამრ. სქ.-ის მხ. რ.-ში აჩვენებს პარალელურ ფორმებს: $-ka // -k // -kah$. $-ka/(Á)$ ვარიანტი დაფიქსირებულია ალ- ალიას რეგიონში, ხოლო სხვა რეგიონებში, ყველგან, $-k // -kah$. პაუზალური $-kah$ მიაწინებს $Á$ -ზე. მაშასადამე, ალ-

ალიაში –kah // -kÁ, როგორც მასორის ებრაულში. დაფიქსირებულია ინლაუტში -kÁ-, მაგ.: ùa÷āytukÁhu- ‘მე გიბოძე შენ ის’ [76, 151].

პაუზალური –h დაცულია ნაკლული ტიპის აუსლაუტში და ქმნის დახურულ მარცვალს, მაგ.: ùirm×h- ‘გადააგდე’; ორობითი და მრავლობითი რიცხვის –n-სთან, მაგ.: ÊÁrabÁnih- ‘ორმა იხზუბა’, Êarabtunnah- ‘მათ (მდ.) ცემეს’; ùayna, kayfa, layta, la÷alla, halumma, äumma-სთან, მაგ.: kayfah- ‘როგორ’, la÷allah- ‘იქნებ, ეგების’.

-tu-h, მაგ.: ùināalqtuh- ‘გავემართე’.

-×-ah, მაგ.: ba÷d×ah- ‘ჩემს შემდეგ’.

კითხვითი ნაცვალსახელის mÁ-ს შემდეგ, მაგ.: limah- ‘რატომ’; ჩვენებითი ნაცვალსახელის შემდეგ, მაგ.: haùlÁh [122, 4/166].

ი. ანისი განმარტავს, რომ –h დაბოლოება გამოწვეულია აუსლაუტში დახურული მარცვლის შესაქმნელად. ამდენად, ასეთი ვარიანტი ახასიათებდა მომთაბარე არაბთა მეტყველებას, მაგალითად ტაის ტომს, რასაც ადასტურებს იემენის თანამედროვე დიალექტების მონაცემები, მაგ.: ÷alÁmah- ‘რაზე, რატომ’ [23, 66-67].

ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში –h სუბსტრატული გავლენას ასახავს. ასეთივე ვითარებაა ეთიოპურში [76, 151].

სალიტერატურო არაბულისთვის დამახასიათებელი -i-, -×-, -ya-, -ay- -ს შემდეგ I პირის სუფიქსალური -× > -×yya ჰიჯაზში არაა დაფიქსირებული, მაგრამ ასახულია ყურანში: “wamÁ ùantum bimuaríŌ×yy...”- ‘და ვერც თქვენ შემეწევით...’ [ყურანი, 14/22]. აღსთარაბაზი მიაწერს თამიმური წარმომავლობის იარბოს (yarbæ÷- yarbæ÷ bin Ōanlala bin zayd manÁh bin tam×m) ტომს. ყურანის კითხვის ტრადიციით ძველი დასავლური დიალექტების საერთო ფორმაა –yya, მაგ.: ÷aáayya- ‘ჩემი ჯობი’ და არა ÷aáÁya, მაგ.: “qÁla h×a ÷aáayya

ùatawakkauù ÷alayhi...”- ‘ის არის ჩემი ჯობი და დავეყრდნობი მას...’ [ყურანი, 20/18]. დამოწმებულია იბნ ჰაბიბთან, აზ- ზამახშარისთან, ათ- თაბრიზისთან და ალ- ბაიდავისთან [76, 125]. ისა იბნ ომარის მიხედვით ასახავს ყურეიშულ ვარიანტს და გავრცელებულია რეჰიტაციის სახეობებში, მაგ.: “waqÁla yÁ buârayya hÁËa ÓulÁmun...”- ‘და თქვა: ო, რა გასახარი ამბავია ეს ყმაწვილი...’ [ყურანი, 12/19]. რეჰიტაციის ესა ფორმა დაცულია სამარყანდის ხელნაწერში.

აზ- ზამახშარის ცნობით ას- სარათის მოსახლეობა ლოცვისას წარმოთქვამდა, მაგ.: yÁ sayyid× wamawlayya- ‘ჩემო ბატონო და მეუფეო’. –yya დაბოლოება უკავშირდება ჰიმიარულს: qafayka- და საერთო დასავლურ: labbayyaka- ‘მე შენს წინაშე ვარ’ და sa÷dayyaka-ს ‘იბედნიერე’. მორფემის წინა მარცვლით –ay დასტურდება პროტოსემიტურში სიტყვის ბოლოს, რაც შემორჩენილია არაბულ ÷alay-ka / ÷alay-ya-ში. აღმოსავლურ დიალექტებში დაცული ÷alÁya ასახავს ay > Á პროცესს.

ბ) ჩვენებითი ნაცვალსახელი

ჩვენებით ნაცვალსახელებს ორობითში სახელის ფლექსია აქვთ. სხვა შემთხვევებში თავისებურებას იჩენენ. დასაწყისში დაპირისპირებულია მამრ. სქ. Ë : მდ. სქ. t, ბოლოში a : i.

1.

მამრობითი	მდედრობითი
მხ. ËÁ / hÁ- ËÁ (< Ëæ / ËÁ / Ë×) Ëih	tÁ / t×, hÁ- Ëih(i) / hÁ- Ë× / Ëih
ორ. რ. (hÁ-)ËÁni / -Ëayni	(hÁ-) tÁni / (hÁ-)tayni
	მრ. რ. ùælÁùì / ùælÁ / ùælay

2.

მხ. რ. ĘÁlika / ĘÁka

tÁlika

მრ. რ. ùælÁùika / ùælÁka / ùælÁyka

ყურანში გვხვდება ĘÁlikumÁ და ĘÁlikum ფორმები (მეორე პირის ნაცვ. სახ. ნაწილაკებით ორ., მრ.).

3. hunÁ

hunÁlika / hunÁka

tÁ, t×, Ę×, hÁĘ×, ĘÁni, tÁni, Ęayni, tayni, ùælÁ, ùælÁùì, tÁlika, ùælÁka და ùælÁlika სალიტერატურო არაბულში იშვიათია.

არამეულისა და თანამედროვე არაბული დიალექტების მსგავსად, ძველ არაბულ დიალექტებში ჩვენებითი ნაცვალსახელების მოდიფიკაციების არეალური დისტრიბუცია აღნიშნული აქვთ შუა საუკუნეების არაბ გრამატიკოსებს, მაგრამ უმრავლეს შემთხვევაში მათი ლოკალიზაცია მოხდენილი არაა.

ნებისმიერ შემთხვევაში პრეპოზიციური hÁ- წარმოადგენს ჩვენებით ნაწილს, რომელსაც შეესაბამება , მაგ.: დეტერმინანტი hÁ- ებრაულში, მაგ.: არაბ. hÁĘÁ r- raÓulu : ებრ. hÁùìâ hazzî- 'ეს კაცი' (შდრ. zî hÁùìâ- 'ეს კაცია'). ებრაული zî < Ę×.

ბ. რაბინი Ę× ვარიანტს მიიჩნევს იემენური წარმომავლობისად, რომელიც ჰიჯაზში შევიდა საკუთარ სახელებთან ერთად.

Ę× > ĘÁ > hÁĘÁ პროცესს ხსნის hæa ĘÁ-ს ნიადაგზე. ĘÁ-სა და hÁĘÁ-ს შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც ĘÁka-სა და hÁĘÁ-ს შორის [76, 152].

მდედრობითი სქესის hÁĘ× დაფიქსირებულია სინტაგმატურ პოზიციაში, ხოლო hÁĘihi პაუზაში აღ- ალიას რეგიონში. სიბავაიპის მიხედვით ჰიჯაზურში დასტურდება მხოლოდ hÁĘihi [122, 2/314].

tÁ / t× მიეწერება მუჰამადის მეტყველებას.

tÁlika დაცულია თაღლიბელი პოეტის ალ- კამატის, ხოლო hÁtÁ დანელი ქაბის ბეითში [76, 152].

“uál- lisÁn”-ის მიხედვით მედინაში ისლამამდელ ეპოქაში გავრცელებული იყო Êih ვარიანტი [121, 12].

ჰიჯაზური ùælÁù უპირისპირდება თამიმურ ùælÁ/(À)-ს. ყურანის რეჩიტაციის მიხედვით ùælÁ/(À) პაუზალური ფორმაა, ხოლო ùælÁù× ფიქსირდება სიტყვათა მიჯნაზე. მიუხედავად ამისა, ჰიჯაზში დაფიქსირებულია ùælay გაბმულ მეტყველებაში. –ay ვარიანტი და ებრაული ùlléh ხ. რაბინის აზრით მიუთითებს პროტოსემიტურ (ù)ællÁy-ზე. სალიტერატურო ùulÁùi ასახული არაა სხვა სემიტურ ენებში [46, 318], ამიტომ ხ. რაბინი მის გაჩენას უკავშირებს ყურანის რეჩიტაციაში: “ùîâtaraùæ Ê- ÊalÁlata < ùîâtaraw Ê- ÊalÁlata” - ‘ცდომილება იყიდეს’ [ყურანი, 2/16] ანალოგიას, სადაც განვითარდა ძლიერი მახვილი და სუსტი თანხმოვნის დუბლეტი მოიშალა დახურული უმახვილო მარცვლის თავიდან ასაცილებლად [76, 153]. ამ შემთხვევაში ჰამზა მედია ლარინგალია, როგორც მაგალითად w / y-სთან არარეგულარულად მონაცვლე სალიტერატურო ენაში, მაგ.: qaùæl- ‘მოლაპარაკე’ (ძირი qwl).

იბნ ჯინის მიხედვით ყურანის რეჩიტაციაში ùælÁù× მომდინარეობს კეისის დიალექტიდან [118, 20]. კეისის არაელში დაცულია პაუზალური ùælÁy, რომელიც სინტაგმატურ პოზიციაში აჩვენებს -e დაბოლოებას (Á-ს პალატალიზაცია – დიფტონგის დავიწროება ვასლიანი ალიფის წინ). შეიძლება ვივარაუდოთ, ùælÁy > ùælÁù× და არა > ùæle ვასლიანი ჰამზის წინ.

ùælay > ùælÁ ვასლიანი ჰამზის პრეპოზიციაში დაფიქსირებულია სხვა შემთხვევებშიც, მაგ.: hÁ ùantum ùælÁ(ù) ყურანის რეჩიტაციაში:

“hÁ ùantum ùælÁ(ù) tuhíbbænahum...”- ‘და აი, თქვენ, [რომელთაც] გიყვართ ისინი...’ [ყურანი, 3/119]. შესაძლოა ùælÁ > ùælÁù× პროცესი მოხდა რეჩიტაციაში და შევიდა სალიტერატურო ენაში. ხ. რაბინის აზრით –æ- შეესაბამება გემინირებულ C₂-ს სხვა სემიტურ ენებში. ე. წ. ùiâbÁ÷-იანი (–æ-) ფორმის გარდა, მაგალითად ჰიჯაზელი ომარის ბეითებში, დასტურდება ùulÁ(ù) ვარიანტი. მახვილი მოუდის გრძელ მარცვალს –C₂V:-, როდესაც პირველი მარცვალი მოკლეა (შდრ. qitÇI / qÚtÇI).

ყურანის ხელნაწერებში დაფიქსირებულია ùælaùika // ùælayka პარალელიზმი. ქრისტიანულ ძველ ტექსტებში Á არ დასტურდება.

ჰიჯაზური ĘÁlika // თამიმური ĘÁka. ყურანში არ დასტურდება ĘÁka ვარიანტი. რეკენდორფის მიხედვით ĘÁka დასავლური დიალექტებიდან გავრცელდა აღმოსავლურში [78, 414-416].

გ) მიმართებითი ნაცვალსახელი

მამრობითი	მდედრობითი
მხ. ùal- laĘ× / ùal- l× / ùal- lÁ× ùal- lay / ùal- lÁù	ùal- lÁù× / ùal- l× / ùal- lÁy
ორ. ùal- laĘÁni	ùal- latÁni
ნ.-ბ. ùal- laĘayni	ùal- latayni
მრ. ùal- laĘæna / ùal- lÁùæna	ùal- lÁù× / ùal- lÁ× / ùal- l× / ùal- lÁt× / ùal- lawÁt×
ნ.-ბ. ùal- laĘ×na	

წყაროების მიხედვით ჰიჯაზში გავრცელებული არ იყო Ęæ / Ę× დასავლური ვარიანტები. დაფიქსირებულია ùal- laĘ×.

მხ. მდ. ùal- lÁù× დაცულია ყურანის რეჩიტაციაში, სადაც დასტურდება მრ. ùal- lÁt× / ùal- lawÁt× ვარიანტები.

ùal- lÁù×-ის პარალელური ვარიანტებია ùal- l× და ùal- lÁy. დაფიქსირებულია ბასრელი აბუ ომარის და მექელი მოემინის ალ-ბაზის რეჩიტაციებში. მიეწერება ყურეიშელთა მეტყველებას.

ùal- lÁ×, მაგ.: “wa l- lÁ× yaùisna mana l- maÔ×di...”- ‘და რომელთაც თვიური არ წვევიათ...’ [ყურანი, 65/4], ასახავს შუალედურ ფორმას ùal- lÁy / ùal- lÁù×-სა და ùal- l×-ს შორის. ùal- lÁ× // ùal- l× // ùal- lÁy დასტურდება მამრობით სქესშიც. რავლობითში სქესის განსხვავებული ფორმებიცაა და საერთოც. დამოწმებულია იბნ ამირთან, რომელიც მოგვითხრობს ალ- ახფაშის რეჩიტაციის მეთოდზე. ùal- lÁ× // ùal- lÁy მომდინარეობს ùullay ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან.

ùal- lÁùæna ვარიანტი ასახავს დასავლეთის ცენტრალურ დიალექტებში ùal- lÁy > ùal- laË×na პროცესს [76, 154]. ამიტომ სავარაუდოა, გარკვეულ ეტაპზე ùal- laËæna ვარიანტის დისტრიბუცია, რასაც ადასტურებს ჰუზაილი, რომელშიც ასევე დაცულია ùal- lÁùæna.

ბ. რაბინი ùal- laË×-ს უკავშირებს ებრაულ hallazeh-ს და ამჰარულ ùellazih, სადაც ùella = ùullay - Ë×k [76, 152].

მხ. და მრ. რ.-ის ჩვენებითი ნაცვალსახელები ერთი ფორმითაა წარმოდგენილი, როგორც თანამედროვე არაბულ დიალექტებში: hadÝl // hÁË-ùælÁ. ჩანს, რომ მხ. რ.-ში არაბულის რაღაც ეტაპზე გამოიყოფოდა ùullay. ùa/(V)l- l× < ùullay გავრცელებულია თანამედროვე სასაუბროში და ასახავს მიმართებით ნაცვალსახელში სქესის და რიცხვის კატეგორიათა მოშლას.

არაბი გრამატიკოსების მიხედვით ùal- Áùæ (ùal- lÁu) გამოხატავს მხ. რ.-ს. ùul-lay // ùal- laË× სინონომიის მიზეზია ùal- ნაწილაკის კონტამინაციასთან ერთად ùul-lay-ში ბგერის რედუქცია, აუსლაუტში

ხმოვნის გაჩენის შემდეგ: -llay, lla (შდრ. la მესოპოტომიაში და li იემენში). ùal- lÁĚ× მრავლობითში დაფიქსირებულია იემენში [76, 155].

მხ. რ.- ში ùullay ჰიჯაზში არ დასტურდება. არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთისა და ცენტრალური რაიონების დიალექტებში ùal- lÁĚ× ვარიანტში მეორეული $a_2 < \acute{A}, \acute{A} > ay > a$. ამდენად, ჰუჯაზში Ěæ უნდა ყოფილიყო მხოლოდითისათვის ùal- lÁĚ× (მხ. რ.) და ùal- lÁy / ùal- lay-ს გაჩენამდე.

იემენისა და ტაისაგან განსხვავებით ჰუზაილის დიალექტი უჩვენებს არაბულ გავრცელებულ ფორმას ùal- lÁĚ×- 'რომელიც'. თუმცა წყაროებში დაცულია ùal- lÁĚ მოკვეცილი ვარიანტის ორი შემთხვევა [76, 89].

ùal- lÁĚ× ფორმის არსებობას ჰუზაილში უარყოფს ალ-ასთარაბაზი და აღნიშნავს, რომ გავრცობილი ფორმა განპირობებულია სალექსო პროსოდიით, რომელიც ვერ ასახავს დიალექტურ ვარიანტს. ჯ. ბარსის განმარტებით მოკვეცილი ფორმა უძველესია და ძველ არაბულ დასავლურ დიალექტებში სიტყვის ბოლოს $\acute{A}$ -ს (ùal×f maqáæra) მოკვეცის ანალოგიაა [76, 90].

ùa / (V)l- lÁ(×)-ის მრავლობითი ჰუზაილში აღიდგენს ბრუნვის ფლექსიას და უჩვენებს ùal- lÁĚæn(a) ფორმას სახელობითში. ზამახშარის გადმოცემით ეს ვარიანტი დასტურდება უკაილის დიალექტში. ჰუზაილში დაფიქსირებულია პარალელური ùa / (V)l- lÁùæn(a), რომელიც ჰიჯაზური ùa / (V)l- lÁù×-ის ეკვივალენტია და არსებითად წარმოადგენს შუალედურ ფორმას დასავლურ ùa / (V)l- lÁù×-სა და კლასიკურ არაბ. ùal- lÁĚ×na-ს შორის.

დ) კითხვითი ნაცვალსახელი

კითხვითი ნაცვალსახელებია კლასიკური არაბულის პარალელები man- 'ვინ?' და mA- 'რა?'. mA // ma (Á > a) შემთხვევა დასტურდება მორფემასთან კავშირში, მაგ.: lima- 'რატომ?'.
ასევე დაფიქსირებულია man ĘÁ- 'ვინ?'; mAĘÁ-'რა?', სადაც ĘÁ ჩვენებითი ნაცვალსახელია.

man < mA + ენერგეტივი n, ხოლო Á > a დახურული მარცვლით.

matÁ(Á) და ùayyÁna – დროის ზმნიზედა.

ùayna – ადგილის ზმნიზედა.

kayfa / ùannÁ – ვითარების ზმნიზედა.

ùayy(un) ადიექტური ნაცვალსახელის ფუნქციისა.

2. 4. – ზმნა

ზმნის სისტემა სალიტერატურო არაბულში, ძველსა და თანამედროვე არაბულ დიალექტებში აგებულია სემიტურ ენათა ვერბალური სისტემის ფუნქციონირების პრინციპის მიხედვით.

პრასემიტური ზმნის სისტემის რეკონსტრუქცია აჩვენებს, რომ შინაგანი ფლექსიის მეთოდი მნიშვნელოვანია უძველესი ზმნური კატეგორიების: პერფექტივი / იმპერფექტივი, გარდამავლობა / გარდაუვალობა, გამოყოფაში.

უძველესი ფუძე –CCVC– (იმპერფექტივი) უპირისპირდება –CVCVC– (პერფექტივი) სტრუქტურას, რომელიც მომდინარეობს სტატივის ან მდგომარეობის უძველესი მიმღეობიდან. პოზიცია განპირობებულია ვოკალიზმითა და მარცვლის სტრუქტურით, ასევე

ულლების შინაგანი ფლექსიით. გარდამავლობა /გარდაუვალობის ოპოზიციას პირველად ფუძეებში ქმნის ხმოვანთა ოპოზიცია: -a- CCu/iC- : -a- CCa და CaCaC- : CaCi/uC.

გვარის კატეგორიაც ეფუძნება აქტივისა და პასივის ფუძეებში ვოკალური სტრუქტურის ოპოზიციას: -a- CCu/i/a- : -u- CCaC და CaCa/iC- : CuCiC...

არაბულ დიალექტებში განვითარებულია ზმნური ფორმების საკუთარი სისტემა.

ა) სწორი ზმნა

გავრცელებულია ოთხი ძირითადი სტრუქტურა: სამი მოქმედებითისა და ერთი ვნებითის: fa÷al(a) / fa÷il(a) / fa÷ul(a) / ვნებითი fu÷il(a), მაგ.: qatal(a)- ‘მოკლა’, lazim(a)- ‘საჭირო იყო’, makuä(a)- ‘დარჩა’, ÷ulim(a)- ‘იცოდა’. C₁VC₂VC₃ პერფექტივის და -C₁C₂VC₃ იმპერფექტივის. ეს სტრუქტურები ასახავს სალიტერატურო ენის სპეციფიკას, ხოლო დიალექტებში დასტურდება სხვა სტრუქტურები, რომელთა აღწერილობანი შუა საუკუნეების გრამატიკოსებთან მნიშვნელოვანწილად ემთხვევა თანამედროვე დიალექტების მონაცემებს არა მარტო სტრუქტურულ, არამედ დერივაციულ და პარადიგმატულ დონეებზე.

“დეფექტური” სტრუქტურები ძირითადად დამახასიათებელია მომთაბარე (ბედუინ) არაბთა დიალექტებისა და ჰიჯაზურისთვის: fi÷il / fi÷l ტიპი თუ C₂ გუტურალია (ფარინგალი ÷ Ó, გლოტალი (ლარინგალი) ù h). ძირითადია fa÷il / fi÷il / fi÷l ვარიანტები, რასაც ყურანის კითხვის ტრადიციაც ადასტურებს, მაგ.: “ùin tubdæ á- áadaqÁti

fani÷immÁ h×a...”- ‘თუ წყალობას აშკარად გასცემთ, ეს [მართლაც] წყალობაა...’ [ყურანი 2/271].

სიბავაიჰის “*ūal- kitÁb*”-ში აღწერილია პერფექტივის სტრუქტურები და მათი დისტრიბუციის არეალები, ზოგჯერ დასახელებულია ტომი.

სტრუქტურა გულისხმობს ვოკალურ შედგენილობას (ფუძეს). შესაბამისად არსებობს სტრუქტურული პარალელიზმი: $C_1aC_2uC_3$ // $C_1aC_2aC_3$, სადაც იმპერფექტივის სტრუქტურაა $-C_1C_2uC_3$, მაგ.: *makaä(a)* // *makuä(a)* > *y(i/a) mkuä(V/Ø)*, *Óaba(//u)n-* ‘მშიშარა იყო, ეშინოდა’ > *y(i/a)Óbun(V/Ø)*. ვოკალურ სტრუქტურაში იგულისხმება ხმოვანთა განაწილება, ან პოზიცია სიტყვა-ფორმაში, ანუ მისი სილაბური სტრუქტურა მთლიანად. ასევე, სიტყვაში ხმოვანთა ხარისხობრივი და რაოდენობრივი მახასიათებლები და მათი ფუნქციური დატვირთვა.

ი. ანისი მიიჩნევს, რომ ამოსავალია $C_1aC_2aC_3$ სტრუქტურა [19, 55-56]. $C_1aC_2aC_3$ ახასიათებდა ნეჯდში მომთაბარე არაბთა (თამიმის ტომი) მეტყველებას, ხოლო $C_1aC_2uC_3$ ჰიჯაზის დიალექტს. შუა საუკუნეების არაბ ფილოლოგებს დაფიქსირებული აქვთ ალ- ალიას რეგიონში [27, 390]. ორივე მისაღებია *taÓw×d*-ის მიხედვით, მაგ.: “*famaka(//u)äa Óayra ba÷×din...*”- ‘და დარჩა შორიახლოს...’ [ყურანი 27/22].

fa÷il // *fa÷ul*, მაგ.: *saqim(a)* // *saqum(a)*, *÷asir(a)* // *÷asur(a)*. ს. ლუნაიმი მიიჩნევს, რომ $C_1aC_2iC_3$ სტრუქტურიდან განვითარდა $C_1aC_2uC_3$, რომელიც დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ბინადარი არაბების მეტყველებისთვის, ხოლო $C_1aC_2iC_3$ მომთაბარეებისათვის. სიბავაიჰის გადმოცემით *÷aqurt-* *÷uqran*, *saqumt-* *suqman* ასახავს ჰიჯაზურს.

პერფექტივი იმპეტფექტივი

$C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2iC_3-$: *fa÷al-* / *-f÷il-*.

$C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div al-$.

$C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div al-$.

$C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div ul-$ / $-f\div ul-$.

$C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div ul-$.

$C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div ul-$.

$C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2iC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div il-$.

$C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div ul-$ / $-f\div al-$.

ჰიჯაზური უჩვენებს $fa\div il-$ / $-f\div al-$ ვარიანტს. მიეწერება ყურეიშელთა მეტყველებას [27, 309].

ხმოვანთა განაწილება ასეთია:

$a - a / i / u$

$i - a / i / u$

$u - u / a$

$C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div al-$ მაგ.: $rakan / -rkan-$ ‘დაეყრდნო, ენდო’. $C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div ul-$, მაგ.: $rakan-$ / $-rkun-$; $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div al-$, მაგ.: $\hat{a}ahib-$ / $-\hat{a}hab-$ ‘წაცრისფერი მიიღო’; $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div il-$ / $-f\div ul-$, მაგ.: $fa\hat{E}il-$ / $-f\hat{E}ul-$ ‘აღემატებოდა, ჯობდა’ (შდრ. ნაკლული ტიპი $mitt-$ / $-m\hat{a}t-$) ვარიანტები ჰიჯაზურია. $i - a$ მიეწერება ყურეიშელთა მეტყველებას [27, 309]. ხოლო $C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$: $fa\div al-$ / $-f\div ul-$ ($a - u$ ინვერსია) დასტურდება ნეჯდში.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტი უჩვენებს ფუძეთა პარალელიზმს (სხვადასხვა ვოკალურ სტრუქტურას ერთი ზმნის ფარგლებში): $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$ // $C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$, მაგ.: $\hat{a}ahib-$ / $-\hat{a}hab-$ // $\hat{a}ahab-$ / $-\hat{a}hub-$ // $\hat{a}ahub / -\hat{a}hub$. ზოგჯერ პერფექტივის C_2 -ის ვოკალს (მეორე მარცვალი) იმპერფექტივის ფუძეში შეესაბამება ნებისმიერი: $C_1C_2aC_3-$ / $-C_1C_2V(i / a / u)C_3-$.

$C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2uC_3$ შუა საუკუნეების არაბ ფილოლოგებთან ინტერფერენციად (تداخل اللغات) განიხილება [27, 414]. $i - u$ ინვერსია ძალზედ იშვიათია, თუმცა ხ. რაბინი შუა საუკუნეების რამდენიმე მნიშვნელოვან წყაროზე დაყრდნობით განმარტავს, რომ შესაძლებელია ნებისმიერ შემთხვევაში, რაც დასტურდება იემენისა და ჰიჯაზის ბედუინთა მეტყველებაში და უკავშირდება IX – XI საუკუნეებში არაბეთის ნახევარკუნძულზე ჰიჯაზისა და დასავლეთ ნეჯდის ბედუინთა არაბული მადრიბისაკენ მიგრაციის პროცესს [76, 157].

$C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$: $fa\ddot{u}l-$ / $-f\ddot{a}l-$, მაგ.: $karum-$ / $-kram-$ 'სურგრძელი, კეთილი იყო' (შდრ. ნაკლული ტიპი $kudt-$ / $-k\ddot{a}d-$ 'ახლოს იყო') ახასიათებს ტაის და უპირისპირდება ჰიჯაზურ $a - u$ შესატყვისობას.

$C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2a/uC_3-$ თუ C_2/C_3 გუტურალია, მაგ.: $mada\ddot{O}-$ / $-mda/u\ddot{O}-$ 'შეაქო, ხოტბა შეასხა', $bara\ddot{u}-$ / $-bra/u\ddot{u}-$ 'შექმნა'. $-C_1C_2aC_3-$ იმპერფექტივის ფუძე მიეწერება თამიმს, უკაილს, ნეჯდში მოსახლე კეისის ნაწილს და შეესაბამება ებრაულს. $a - a/u$ ინვერსია დაფიქსირებულია ჰიჯაზურსა და ჰიჯაზში მოსახლე კეისის ნაწილში.

$C_1aC_2aC_3-$ / $-C_1C_2a/iC_3-$ ვარიანტიდან $a - i$ ახასიათებდა ჰიჯაზის კეისს.

$a - u$ ძირითადად ასახავს ჰიჯაზურ ფორმებს, ხოლო $a - a$ თამიმურს (ადმოსავლური ჯგუფი).

$C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2i/aC_3-$ სიბავაიპი და ბევრი სხვა ავტორი მიიჩნევს გამონაკლისად, მაგ.: $\hat{O}asib-$ / $-\hat{O}si/ab-$ 'დათვალა, გამოთვალა' ახასიათებს ქინანასა და ჰიჯაზურს. იბნ ჰასნუნი მიაწერს ყურაიშის მეტყველებას. ზოგიერთ წყაროში მოცემულია ფართო ლოკალიზაცია: მუდარიზმი ან ზემომუდარული [27, 428]. ზემომუდარული მოიცავს ყურეიშსა და კეისს. ელ- ფაიუმი განმარტავს, რომ $a - a$ საერთო არაბულია,

გამოირიცხება მხოლოდ ქინანას დიალექტი. საზოგადოდ $a - a$ შესაბამისობა მომდინარეობს ბედუინთა ტომების მეტყველებიდან.

ძველი დიალექტების დასავლურ და აღმოსავლურ ჯგუფებს შორის განსხვავებას კარგად უჩვენებს $C_1aC_2iC_3$ - სტრუქტურის პირველადი და ნაწარმოები ზმნების იმპერფექტივის ვოკალიზაცია. შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგები და ყურანის კითხვის ტრადიცია გვიჩვენებს, რომ $ya/taC_1C_2V_3(V / \emptyset) // y(i)/tiC_1C_2V_3(V / \emptyset)$ და $úa C_1C_2V_3(V / \emptyset) // úiC_1C_2V_3(V / \emptyset)$ სტრუქტურათა პარალელიზმი გავრცელებული იყო ძველ დიალექტებში, მაგ.: $ya\div mal(V / \emptyset) // y(i)\div mal(V / \emptyset)$ -. სიბავაიჰის განმარტებით $y(i)/ti$ - ვარიანტი დამახასიათებელი იყო ყველა დიალექტისთვის, გარდა ჰიჯაზურისა [122, 4/110-113].

სავარაუდოა, რომ $y(i)/tiC_1C_2V_3(V / \emptyset)$ ფუძის სტრუქტურა გავრცელებული ყოფილიყო ჩრდილო-აღმოსავლეთით და არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთსა და ჩრდილოეთში მოსახლე ბედუინთა დიალექტებში. ზმნის იმპერფექტივის ფუძის ამგვარი წარმოება პროდუქტიულია თანამედროვე დიალექტებში [20, 127-128; 11, 129].

ყურანის რეზიტაციაში დაცულია $ú\div had$ ფორმა ფრაზაში: “ $úa lam úa\div had úilaykum...$ ”- ‘განა არ აღმითქვამს თქვენთვის’ [ყურანი 36/60].

გემინირებული ზმნა: $timassakum$ ფრაზაში: “ $fatamassakumu n-nÁru...$ ”- ‘და ცეცხლმა შგთანთქათ თქვენ’ [ყურანი 11/113] [27, 153-164].

ჰიჯაზურ ტექსტებში დაცულია იმპერფექტივის ფუძეზე, თხრობით კილოში, I პირის მარკერთა: $-n\times$, $-nÁ$, na დართვისას, ჰაპლოლოგია, მაგ.: $sa-yafqidænx < sa-yafqidænanx$ - ‘ისინი დამკარგავენ’; $latuáaddiqunx < latuáaddiqunnanx$ - ‘გჯერათ ჩემი’. ხშირია ჰადისსა და

სირაში. პერფექტივში დაფიქსირებულია ერთადერთი ფორმა: falayn× < falaynan×. ხ. რაბინი “*ʔal- mufaĒĒaliyya*”-ზე დაყრდნობით მიაწერს ამრ იბნ მედიაქარბს [76, 147]. “*ʔal- mufaĒĒaliyya*”-ში ამ პოეტის ბეითი დაცული არ არის.

ბ) სუსტი ზმნა (C₁=w)

C₁=w შემთხვაში გამოიყოფა შემდეგი სტრუქტურები:

C₁aC₂aC₃- / -C₁C₂i/uC₃- (a – i/u) , მაგ.: waĒad- / -Ēi/ud- ‘იპოვა’ ასეთ ვითარებაში სიბავაიჰის მიხედვით გამორიცხულია a – u ინვერსია [122, 4/52-53]. -u- დაფიქსირებულია ალ- მუბარრადის “*ʔal- kĒmil*”-ის ერთ-ერთ ბეითში, რომელიც მიეწერება ბენუ ამირელ ლაბიდს:

“law āiūti qad naqa÷a l- fuĒdu biāarbatin
tada÷u ā- āawĒd×a lĒ taĒudna Ēal×lan.”

ა. ალ- ჯუნდი უარყოფს ამგვარ ლიკალიზაციას და განმარტავს, რომ ეს განპირობებულია ამირელი რეჰიტატორის მიერ ყურანში წაკითხული: “...walĒ yaĒud lahu min dāni l- lĒhi wal×yyan”- ‘ვერ იპოვოს შუამავალი ალაჰის წინაშე’ [ყურანი, 4/123] ფრაზით [21, 579]. ზოგი ავტოროს მიხედვით ეს ვარიანტი იემენურია [7, 393].

C₁aC₂iC₃- / -C₁C₂i/aC₃- (i – i/a), მაგ.: warim- / -ri/am-, wari÷- / -ri/a÷- ‘გასივდა’. ზოგჯერ იმპერფექტივში შენარჩუნებულია w, მაგ.: yawra÷-. სიბავაიჰის მიხედვით ეს ასახავს ჰიჯაზურ ფორმას [122, 4/111]. waC₂iC₃- / -wC₂aC₃- სტრუქტურა ძირითადად გამოხატავს გარდაუვალობას და უპირისპირდება თამიმურს: -y× C₂aC₃-, მაგ.: waĒil- / -wĒal- ‘შეეშინდა’. კეისის დასავლურ დიალექტში დაფიქსირებულია yĒĒal [122, 2/672], რომელიც დაცულია ყურანში: “qĒlæ lĒ taw/(Ē)laĒ ùinnĒ nubaâairuki biĒulĒmin ÷al×min.”- ‘უთხრეს: ნუ გეშინია, ჩვენ გახარებთ ბრძენ ვაჟიშვილსა’ [ყურანი 15/53]. წყაროებში დაცულია

tæÓal ვარიანტიც. ყველა შემთხვევა გავრცელებულია დიალექტებში. კეისური ვარიანტი მოისმის თანამედროვე მალტურში, ერაყსა და ნეჯდში [76, 158].

ე. ი. მონაცვლეობის კვალობაზე გამოიყოფა დიალექტური სამი ვარიანტი: 1. waÓila / yawÓalu, 2. w > y ya > y(i)-ს კვალობაზე: tawÓalu > ty(/×)Óalu, ùawÓalu > ù×Óalu, nawÓalu > n×Óalu. დასტურდება, ასევე yayÓalu (yaf÷al – w > y სუბსტიტუციით) ტიპი. ეს პროცესი აისახება სახელში დერივაციის კვალობაზე, მაგ.: yawm (დიალექტ. yÝm)- ‘დღე’ > მრ. რ. ùayyÁm და არა aywÁm. w-ისა და y-ის შეუთავსებლობის გამო y < w >yy. 3. yaw > Á: yawÓalu > yÁÓalu.

yayÓalu ვარიანტი (სინჰარმონიზმი a-a) მიეწერება თამიმის დიალექტს. yÁÓalu ალ- მუბარრადის მიხედვით ფიქსირდება ჰიჯაზის დიალექტში, რომლისთვისაც დამახასიათებელია maet÷id და yÁta/Ø÷id ფორმები (w / ÷). აშ- შიბანი yÁÓalu ვარიანტს კეისისა და ბენუ ამირის მეტყველებას აკუთვნებს. არაბული ისტორიული წყაროების მიხედვით (იბნ ჰაზმი, ალ- ჰამადანი, ალ- ჯასირი) ბენუ ამირი სასაასთან (áa÷áa÷a) ერთად შედის ჰავაზინის ტომის გაერთიანებაში, რომელიც თავის მხრივ კეისის ნაწილია [27, 183-184].

აღნიშნული სტრუქტურული რელევანტურობა დიფტონგის კონტრაქციის შედეგია.

გ) ცარიელი ზმნა

C₁uC // C₁iC პარალელიზმი ცარიელ ტიპებში დასტურდება ჰიჯაზში და ასახულია ყურანის რეჩიტაციის იბნ ქასირ ალ- მალაქის, იბნ ამირ ად- დიმაშკისა და აბუ ბექრის მეთოდში. –u- ვარიანტი

ჰიჯაზისათვის არადამახასიათებელი სინჰარმონიზმის შედეგია, მაგ.: mit- // mut-.

ცარიელი ტიპის (C_2w) ვნებითი გვარის სტრუქტურაა $-C_1 \times C-$ ჰიჯაზში და $-C_1 \text{æ} C-$ კეისის, ასადისა და თამიმის დიალექტებში. ხმოვნის ცვალეზადობის (სილაბური სტრუქტურის რღვევის) მიხედვით გამოიყოფა დიალექტური სამი ვარიანტი:

1. æ -ს უმლაუტიანი ანუ $-\times-$ ხმოვნიანი, რომელსაც მოსდევს y და ცვლის ძირისეულ მეორე თანხმოვანს, მაგ.: $qiy(=\times)l-$ ‘ითქვა’, $biy(=\times)\text{÷}$ - ‘გაიყიდა’. ზოგჯერ $-\times-$ ავლენს მკვეთრ ლაბიალიზაციას, მაგ.: $b \times / (\hat{I}) \text{÷}$.

2. პირველ მარცვალში ლაბიალიზებული $-u-$ ხმოვნიანი ფორმები, მაგ.: $b \text{æ} \text{÷}$.

3. პირველ მარცვალში $-\times-$ ხმოვნიანი ($< iy$) რომელიც ცვლის C_2w -ს ან ალიფს. საწყისი $-\text{æ}$ - ვარიანტისაგან განვითარდა დიფტონგი aw : $\text{æ} > au > eu$ (i -საკენ გადახრილობა) $> i$. $\times$ -ს დისტრიბუცია დამახასიათებელია ყურეიშელთა და ქინანას მეტყველებისთვის. i -სა და u -ს მკვეთრი ლაბიალიზებული წარმოთქმა (ე. წ. ùal-ùìâmÁm) კეისის, ასადისა და უკაილის ტომთა მეტყველებისთვის ყოფილა დამახასიათებელი. ùal-ùìâmÁm -ი დაფიქსირებულია ყურანის ქესაისეულ რეჩიტაციაში, მაგ.: “ $q \times / (\hat{I}) la lahum...$ ”- ‘მათ უთხრეს’ [ყურანი, 2/11].

ჰიჯაზური ვარიანტი ემთხვევა ბიბლიის არამეულსა და თელ ელ- ამარნას კორესპონდენციების ენას. თამიმის ვარიანტი შეესაბამება ებრაული პასივის მიმღეობას: $m \text{æ} l$ და ბიბლიის არამეულის გამონაკლისს: $is/\hat{a} \text{æ} ma \text{ä}$. ხ. რაბინი იზიარებს შუა საუკუნეების არაბი ფილოლოგების შეხედულებას, რომ $C_1 \text{æ} C-$ მომდინარეობს $C_1 u \times (iy) C-$ სტრუქტურიდან. $u > \times$ პროცესი მოხდა არაბეთის ნახევარკუნძულის

დასავლეთში და $u > æ$ აღმოსავლეთში. საკითხს გარკვეულწილად ნათელს ფენს პასივის მიმღობათა ფორმები $C_2=y$ სტრუქტურებში, მაგ.: ჰიჯაზური $mad \times n$ // თამიმური $mad \times æn$ - 'ვალდებული, მოვალე' დაცულია სულეიმელი პოეტის აბას იბნ მიდრასის ერთ-ერთ ბეითში:

“qad kÁna qawmuka yaÔsabæn asayyidan
waùîŌÁlu ùannaka sayyudun muŌ×ænun.”

დიალექტში გავრცელებულია თამიმური ვარიანტი, ჰიჯაზური $mah \times l$ - 'გამოყრილი' ერთადერთხელ დასტურდება ყურანში: “yawmun tarŌufu l- ùarÊu wakÁnati l- ÓibÁlu kaä×ban mah×lan.”- 'ოდეს მიწა ინძრეს, მთები ჩამოიქცნენ.' [ყურანი, 73/14]. ჰიჯაზური განვითარებულია მკვეთრი ლაბიალიზაციის ($ùal-ùîâmÁm$) საფუძველზე. $mad \times n < madiwna < madyæn$. არაბეთის ნახევარკუნძულის ცენტრალური რაიონების დიალექტებმა, როგორც ჩანს, შეინარჩუნა $mad \times æn$ ვარიანტი. ფორმათა პირველადობის საკითხი ბუნდოვანია [76, 160].

არაბულში დასტურდება იმპერფექტივის $-Á-$ ფუძეთა მცირე რაოდენობა, რომელთაც ანალოგია არ აქვთ სხვა სემიტურ ენებში, მაგ.: $ya-ŌÁf$ - 'ეშინია', $ya-nÁm$ - 'ძინავს', $ya-nÁl$ - 'აძლევს' (შდრ. ძვ. ებრ., არამ.-სირ., გეეზ. $næm$). სამთანხმოვნიაანი მორფოლოგიის კონცეფციიდან ამომავალი არაბული გრამატიკის მიხედვით $C_1ÁC_2 / C_1æ \times C_2$ ფუძე მომდინარეობს C_1w/yC_3 -დან. ეს მოსაზრება გაზიარებულია კლასიკურ დასავლურ სემიტოლოგიაში [92, 31; 51, 76-77; 46, 605-609].

შედარებითი ანალიზი მოწმობს $-C_1ÁC_2-$ სტრუქტურის სხვაგვარ წარმომავლობას. არაბულ ტრადიციულ გრამატიკაში $ya-ŌÁf$ - ფუძის წარმომავლობა ინტერპრეტირებულია, როგორც $ya-ŌÁf < ya-Ōwaf$. თუმცა $-wa-$ მარცვლის პოზიცია არ განაპირობებს სუსტი თანხმოვნის

კონტრაქციას, მაგ.: miqwaÁl- ‘სალაპარაკო’. იმპერფექტივის ფუძეში -Á-ს ახსნა სინქრონული ფონეტიკის საფუძველზე შეუძლებელია. -Á- ჰიპოთეტური ლარინგალის რეფლექსიც არ არის (შდრ. ya-sùal – ya-sÁl), ვინაიდან ძველსა და კლასიკურ არაბულში შენარჩუნებულია სემიტური ყველა ლარინგალი [92, 32].

შესაძლოა დავუშვათ -Á-ს პირველადობა ზმნის იმპერფექტივის ფუძეში. პრასემიტური იმპერფექტივის ფუძე $-C_1\acute{A}C_2-$ > $-C_1\text{æ}/\times C_2-$. განვითარების პროცესი დასტურდება ისტორიულად დამოწმებულ ჰიმიარულ, არაბულ და გეეზურ $-\acute{O}\acute{A}r-$ ზმნაში. არაბი ავტორები ჰიმიარულად თვლიან ya- $\acute{O}\acute{A}r$ -ს, რომლისგანაც განვითარდა ya- $\acute{O}\text{æ}$, მაგ.: “lan ya $\acute{O}\text{æ}ra...$ ”- ‘არ დაბრუნდება.’ [ყურანი 84/14].

სემიტური ძირის ვოკალიზმის ასიმეტრია $a : i : u / \times : \text{æ}$ პირველადი ზმნის ფუძეებისათვის წარმოადგენს $\acute{A}_1 > \acute{Y} / \acute{I}$ განვითარების რეზულტატს, რომელმაც მოიცვა არაბული, ჰიმიარული, ნაწილობრივ გეეზი და არაბული დიალექტები. ამავე დროს შესამჩნევია საერთოსემიტური ტენდენცია: $-C_1\acute{A}C_2 > -C_1\text{æ}C_2$. ძველი არაბული ფუძე ya-mÁt- კლასიკურ ენასა და დიალექტებში წარმოდგენილია – mæt (იშვიათად -m×t) ფორმით [92, 33].

$\times_1 / \text{æ}_1$ -ს პირველადობაც სვარაუღოა $\acute{A}_1$ -ს ანალოგიის საფუძველზე, მაგ.: ÷awi $\acute{O}$ - / ya-÷wa $\acute{O}$ (<-÷awa $\acute{O}$)- ‘დაბრმავდა, გამრუდდა’, $\acute{O}awir-$ / ya- $\acute{O}war$ (< ùa $\acute{O}war$)- ‘გაშავდა, შავი იყო’.

დ) ნაკლული ზმნა

წყაროთა ანალიზით ირკვევა, რომ ნაკლული ტიპის $C_3=y$ ვარიანტში არსებობდა პარალელიზმი ალიფ მაკსურა ($\acute{A}$) // ay. ასახავს პრასემიტურში $\acute{A} > ay$ პროცესს, რასაც ადასტურებს საბეური ბოლო w

/ y-იანი ფორმები: talawa- ‘წაიკითხა, ჩაიკითხა’, banaya- ‘ააშენა’ (შდრ. ძველი ტიგრინიული: tulæ, ban×...). იგივე ვარიანტები ჰიჯაზურში ადასტურებს საფაურის გავლენას, მაგ.: ùtay, banay. სავარაუდოდ –ay ვარიანტიანი ფორმები განვითარებულია არაბული ენის ისტორიის ადრეულ ეტაპზე. სამხრეთ არაბული ასეთივე სტრუქტურას უჩვენებს C₂ w-ის შემთხვევაში. ჩრდილოეთ იემენურსა და ტაიში baq× > baqÁ(Â)- ‘დარჩა’. ასეთივე ცვლილება ებრაულში მოწმობს ძველი არაბული დასავლური დიალექტების ფართო გავრცელებას და მჭიდრო ურთიერთობას სხვა სემიტურ ენებთან, მაგ.: ჰიჯაზური baqÁ(Â). ხ. რაბინის მოსაზრებით ჰიჯაზური baq× არ განვითარებულა baq×a-დან, არამედ ჩამოყალიბდა პარადიგმულ დონეზე baq×tV-ს ანალიგის საფუძველზე, ისევე როგორც banay banaytV-ს. ე. ი. მაგ.: პერფექტივი: Iპ. baq×tu, banaytu, Òazawtu- ‘დავიპყარი’; IIIპ., მხ. რ., მამრ. სქ. banay(a), baq×(a), ÒazÁ; იმპერფექტივი: IIIპ., მხ. რ., მამრ. სქ. yabn×, yaÒzæ. ვნებითი გვარის C₃ y-იანი ფუძეები უჩვენებს დიალექტურ პარალელიზმს, მაგ.: marÊ×yy(un) // ჰიჯაზში marÊuww(un) [17, 161]. მეტათეზა (w > y) გამოწვეულია -×- ხმოვნით, მაგ.: ძირი Òzw > ვნ. გვარის ფუძე Òuziwa > Òuziy(//×)a. სიბავაიპის აზრით w-ის რეკონსტრუქცია აუცილებელი არაა. აქ ისეთივე აქციდენციაა, როგორც, მაგ.: ÷alim- > დიალექტ. ÷alm- ‘იცოდა’. ამ ვარიანტს ავლენს ბაქრ იბნ ვაილის, თამიმის და ნეჯდის ტომთა სხვა დიალექტები [19, 97].

პირველადი ზმნების მეტწილად იმპერფექტივის ფუძეთა (პრეფიქსული სტრუქტურა- -CCVC-) მოკლე და გრძელი ხმოვნები არაბულ ენაში ასახავს სემიტური ზმნის ძირისეულ ფუძეს, რაც დასტურდება ერთძირიანი ზმნების ფუძეთა შედარებითი ანალიზით

არაბულის, აქადურისა (პრეტარიტის პრერფიქსული ფუძე), ნაწილობრივ ძველი ებრაულისა და გეეზის მონაცემთა საფუძველზე. ძველი ებრაულსა და გეეზში მეტწილად ზმნის ფუძეთა ვოკალიზმი მნიშვნელოვანწილად რედუცირებულია და ამიტომ სემიტური ვოკალიზმის რეკონსტრუქციას ვერ აჩვენებს [92, 30; 18, 122-129].

მოკლე ხმოვნები:

u_1 – მაგ.: არაბ. $\dot{u}kl(a)$ - ‘ჭამა’, აქად. -u-; არაბ. $\dot{E}kr(u)$ - ‘გახსენება’, აქად. $zkr / sqr(u)$ - ძვ. ებრ. $zkr(o)$ -

i_1 – მაგ.: არაბ. $r\acute{a}f(i)$ - ‘მოთავსება’, აქად. $r\acute{a}p(i)$, მაგრამ ძვ. ებრ. $rsp(o)$.

a_1 – მაგ.: არაბ. $\acute{E}b\grave{a}(a)$ - ‘დაკავება’, აქად. $sb\grave{a}(a)$, ძვ. ებრ. $sb\grave{a}(a)$.

პირველადი ზმნების ფუძეთა გრძელი ხმოვნები:

æ_1 – მაგ.: არაბ. - $d\text{æ}l$ - ‘გაიარა, გაქრა’, აქად. - $d\text{æ}l$ -. არაბ. $\text{ä}\text{æ}b$ - ‘დაბრუნება’, აქად. $\hat{a}\text{æ}b$, ძვ. ებრ. $\hat{a}\text{æ}b / \hat{a}ub$. არაბ. $\acute{E}r\text{æ}$ - ‘გაფანტვა’, აქად. $zr\text{æ}$ -

$\times_1$ – მაგ.: არაბ. $bk\times$ - ‘ტირილი’, ძვ. ებრ. $bk\times$ -; არაბ. - $sq\times$ - ‘რწყვა’, აქად. - $\hat{a}k\times$, უგარიტული - $\hat{a}ky$, ეპიგრაფიკული სამხრეთ არაბული (ესა) - sqy ; არაბ. - $d\times n$ - ‘დამორჩილება, ვალის აღება’, აქად. - $d\times n$ -, ძვ. ებრ. - $d\times n$ -

არაბ. $\acute{A}_1$ < სემიტური ? $\acute{Y} / \acute{I}$:

არაბ. - $n\acute{A}m$ - ‘ძილი’, აქად. - $n\text{æ}m$ -, ძვ. ებრ. - $n\text{æ}m$ -, არამ.-სირ. - $n\text{æ}m$, გეეზ. - nom / - $n\text{æ}m$.

არაბ. $ya-m\acute{A}t$ - ‘კვდება’ (მოგვიანებით $ya-m\text{æ}t$), აქად. $i-$ $m\text{æ}t$, ძვ. ებრ. $y\acute{A}m\text{æ}t$, არამ.-სირ. $ne-m\text{æ}t$, გეეზ. - $m\acute{Y}t$ / mut .

ე) გემინირებული ზმნა

გემინირებული ზმნა იმპერფექტივის პირობით და ბრძანებით კილოებში უჩვენებს სწორი ზმნის სტრუქტურას, მაგ.: $(i)mlal$ - ‘შეავსე’,

(u)rdud- ‘უპასუხე’ [122, 2/162]. ასეთი სტრუქტურა საერთოა დასავლეთ არაბულისათვის, რასაც ადასტურებს ჰუზაილისა და ჰიჯაზის მონაცემები. ზოგიერთ წყაროში მოცემულია აღმოსავლური ლოკალიზაცია (თამიმი). ხ. რაბინი მიიჩნევს, რომ თამიმი აჩვენებს განსხვავებულ ვარიანტს, რაც ჰუზაილისა და ჰანზალას დიალექტების შერევით აიხსნება. ათ- თაბრიზიზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ სამთანხმოვნის ძირებს უჩვენებს ჰუზაილი, ხოლო შერეული და ორთანხმოვნის ტიპები გავრცელებული იყო არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთში. გემინირებული ტიპის ბოლო მარცვალში სამი თანხმოვნის თავმოყრის თავიდან ასაცილებლად გაჩენილი –a ასადის და ნაწილობრივ თამიმის დიალექტში მოისმოდა, როგორც –a. სიზავაიჰის მიხედვით –a > -i დასტურდება დანისა და უკაილის დიალექტებში, მაგ.: farra, farri- ‘გაიქეცი’, malli, ruddi. თამიმის ნაწილში დაცულია სინჰარმონიზმი, მაგ.: firri, malla, ruddu [122, 2/162].

არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთში გავრცელებული იყო firra, ხოლო დასავლეთში (ù)frir. ორივე ვარიანტი თხრობით კილოში დაცულია იზნ სიქითთან და მიეწერება ხალიფა ომარს, მაგ.: ya÷ruruka / ya÷urruka- ‘გარცხვენს’. ასევე ყურანში: “ĒĀlika biùannahum âĀqqæ/yuâĀqqu/yuâaqiqu l- lĀha warasælahu...”- ‘ეს იმიტომ, რომ წინაღუდგნენ ალაჰსა და მის მოციქულს.’ [ყურანი, 59/3].

პერფექტივში II პირის ორივე სქესში და I პირში დაფიქსირებულია პარალელური ფორმები, მაგ.: Īiltu // Īaliltu, ùaŌabtu // ùaŌabtu. Īiltu მიეწერება ჰიჯაზის და სულაიმის მეზობელ ამირის დიალექტს. დაფიქსირებულია ყურანში, მაგ.: “...wanĪur ùilĀ ùilĀhika l- laĒ× Īilta ÷alayhi ÷Ākifan”- ‘და შეხედე შენს ღმერთს, რომელიც მასზე

კვლავ ზრუნავს.' [ყურანი, 20/65]. ასეთი წაკითხვები მიეწერებათ იბნ მასუდს, იაჰია იბნ იამურს, კათადას, აბუ ჰაიას. fa÷ila მოდელის გემინირებულ ტიპს, მაგ.: Óassa- 'იგრძნო', massa- 'შეეხო' / Óist(V), mist(V), შესაბამისი ფორმები არ აქვს ყურანში. პირველი ჰიჯაზელი რეჩიტატორის ომარის, ალ- ფათჰის, იბნ აბასის, იბნ მასუდის, იბნ ოსმანის, აქრამას, ად- დაჰაჰის, უბაის, აგრეთვე ალ- ჰასან ალ- ბასრის მეთოდში დაფიქსირებულია გაშლილი ფუძე, მაგ.: lÁ yuÊÁrar- 'ნუ ცდილობს'. აღრევა შეინიშნება ომარ იბნ აბუ რაბიასა და არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთის პოეტთა შემოქმედებაში. პოეტურ ძეგლებში დაფიქსირებულია აგრეთვე გემინაცია (ùal- ùidÒÁm) თხრობით კილოში და შეესაბამება სამხრეთ არაბულს, ეთიოპურსა და აქადურს. ამიტომ ხ. რაბინი თვლის, რომ იმპერატივისა და პირობითი კილოს პარალელური ფორმები ერთდროულად გავრცელდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე და დამკვიდრდა სალიტერატურო ენაში[76, 161].

არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთში (ბაჰრის ტომის დიალექტში) დასტურდება, მაგ.: raddatu, marranÁ ფორმები [122, 2/164], რომელსაც შეესაბამება ადრეული ხანის ქრისტიანული არაბულის მონაცემები, მაგ.: waddatu, ùaÓabbinÁ. ასევე დაფიქსირებულია marr×nÁ (შდრ. raddÁtu) ვარიანტი [76, 162], რაც ადასტურებს გემინირებულ ზმნათა C₃=y ტიპის მიხედვით უღლებას ადრეულ ეტაპზე. უღლების ეს წესი გავრცელებულია თანამედროვე დიალექტებში [76, 162; 11, 129-130].

ერთსა და იმავე პოზიციაში იდღამის არსებობა / არარსებობა დიალექტში დამოკიდებულია მახვილზე, ინტონაციაზე, მაგალითად ჰიჯაზის დიალექტში გაშლილი ფუძე განპირობებულია მახვილით,

რომელიც პირობით კილოში ინაცვლებს წინა მარცვალზე. საპირისპირო ვითარებაა თამიმის დიალექტში. ფრაზათა მიჯნაზე მესამე ძირისეული (გემინირებული თანხმოვანი) ხმოვნია ორი თანხმოვნის თავმოყრის ასაცილებლად.

ყურანის რეჰიტაციაში მიღებულია ორთოეპიის ორივე ვარიანტი (შდრ. ას- სუიუტის ცნობა, რომ ყურანი ძირითადად ზეგარდმოვლენილ იქნა ჰიჯაზელთა ენაზე, ხოლო მცირე რაოდენობა იდღამიანი ფორმისა ასახავს თამიმის მეტყველებას).

ზმნის პირობით კილოსა და მისგან ნაწარმოებ ფორმებში ანუ უხმოვნო დაბოლოებებში (დახურული მარცვალი) გაშლილ ფუძეს უჩვენებს ჰიჯაზის დიალექტი: *ùurdud*.

სიბავაიჰის განმარტებით გაშლილფუძიანი ფორმები ასახავს ძველ, კარგ არაბულს [122, 4/473; 27, 192-193].

ცალკე გამოიყოფა *halumma* ზმნა, რომელიც ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში წარმოდგენილია ერთი “გაქვავებული” ფორმით, ხოლო ნეჯდის დიალექტებში იუღლვის წესისამებრ და არაბი ფილოლოგების მიერ განიხილება ბრძანებითის ვარიანტად.

მხ. რ.

ორ. რ.

მრ. რ.

II მამრ. / მდ.

halummu

halumm×

მამრ. *halummæ*

მდ. *halmumna // halumanna*.

ha- რელიქტი უკავშირდება ეპიგრაფიკულ სამხრეთ არაბულის (ესა) გავლენას. ესა-სა და აღმოსავლური ჯგუფის ძველ დიალექტებში h- / s- არის კაუზატივის პრეფიქსი. დაფიქსირებულია *ù/h-* მონაცვლეობა [64, 1237; 52, 77] ნაბატეურშიც [48, 69] (შდრ. არაბული *harÁqa / ùarÁqa*). პროტოარაბულის (ეპიგრაფიკული არაბული / ეა) მახასიათებელი არის არტიკლი h- / hn- (ლიჰიანურში) და h- (სამუდურ-საფაურში).

h(a)- ნაწილაკი, როგორც ჩვენებითი ელემენტი აღინიშნება სემიტურ ენებში: ჩვენებითი ნაცვალსახელი ha უგარიტულში. ჩვენებითი ზმნიზედა ha საბეურში; არტიკლი ha- ფინიკიურსა და ებრაულში [18, 36], ჩვენებითი ნაცვალსახელი ha თანამედროვე აღმოსავლეთ არაბულ დიალექტებში (ერაყი, ქუვეითი, კატარი). ეა-ს არტიკლი შესაძლოა დაუკავშიროთ a- / ha- / -ha-ს თანამედროვე სამხრეთ არაბულ ენებში (ჰარსუსი, მეჰრი, სოკოტრა).

თანამედროვე სამხრეთ არაბულ ენებში დეტერმინანტი ნაწილაკის ფუნქცია რედუცირებულია, მაგრამ მოწმობს მის ფართო გამოყენებას წარსულში. აღსანიშნავია, რომ ძველი არაბი ფილოლოგების მიხედვით თამიმის ტომის დიალექტში, უძველეს პერიოდში არტიკლი იყო ùa- [45, 527-528]. კ. ლანდბერგი გამოყოფს en- არტიკლის კვალს ავალიკის ტომის (სამხრეთ არაბეთი) დიალექტში, რომელსაც ადარებს hn- / h-ს და ეყრდნობა ისტორიულ ტრადიციას, რომლის მიხედვით ოაზის ალ- ულას ძველი ბინადარნი სამხრეთიდან გადამოსული იყვნენ [64, 286-287; 92, 11-12]. ùa- / ha- შეთავსება და halumma-ს უღლების არ არსებობა (თამიმური ვარიანტი მოგვიანო ხანისა) ადასტურებს მის წარმომავლობას სახელიდან.

ვ) ჰამზიანი ზმნა

ჰამზიან ზმნათა თავისებურებანი განპირობებულია ყრუ ხშული ლარინგალის (ù) მოდიფიკაციებითა და ფონეტიკური ცვლილებებით დიალექტებში. არაბული ენის ჰიჯაზის ძველი დიალექტი ჰამზიან ძირის ზმნის სტრუქტურებში უჩვენებს სხვადასხვა, ძირითადად ნაკლულ ტიპებთან, გათანაბრებულ ფორმებს რეფლექსივაცია-

კომპენსირების საფუძველზე, მაგ.: $C_2\text{-}\grave{u}\text{ sa}\grave{u}al > s\acute{A}l\text{-}$ ‘იკითხა’ / $yas\acute{A}l\text{-}$ და ა. შ.

ზ) თემები

შუა საუკუნეების გრამატიკოსებთან დაცული ცნობის თანახმად ნაწარმოებ თემათა და პირველადი ფორმების სემანტიკური იდენტურობა ხშირად იწვევდა პარალელიზმს დისტრიბუციაში, რაც დამოკიდებული იყო სილაბური სტრუქტურის სპეციფიკასა და ზოგჯერ განუპირობებელ ექსტრალინგვისტურ ფაქტორებზე.

I // IV: $C_1VC_2VC_3 // \grave{u}aC_1C_2VC_3$ ($fa\grave{a}al // \grave{u}af\grave{a}al$). ამგვარ აღრევაზე არსებობს სპეციალური შრომები კუტრუბის, ალ- ფარაის, აბუ უბეიდას, ალ- ასმაჰის, ას- სავრის, იბნ სიქქითისა და აზ- ზაჯაჯისა.

აღნიშნული საკითხი უკავშირდება ეტიმოლოგიისა და გარდამავლობა / გარდაუვალობის კატეგორიას. ჯერ კიდევ პირველ გრამატიკოსებს აღნიშნული აქვთ $C_1VC_2VC_3$ სტრუქტურაში ორმაგი სტანდარტი (გარდამავალი / გარდაუვალი). $\grave{u}aC_1C_2VC_3$ გამოხატავს კაუზატივს. არსებითად სხვაობა მდგომარეობს არა სემანტიკაში, არამედ სტრუქტურაში, მაგ.: $\acute{O}azantu\text{-}hu // \grave{u}a \acute{O}zantu\text{-}hu\text{-}$ ‘დავამწუხრე’. $C_1VC_2VC_3$ ჰიჯაზურია, ხოლო $\grave{u}aC_1C_2VC_3$ მიეწერება რაბიას, თამიმს და კეისს.

ნეჯდში მომთაბარე არაბთა დიალექტებისთვის დამახასიათებელი იყო სიტყვის ვოკალურ სტრუქტურაში დახურული მარცვალი: $\grave{u}aC_1C_2VC_3$ და ყრუ ხშული ლარინგალის ($\grave{u}$) დისტრიბუცია.

დიფერენციისას გამოიკვეთა ანორმატივი, მაგ.: $\grave{u}ar\acute{O}a\grave{a}tu\text{-}hu$ ჰუზაილში და დადასტურებულია ყურანის რეზიტაციაში: “ $fa\grave{u}in rra\acute{O}a\grave{a}aka\text{-}l\text{-}l\acute{A}hu\ \grave{u}il\acute{A}\ \grave{a}\acute{A}\grave{u}ifatin\ mnmhum$ ”- ‘და თუ ალაჰმა დაგაბრუნა მათ ჯგუფში...’ [ყურანი, 9/83]. მაგრამ $\acute{O}azann\text{-}$ ვარიანტი დასტურდება

ყურიშელთა მეტყველებაში [27, 398]. აღმოსავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ვარიანტი ხშირია ყურანში, მაგ.: “áirÁãa l- laĒ×na ùan÷amta...”- ‘დალოცვილთა გზას...’ [ყურანი, 1/7].

მიუხედავად ამისა ჰიჯაზის ძველ არაბულ დიალექტში გამოიყოფა ùaC₁C₂VC₃ სტრუქტურის მრავალი ზმნა, მაგ.: ùawfÁ- ‘დაასრულა’, ùasrÁ- ‘ლამით იარა’, ùarÔaĒ- ‘გარეცხა’ [120, 2/131].

I // VIII: C₁VC₂VC₃ // (ù)C₁taC₂VC₃ (fa÷al // (ù)fta÷al, მაგ.: qaraù- // (i)qtaraù- ‘წაიკითხა’.

VIII თემის დისტრიბუცია დამახასიათებელია თამიმისა და ბექრიბნ ვაილის დიალექტებისთვის (აღმოსავლური ჯგუფი).

II // IV: C₁VC₂C₂VC₃ // ùaC₁C₂VC₃ (fa÷÷al // ùaf÷al), მაგ.: Ôallaqt- l- bÁb // ùaÔlaqt- l- bÁb- ‘კლარები დავკეტე’. იბნ დარასთავაიჰი აღნიშნავს, რომ ორ სხვადასხვა ფორმას (წარმოთქმას) არ აქვს ერთი და იგივე მნიშვნელობა. ერთი ვარიანტი ახასიათებს ერთს, მეორე მეორეს.

წყაროთა უმრავლესობაში ზოგჯერ იდენტიფიცირებული არ არის მითითებული დიალექტიზმი.

VII // VIII: (ù)inC₁VC₂VC₃ // (ù)C₁taC₂VC₃ (ùinfa÷al // (ù)fta÷al), მაგ.: ùinâawÁ // ùiâtawÁ- ‘შეიწვა’, ùinÔamma // ùiÔamma- ‘დამწუხრდა’. VIII თემა ხშირია ბაღდადის დიალექტში, რაც ს. ლუნაიმს აფიქრებინებს (ù)fta÷al ტიპის ბედუინურ წარმომავლობას [27, 405].

სუსტ ზმნაში (C₁=w) ხდება სრული რეგრესული ასიმილაცია t-სთან: wt > tt, მაგ.: ùittazar- / yattazir-. ჰიჯაზურში დასტურდება ù×tta÷al ტიპი, მაგ.: (ù)×ttazar / yÁttazar- ‘ცოდვა ჩაიდინა’ (მდრ. მიმღეობა mættazar).

yÁÓal (I თემა) და yÁttazar (VIII თემა) ფორმები ასახავს დიალექტებში C₁ w-იანი ძირების აღრევას.

IX თემა (ù)C₁C₂ÁC₃C₃- (ùif÷Álla) მიეწერება ჰიჯაზის დიალექტს და ძირითადად გამოხატავს ფერს, მაგ.: ùidhÁmma- ‘გაშავდა’ [122, 4/25].

V, VI თემებში პრეფიქსი ta- იკვეცება იმპერფექტივში, მაგ.: taqattalu < tataqattalu- ‘ქანავ-ქანავით მიდიოდა’. ატ- ტაბარი მიაწერს ყურანის რეჩიტაციის ქუფურ სკოლას. დაფიქსირებულია ჰიჯაზის ძველ დიალექტებში და ახასიათებს თანამედროვე დიალექტებს [76, 147]. ბედუინთა დიალექტებში შენარჩუნებული ყოფილა ta- პრეფიქსი, მაგ.: teteÔedderu- ‘ქალაქში სახლობდა’ / ბრძანებითი კილო (ù)teÔedder. ასეთივე ვითარება ყოფილა არაბეთის ნახევარკუნძულის ცენტრალური რეგიონების არაბთა მეტყველებაში. ატ- ტაბარის ცნობის თანახმად ta- ს ჰაპლოლოგია საერთო მოვლენა იყო ძველ აღმოსავლურ დიალექტებში. ბრავმანის თეორიით ანლაუტში მარცვლის სპონტანური ჰაპლოლოგიის მიზეზია წინამავალი ხმოვნის ელიზია, მაგ.: falaynan× < falaynn× < falayn×. taqattalu < tataqattalu პროცესში შუალედური რგოლია (ù)taqattalu [76, 150]. შდრ. ùal- muddaäiru < ùal- mutaddaäiru- ‘გამხვევი, შემხვევი’, რაც ექვეყვემ აყენებს ჰაპლოლოგიის ბრავმანისეულ ინტერპრეტაციას. ხ. რაბინი მიიჩნევს, რომ V თემა (taqattalu) საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ხალიფა ოსმანის ეპოქამდე. უბაისა და ალ- ამაშის რეჩიტაციაში დაცულია ùal- mutaddaäiru ფორმა [76, 148]. ამდენად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ჰაპლოლოგიური ვარიანტი ჩამოყალიბდა ოსმანის ეპოქაში ყურანის წერილობით ფიქსაციამდე.

ნაწილობრივი ჰაპლოლოგიის ვარიანტია ჰიჯაზური (ù)stÁ÷a < (ù)staãÁ÷a, ასევე ùi)sãÁ÷æ- ‘შედლო’ [76, 148], მაგ.: ”famÁ sãÁ÷æ ùan yaġharæhu wamÁ staãÁ÷u lahu naqaban”- ‘ვერ შეძლეს ზღუდის გადალახვა

და ვერც გარღვევა.’ [ყურანი, 18/97]. დაფიქსირებულია, ასევე, (ii)ააÁ÷a. ორივე ვარიანტი ასიმილაციის შედეგია.

2. 5. - მასდარი

დუბლეტური ფორმების ანალიზისას დგინდება სტრუქტურულ ერთეულთა განსხვავებული ტიპები ძველ დიალექტებს შორის, რაც ვლინდება სიტყვის ვოკალურ (სილაბურ) შედგენილობაში მორფონოლოგიურ დონეზე.

მასდარის ფორმა ზოგჯერ განისაზღვრება ზმნის პერფექტივისა და იმპერფექტივის ფუძეებში ხმოვანთა ინვერსიის კვალობაზე. იგივე პირობები ვრცელდება მიმღობებისა და სახელთა სტრუქტურების წარმოებისას. რიგ შემთხვევებში კანონზომიერებათა დადგენა არ ხერხდება. შუა საუკუნეების არაბულ წყაროებში, მაგ. სიბავაიჰის “ალ-ქითაბში”, განხილულია ყველა შესაძლო ვარიანტი, თუმცა ხშირად არაა ლოკალიზებული. ამიტომ იდენტიფიკაციის საკითხი შესაძლოა გადაწყდეს ანალოგიებისა და კონკრეტული ფორმების დაფიქსირებით პოეტურ ძეგლებში. მიუხედავად ამისა, სათანადო ინფორმაციის სიმწირე და ენობრივი სიტუაცია, ასევე ექსტრალინგვისტური ფაქტორები (ტომთაშორისი ურთიერთობა და დიალექტური ინტერფერენცია) განაპირობებდა სტრუქტურულ მრავალფეროვნებას ერთი დიალექტის ფარგლებში, რაც ასახულია სამწერლობო (სტანდარტული) ენის დონეზე.

ამ თვალსაზრისით, ძველ დიალექტებში, მათ შორის ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში მნიშვნელოვანია I თემის მასდართა სტრუქტურების კვლევა, ხოლო ნაწარმოებ თემათა მასდარებისა და მიმღობების

სტრუქტურები შეესებამება კლასიკურ სალიტერატურო ენაში დაფიქსირებულ ფორმებს, რაც მტკიცდება არაბი გრამატიკოსების მიერ ვარიანტების დაუფიქსირებლობაში დიალექტური (ხშირად ტომობრივი) მიმართებების კვალობაზე.

გარდამავალი ზმნის ფუძეში $a - a / i / u$ ინვერსიის შემთხვევაში გამოიყოფა $C_1aC_2C_3 : fa\div i$ მასდარი, ხოლო მიმღეობა – $C_1\acute{A}C_2iC_3$, მაგ.: qatal- / -qtul- მას. qatl- ‘მოკვლა’, მიმღ. q\acute{A}til- ‘მკვლელი’; \acute{E}arab- / \acute{E}ri/ub- მასდ. \acute{E}arb- ‘ცემა, დარტყმა’, მიმღ. \acute{E}\acute{A}rib- ‘დამრტყმელი’ [122, 4/5].

გარდაუვალი ზმნასთან – $C_1uC_2\acute{a}C_3 : fu\div \acute{a}l$.

სიბავაიჰისა და მომდევნო გრამატიკოსებს შორის არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა სტრუქტურათა თაობაზე, მაგ. იბნ ალ- ჰაჯიბი ამოწმებს გარდაუვალ ზმნის მასდართა $C_1aC_2aC_3 // C_1aC_2C_3$ პარალელიზმს, მაგ.: raka\div // ruk\acute{a}\div- ‘მუხლმოყრა’.

ზმნა $C_1aC_2iC_3$ - მასდ. $C_1aC_2aC_3$, მაგ.: fari\acute{O}- მასდ. fara\acute{O}- ‘სიხარული’.

$u - u$ ინვერსიის კვალობაზე გამოიყოფა $C_1aC_2\acute{A}C_3(-at) // C_1uC_2C_3$ სტრუქტურები, მაგ.: qabu\acute{O}- მასდ. qab\acute{A}\acute{O}at // qub\acute{O}- ‘ულამაზობა, სიმახინჯე’; შდრ. \acute{O}amul- მასდ. \acute{O}am\acute{A}l- ‘სილამაზე’ და \acute{O}asun- მასდ. \acute{O}usn- ‘სილამაზე’ [122, 4/28].

$C_1aC_2iC_3 // C_1iC_2C_3\acute{A}n$, მაგ.: \acute{O}arim // \acute{O}irm\acute{A}n- ‘ჩამორთმევა, მოკვეთა’ [122, 4/6]. $-an$ სუფიქსიანი ვარიანტი ჰიჯაზურია ri\acute{E}w\acute{A}n-ის ანალოგიით, ხოლო ნეჯდში დაფიქსირებულია ru\acute{E}w\acute{A}n- ‘კმაყოფილება’ [123, 2/276; 113, 2/398].

$C_1aC_2iC_3 : ka\acute{E}ib-$ ‘სიცრუე, მოტყუება’ ბინადარი არაბების მეტყველებისთვისაა დამახასიათებელი, ვინაიდან ბედუინთა მეტყველებაში $fa\div il$ ტიპში დასტურდება $i > \emptyset$. ეს მოვლენა გამოწვეულია ფიზიოლოგიური ფაქტორით: წარმოთქმის სისუსტით,

რომელიც თავს იჩენს ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად იმ დიალექტებში, სადაც არტიკულაცია არ ხასიათდება სიძლიერით.

$C_1uC_2C_3 // C_1iC_2C_3$, მაგ.: $\ddot{E}u/ikr$ - 'გახსენება' [117, 2/277]. $\ddot{E}ukr$ ვარიანტი მიეწერება ყურეიშელთა ტომს [113, 3/227]. $C_1iC_2C_3$ სტრუქტურა ლოკალიზებული არაა წყაროებში, მაგრამ $\hat{O}i\hat{O}\hat{O}$ -ის ანალოგიით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ასეთი ვარიანტი თამიმის დიალექტს ახასიათებდა [112, 3/10].

$C_1u/a/iC_2\acute{a}/\acute{A}C_3$, მაგ.: $\ddot{E}uh\acute{a}b // \ddot{E}ah\acute{A}b$ - 'წასვლა'; $\acute{a}ub\acute{a}t // \acute{a}ab\acute{A}t$ - 'მტკიცება' [122, 4/9]. $C_1uC_2\acute{a}C_3$ დაფიქსირებულია ნეჯდში [126, 4/8], ხოლო $C_1aC_2\acute{A}C_3$ არაა ლოკალიზებული. პარალელიზმის საფუძველზე ს. ლუნაიმი მიაწერს ყველა დიალექტს, გარდა ნეჯდში გავრცელებული დიალექტებისა [27, 450].

$C_1uC_2\acute{a}C_3 // C_1iC_2\acute{A}C_3$, მაგ.: $nuf\acute{a}r // nif\acute{A}r$ - 'შიში', 'ზიზღი', 'გაქცევა' (შდრ. $\ddot{u}iy\acute{y}\acute{A}b // \ddot{u}u\acute{a}b$ და $ru\acute{O}\acute{a}\div$ - 'დაბრუნება') [122, 4/51]. $nif\acute{A}r ka\ddot{E}\times b$ -ის ანალოგიით იემენურია.

$C_1aC_2aC_3 // C_1u/aC_2C_3$, მაგ.: $saqam // suqm$ - 'ავადმყოფობა, სისუსტე'; $\hat{O}azan // \hat{O}uzn$ - 'მწუხარება'; $sakar // sukr$ - 'სიმთვრალე'; $ba\hat{O}al // bu/a\hat{O}l$ - 'სიძუნწე' [122, 4/17-34; 126, 2/333; 3/164]. $C_1aC_2aC_3$ სტრუქტურა მიეწერება თამიმს, ტაისა და ასადს, ხოლო $C_1uC_2C_3$ ჰიჯაზს. ყურანის რეზიტაციის შვიდი კანონიკური მეთოდოდან, ერთში, აბუ ამრის მეთოდში დაფიქსირებულია თამიმური ვარიანტი, ხოლო დანარჩენ ექვსში ჰიჯაზური, მაგ.: "hal $\ddot{u}attabi\div uka \div al\acute{A} \ddot{u}an tu\div allimani mimm\acute{A} \div ullimta ra\acute{a}adan / ru\acute{a}dan$ "- 'გამოგყვე, რათა მასწავლო მცირედი იმისა, რაც გისწავლია სწორი გზისა' [ყურანი, 18/66] [27, 456].

$C_1aC_2C_3$ // $C_1aC_2\acute{A}C_3$ -at, მაგ.: zahd // zah $\acute{A}$ dat- ‘თავშეკავება’, ‘ასკეტიზმი’. $C_1aC_2\acute{A}C_3$ -at სტრუქტურა წყაროებში ლოკალიზებული არაა.

ორმაგად სუსტ ტიპში დასტურდება $C_1a/iC_2(C_3)$ სტრუქტურა, მაგ.: $\ddot{a}a/iwan$ - ‘შეხვევა’, ‘დაფარვა, დამალვა’.

$C_1aC_2uC_3$ - ზმნა – მასდ. C_1u/aC_2C_3 , მაგ.: $da\div uf$ - მასდ. $du/a\div f$ - ‘სისუსტე’; $faqur$ - მასდ. fu/akr - ‘სიღარიბე’. $C_1uC_2C_3$ ვარიანტი ჰიჯაზურია. ალ- ფარაი მიაწერე ყურეიშელთა მეტყველებას [126, 1/147]. თამიმური ვარიანტი დაცულია ასემისა და ჰამზას რეზიტაციებში, მაგ.: “ $wa\div alima \grave{u}anna f\grave{x}kum da\div fan$ ”- ‘და გაიგო ,რომ სისუსტე თქვენშია’ [ყურანი, 8/66] [27, 460].

C_1u/iC_2C_3 , მაგ.: $\acute{O}u/i\acute{a}n$ - ‘სიძლიერე’

$C_1uC_2C_3$ // $C_1a/uC_2\acute{A}/\grave{x}C_3$ (-at), მაგ.: $\ddot{a}uhr$ // $\ddot{a}ah\acute{A}rat$ // $\ddot{a}uh\grave{a}erat$ - ‘სიწმინდე’; $qub\acute{O}$ // $qab\acute{A}\acute{O}at$ // $qub\grave{x}\acute{O}at$ - ‘სიმახინჯე’ [122, 4/28].

$C_1aC_2uC_3$ ვოკალური სტრუქტურის ზმნებში $C_1uC_2C_3$ მასდარი ახასიათებს ჰიჯაზის მეტყველებას. $qab\acute{A}\acute{O}at$ ლოკალიზებული არაა, ხოლო $qub\grave{x}\acute{O}at$ მიეწერება ალ- ალიას რეგიონის მოსახლეობას [27, 462].

წყაროებში აღნიშნულია $C_1a/iC_2\acute{A}C_3$ (-at) // $C_1iC_2\acute{A}C_3$ პარალელიზმი, მაგ.: $\acute{a}a/i\acute{O}\acute{A}rat$ // $\acute{a}i\acute{O}\acute{A}r$ - ‘სიპატარავე’ [120, 4/28-30] (შდრ. მსხ. მრ. რ. $\acute{a}i\acute{O}\acute{A}r$ - ‘პატარები’).

$C_1aC_2\acute{A}C_3$ -at // $C_1aC_2C_3$ -at, მაგ.: $ka\ddot{a}\acute{A}rat$ // $ka\grave{a}rat$ - ‘სიმრავლე’. $C_1aC_2C_3$ -at სტრუქტურა ასახავს აღმოსავლურ დიალექტებს.

C_1 w-იან ძირში მასდ. C_2a/iC_3 -at, მაგ.: $da/i\div at$ - ‘დამცირება’ [122, 4/33]. გუტურალებთან -a- ახასიათებს ბენუ უკაილის ტომის დიალექტს.

ნაკლული ტიპში დასტურდება შემდეგი სტრუქტურები: $C_1aC_2C_3$ // $C_1iC_2ÁC_3$, მაგ.: qalw // qil-a(n) (قلى)- ‘ზიზღი’ (< qalÁ/(Á) / -qlæ). qlw ძირის შემთხვევაში – qalw, ხოლო qly-ს შემთხვევაში – qil-a(n). C_3 w-იანი ვარიანტი ჰიჯაზურია, მეორე – თამიმური [122, 4/46; 124, 2/277].

$C_1aC_2C_3$ // C_1iC_2-an , მაგ.: ùaty // ùityÁn- ‘მოსვლა’. აღ- ფარაის მიხედვით $C_1aC_2C_3$ ჰიჯაზურია. ÔirmÁn-ის ანალოგიით ùityÁn-იც შესაძლოა ჰიჯაზური იყოს.

C_3 w-იანის აუსლაუტში დადასტურებულია დახურული და ღია მარცვლიანი სტრუქტურები, სადაც ღია მარცვალი წარმოდგენილია გრძელი ხმოვნით (V:): $C_1aC_2ÁC_3$ // $C_1aC_2Á$, მაგ.: badÁù // badÁ- ‘დაწყება’ (შდრ. âarÁ, âiry // âirÁù. âiry ვარიანტი მიეწერება ნეჯდის დიალექტებს [111, 10/196], ხოლო âirÁù- ‘ყიდვა’ ჰიჯაზს) [21, 2/555; 25, 168]. ეჯდის თანამედროვე დიალექტებში ფიქსირდება: mÁù- ‘წყალი’ > mÁ; ÔamrÁù- ‘წითელი’ (მდ. სქ.) > ÔamrÁ (ჰამზის რედუქცია).

ცარიელ ტიპში ($C_2 = w / y$) $C_1uC_2æC_3$ // $C_1iC_2ÁC_3$, მაგ.: Ôuùæ // Ôiy(×)Ár- ‘ცვლა’. -u-æ- ფიქსირდება ნეჯდში [27, 454], ხოლო -i-Á- გავრცელებულია ყველგან, განსაკუთრებით იემენში.

ოთხთანხმოვნის ტიპი აჩვენებს $C_1i/aC_2C_3ÁC_4$, მაგ.: zi/alzÁl- ‘მიწისძვრა’ (შდრ. II fi÷÷Ál). აუსლაუტში -a- დაფიქსირებულია ყურანის ასემისეულ რეჩიტაციაში, მაგ.: “...zulzilati l- ùarÊu zalzÁlahÁ...”- ‘...ოდეს მიწა იძვრა...’ [ყურანი, 99/1]. კანონიკურ წაკითხვებში, გარდა ამ შემთხვევისა ყველგან დაფიქსირებულია zilzÁl.

ე. წ. მიმიანი მასდარი (ùal- maádaru l- m×miyy) / ma- პრერფიქსიანი ზმნის ფუძეში a – i ინვერსიისას: ma- C_1C_2i/aC_3 , მაგ.: ზმნ. Ôabas- / -Ôbis- მასდ. maÔbis- ‘დაკავება, დაპატიმრება’ (შდრ. ადგილის სახელი maÔbis- ‘ციხე’); ასევე, ზმნ. raÓa÷÷ / -rÓi÷÷ მასდ. და ადგილის სახელი

marÓi÷- ‘დაბრუნება’, ‘ინსტანცია’, ‘თავშესაფარი’, მაგ.: “ùilÁ rabbikum mmarÓi÷ukum”- ‘უფლისავენ მიიქცევით’ [ყურანი, 6/164; 7/39]; ზმნ. Êarab- / -Êrib- მასდ. maÊrab- ‘ცემა’. ინლაუტში დასტურდება -a- / -a-, -i- / -i- შესატყვისობა მასდარსა და ადგილის სახელს შორის.

სიბავაიჰის მიხედვით maf÷al ჰიჯაზური ფორმაა, ხოლო maf÷il თამიმური [122, 4/87-90] (a / i შესატყვისობა ბინადართა დასავლური და ბედუნთა აღმოსავლური დიალექტების დონეზე).

თამიმური ვარიანტი დაფიქსირებულია ყურანის ქესაისეულ რეზიტაციაში, მაგ.: “salÁmun h×a ÓattÁ maãli÷i l- faÓri”- ‘განთიადამდის მშვიდობა [იქნება]’ [ყურანი, 97/5].

C₁ w-იანი fa÷il / f÷al ტიპი აჩვენებს ma- w₁C₂iC₃ სტრუქტურას, მაგ.: maw÷id- ‘პირობა, პირობის მიცემა’, რომელიც, ასევე, გამოხატავს ადგილის სახელს- ‘დათქმული ადგილი’. ფიქსირდება –at ფორმანტიანაც: maw÷idat. ასევე, ზმნ. waÓil- / -wÓal- მასდ. mawÓi/al- ‘შიში, შეშინება’.

სიბავაიჰის მიხედვით გავრცელებული ვარიანტია mawÓil. -wÓal- mawÓal ასახავს ჰიჯაზის დიალექტს [122, 4/92], მაგრამ ას- სუიუტი მას მიაწერს ტაის [122, 2/98].

ასეთივე წარმოებაა C₁ y-იან ძირში, მაგ.: mais/a/i/u/rat- ‘კეთილდღეობა’.

ცარიელ ტიპში I თემის მასდართა წარმოებისას აღდგენილია სამთანხმოვნოანი ფუძე. II და III თემებში იწარმოება გემინაციისა და ხმოვნის დაგრძელების საშუალებით (V > V: - ე. წ. ùiâbÁ÷), რაც იწვევს ტრიკონსონანტური სისტემის რეკონსტრუქციას.

ნაწარმოები თემები:

II. $ta-C_1C_2 \times C_3 // C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$, მაგ.: ზმნ. *kassar-* მასდ. *taks×r-* ‘გატეხვა, დამსხვრევა’; ზმნ. *kallam-* მასდ. *killÁm-* ‘ლაპარაკი’ [120, 4/79]. $ta-C_1C_2 \times C_3$ სტრუქტურტის ჰიჯაზური წარმომავლობა აღნიშნული აქვთ შუა საუკუნეების არაბ გრამატიკოსებს [27, 404], ხოლო $C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$ მიეწერება იემენის მოსახლეობას [113, 7/364] და დასტურდება ყურანში, მაგ.: “*yasma÷æna f×hÁ laÒwan walÁ kiËËÁban*”- ‘არ ისმენენ ლაყბობასა და არცა სიცრუეს’ [ყურანი, 78/35].

III. $mu-C_1\acute{A}C_2aC_3-at // C_1i/\times C_2\acute{A}C_3$, მაგ.: *muqÁtalat // qi/\times tÁl-* ‘ზრძოლა’. -×- ანლაუტში ასახავს იემენის დიალექტს [122, 4/79]. $q\times tÁl > qitÁl$ პროცესს (V: > V) აჩვენებს ღია მარცვალში ჰიჯაზური. შდრ. იემენშივე $k\times\acute{E}Áb > ka\acute{E}ib$.

V. $ta-C_1aC_2C_2uC_3 // ti-C_1iC_2C_2\acute{A}C_3$ (*ta/i- -u- // -a-* აუსლაუტში), მაგ.: ზმნ. *takallam-* მასდ. *takallum // tikimmÁl-* ‘ლაპარაკი’; ზმნ. *taÒammal-* მასდ. *taÒammul // tiÒimmÁl-* ‘ვალდებულების აღება’, ‘გადატანა’. V თემა $tifi\div\acute{A}l < II$ თემა $fi\div\acute{A}l$ [122, 4/79]. $C_1i/\times C_2\acute{A}C_3$ სტრუქტურა, ასევე, ასახავს სამხრეთული წარმომავლობის აღმოსავლური დიალექტების მონაცემებს.

ჰიჯაზის დიალექტს ასახავს $C_1VC_2C_3$ სტრუქტურის ვარიანტები: $C_1a/i/uC_2C_3$.

$C_1VC_2V:C_3$: $C_1i/aC_2\acute{A}C_3(-at) / C_1uC_2\acute{æ}C_3 -at$.

$C_1VC_2VC_3$: $C_1iC_2aC_3$.

C_2VC_3-at : C_2aC_3at .

II. $ta- C_1C_2 \times C_3$.

$ma- C_1C_2VC_3$: maC_1C_2a/uC_3 .

$C_1VC_2C_3-\acute{A}n$: $C_1aC_2C_3\acute{A}n$.

I თემის მასდარის ფორმათა რიცხვი ორმოცდაათს აღწევს: უსუფუქსო, -at სუფიქსიანი და აფიქსიანი.

ანალიზი ადასტურებს, რომ ზოგ ზმნას შეესატყვისება ორი ან მეტი მასდარი. ისინი შეიძლება განაწილდნენ დიალექტებისა და მნიშვნელობათა მიხედვით.

მასდარს ზოგჯერ საერთო ფუძე აქვს პერფექტივთან და იმპერფექტივთან. ხშირ შემთხვევაში ასეთი კავშირი არ ჩანს. აღნიშნული დიფერენციაცია ემყარება დიალექტურ მონაცემებს. ფუძის აგებულებით ან სინტაქსური ფუნქციით განსხვავებულ ზმნებთან გვხდება ერთი და იგივე ტიპი და პირიქით, მასდარი სხვადასხვა ფორმისაა, როდესაც ეს განსხვავება არ იგრძნობა. თუმცა გარკვეულ ფუნქციას ასრულებს რამდენიმე ტიპი, მაგ.: გარდამავ. *Katb-* ‘წერა’ / *fahm-* ‘გაგება’; გარდაუვ. *faraŌ-* ‘სიხარული’ / *Ōulæs-* ‘ჯდომა’.

რამდენიმე სემანტიკურ ჯგუფს საერთო მასდარი აქვს: ხმაური, ძახილი: $C_1aC_2 \times C_3 / C_1uC_2\acute{A}C_3$, მაგ.: *áaf×r-* ‘ქარის სისინი’; *nubÁŌ-* ‘ყეფა’.

მოძრაობა: $C_1aC_2C_3\acute{A}n$, მაგ.: *āayarÁn-* ‘ფრენა’.

ვადმყოფობა, შეუძლოდ ყოფნა: $C_1uC_2\acute{A}C_3$, მაგ.: *su÷Ál-* ‘ზველა’.

საქმიანობა, თანამდებობა: $C_1iC_2\acute{A}C_3at$, მაგ.: *áinÁ÷at-* ‘წარმოება, კეთება’; *ŌilÁfat-* ‘ხალიფობა’ [3, 118-119].

შინაგანი ფლექსიის მქონე მორფოლოგიური მოდელების დიდი ნაწილი ვითარდება სამთანხმოვნო ძირის (ან ფუძის) საფუძველზე. ასეთი განვითარების სრული შედეგები სემიტურ ენათაგან წარმოდგენილია არაბულში [92, 117].

თავი III. - ძირითადი სინტაქსური კონსტრუქციები

3. 1. - სიტყვათგანლაგება წინადადებაში

არაბი გრამატიკოსები დაწვრილებით განიხილავენ წინადადებაში სიტყვათა სინტაქსურ კავშირს – შეთანხმებას, მართვას და მირთვას.

არაბულ სინტაქსს საფუძველი ჩაუყარეს სიბავაიჰის წინამორბედებმა. შემდგომში სიბავაიჰიმ მოგვცა არაბული სინტაქსის უფრო ფართო და ღრმა გამოკვლევა. მომდევნო ავტორებმა, განსაკუთრებით X-XII საუკუნეების ენათმეცნიერებმა, მოგვცეს სინტაქსური საკითხების დალაგებული, თანმიმდევრული გამოკვლევები, სადაც წამოყენებული იყო ორიგინალური შეხედულებები [10, 111; 100].

ტრადიციულად სემიტურ ენებში გამოიყოფა წინადადების ორი ძირითადი ტიპი: სახელადი და ზმნური.

ზმნური ფორმა, რომელიც განვითარებულია ძველი სტრუქტურიდან: პირის ნაცვალსახელს + ზმნის ფუძე, ასახავს აფრაზიული წინადადების სიტყვათგანლაგების უძველეს ტიპს: S – P, რაც ასახულია სემიტურ ენათა უმრავლესობაში [92, 136].

მიუხედავად ამისა, ძველ ებრაულსა და კლასიკურ არაბულში ზმნური წინადადების სიტყვათგანლაგება ასეთია: P – S. კლასიკურ არაბულში ქვემდებარისა და ზმნა – შემასმენლის პოზიცია ერთმანეთის მიმართ თავისუფალია. პოზიციის ცვლა განპირობებულია ექსტრალინგვისტური ფაქტორით: კომუნიკაციური

დანიშნულებითა და ფრაზის აქტუალობის მიხედვით დაყოფით [108, 118; 46, 170-171]. გაცილებით თავისუფალია სიტყვათა წყობა ძველ და თანამედროვე დიალექტებში [105, 124-125; 99, 96-97; 11, 75].

სიტყვათა რიგი წინადადებაში არა არის რეგულირებული სალიტერატურო არაბულის შესაბამისად. ძირითადად ფიქსირდება შემდეგი რიგები:

1. P S O (შემასმენელი – ქვემდებარე – დამატება), რომელიც ახასიათებს სალიტერატურო ენასაც, მაგ.: *yatlub(u) (ùa)l- ÷Áqil(u) l-kamÁl(a)*- ‘ჭკვიანი ეძიებს სრულყოფას.’

2. S P O (ქვემდებარე - ზმნური შემასმენელი - დამატება). ეს თანმიმდევრობა გვხვდება თანამედროვე დიალექტებში [11, 175], მაგ.: ‘*rabbunÁ Óa÷ala â- âams(a) sirÁÓan*’- ‘ჩვენმა უფალმა მზე დაგვიდგინა მანათობელად’.

3. S O P (ქვემდებარე – დამატება - ზმნური შემასმენელი). დამახასიათებელია ძველი და თანამედროვე დასავლური და აღმოსავლური დიალექტებისათვის, მაგ.: ‘*qurayâu myÔammadan qÁlæ(hu)*’- ‘ყურეიშელებმა მუჰამედს უთხრეს’.

წინადადების ეს პიტი ფართოდაა გავრცელებული კაშკადარიულ დიალექტში, მაგ.: ‘*poâo iúwaz×rÁta áayaÓa*’- ‘ვაშამ (თავის ვეზირებს) უხმო’. გ. ჩიქოვანის აზრით გამორიცხული არაა ამ მხრივ კაშკადარიულის წინადადების სტრუქტურაზე ტაჯიკური ენის გავლენა, ვინაიდან შემასმენელი წინადადების ბოლოში საერთოდ დამახასიათებელია ტაჯიკურისათვის [11, 176].

4. P O S (ზმნური შემასმენელი – დამატება - ქვემდებარე), მაგ.: *ùakalæn× l- barÁÒ×âa*- ‘რწყილებმა შემჰამეს’.

3. 2. შეთანხმება

რიცხვში სრული შეთანხმება პრეპოზიციურ ზმნურ შემასმენელსა და ქვემდებარეს შორის აღნიშნული აქვთ შუა საუკუნეების არაბ გრამატიკოსებს ძველ დიალექტებში [122, 4/202-203; 111, 1/88], მაგ.: $\text{ùakalæx l- barÁÒ} \times \text{äa}$ - ‘რწყილებმა შემჭამეს’. მიეწერება ჰუზაილის, ტაისა და ჰიჯაზურ დიალექტებს. ფიქსირდება ალ-ფარაზდაკის ბეითებში [76, 169].

თანამედროვე დიალექტებში გამოვლენილია ასეთი ვარიანტები ან “გარდამავალი” კონსტრუქციები: სრული შეთანხმება რიცხვსა და სქესში სულიერ სახელებთან და ნაწილობრივი უსულო სახელებთან. მეორე ვარიანტი დაცულია სალიტერატურო არაბულში. შდრ. მაგ.: ალჟ. $\text{ŌÁfu menn-u an-nÁs}$ [105, 125]- ‘მისი შეეშინდა ხალხს’; ერაყ. $\text{haraban eä- äa} \div \text{Álib}$ - ‘მელიები გაიქცნენ’; ეგვიპტ. $\text{÷} \times \text{ne-ha Ōmarrit}$ - ‘თვალეები გაუწითლდა’.

ანალოგიური შეთანხმება დასტურდება არამეულში [108, 176-204], ეპიგრაფიკულ სამხრეთარაბულში [90, 108-109] და გეეზში [106, 94-96].

“გარდამავალი” ანუ ნაწილობრივი შეთანხმების მაგალითები დაფიქსირებულია იემენისა და სამხრე არაბეთის დიალექტებში [64, 218].

3. 3. – სახელადი წინადადება

სახელადი წინადადების სტრუქტურა წარმოადგენს საერთოსემიტურ ტიპს: S – P. პრედიკატულობა წართქმით ვარიანტში გამოიხატება სიტყვათა რიგით, ხოლო უკურთქმითში *laysa* ზმნური

კავშირით, ან *laysa*-ს დარი ნაწილაკებით; ასევე, მნიშვნელოვანია სტატუსი და ბრუნვა.

ზმნური და სახელადი წინადადებების მიმართება ასიმეტრიულია და ისინი ერთმანეთს ავსებენ:

$P(V) - S$ გამოხატავს დროისა და მოდალობის ყველა კატეგორიას, ხოლო $S - P(N)$ მხოლოდ აწმყოს (უწყვეტელი).

ნაწილაკებით გავრცობილ სახელად წინადადებაში გარკვეული თავისებურებები ფიქსირდება პრედიკაციის კვალობაზე. ვარიანტთა უმრავლესობა ფიქსირდება ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში. მხედველობაშია *ùinna* (< ებრ. אִינָה) და მისი დარი ნაწილაკები (*ùinna waùaŌawÁtuhÁ // ùal- Ōuræf ùal- muâabbaha bil- fi÷l-* ზმნის დარი ნაწილაკები) თავისებურებათა საფუძველია $ùinna > ùin$; კავშირი $ùanna > ùan$ + სახელი სახ. ბრუნვაში (უფრო ზუსტად $ùinna // ùin$; $ùanna // ùan$, ვინაიდან პირველადობის საკითხი ბუნდოვანია).

სიბავაიჰის მიხედვით *ùin* ფიქსირდება ჰიჯაზურში ნომინალი ან ინვერსიული ვერბალი წინადადების წინ, რომლის სუბიექტი აკუზატივშია: $ùin(na) qar×nat(a/u)ka mar×Êa(t-un)-$ 'შენი მეუღლე ავადაა; $ùin ÷amran lamunāaliq-(un)-$ 'ამრი წასულია' (მედინელთა მეტყველება). შდრ. ყურანში დაცული ფრაზა: " $ùin kullu nafsin lammÁ ÷alayhÁ ŌÁfizun$ "- 'ყოველ სულს თავისი დარაჯი ჰყავს' [ყურანი, 86/4]. კომენტატორთა უმრავლესობა *ùin*-ს *inna*-ს გამარტივებულ ფორმად თვლის, შდრ. " $inna kullan lammÁ layuwa ff×ùannahum rabbuka...$ "- 'ჭეშმარიტად, შენი ღმერთი ყველას თავისას მიაგებს...' [ყურანი, 11/111], რომელიც მიეწერება ჰიჯაზელ რეჩიტატორებს.

ბ. რაბინი იზიარებს რეკენდორფის აზრს *ùin / ùan*-ის პირველადობის თაობაზე ($ùin / ùan < ùinna / ùanna$), სადაც ცვლილება

განიცადა n-მ ველარების წინ l / m-სთან ასიმილაციით, შესაძლოა y / Ó-ს წინაც. სიზავაიპი ადასტურებს n-ს ასიმილაციას k / q / Ó თანხმოვნებთან [122, 2/465]. სავარაუდოა ùin // ùinna, ùan / ùanna პარალელიზმი გარკვეულ ეტაპზე [76, 172].

დასავლურ დიალექტებში იშვიათი არაა, როდესაც გამარტივებულ ფორმას მოსდევს სუბიექტი სახ. ბრ.-ში, მაგ.: kaùanna Ìabyatun...- ‘თითქოს ქურციკი...’ [122, 2/134]. იბნ ჰიშამის მიხედვით ჰიჯაზურში ùinna / ùanna სახელს (S) მართავს აკუზატივში.

ùinna ნაწილაკის შემდეგ პრედიკატის სუბიექტად ხშირად ჩნდება III პ.-ის მამრ. სქ.-ის ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი და la-მტკიცებითი ნაწილაკი, მაგ.: ùinnahu laf× ÊalÁlin- ‘[ჭემმარიტად] ის ცდება’, ასევე შესაძლოა სუბიექტი იყოს სახ. ბრ.-ში.

ùanna წინ მიუძღვის რთულ კონსტრუქციებს, სადაც წინადადების წევრის ფუნქციებს მთელი წინადადება ასრულებს, ქვემდებარე მასთან ძირითადად აკუზატივშია, მაგ.: za÷amæ ùanna ùasadan ùakala...- ‘ამბობენ, რომ ლომმა შეჭამა...’.

ჰიჯაზურისათვის ნიშანდობლია mÁ, ასევე lÁ და ùin ნაწილაკის გამოყენება სახელად წინადადებაში laysa-ს ფუნქციით პრედიკატულ ბრალდებით ბრუნვასთან ან bi- ნაწილაკთან (წინდებულთან). ჰიჯაზურსა და ყურანში განსაკუთრებით ხშირია პრედიკატულ აკუზატივთან, მაგ.: “mÁ hÁËÁ nÁsikan”- ‘არაა ეს მორწმუნე’ [ყურანი, 19/2]; “mÁ hÁËÁ baâaran”- ‘არაა ეს ძეხორციელი’ [ყურანი, 12/31]. არაბულ გრამატიკულ ლიტერატურაში მას ჰიჯაზური mÁ ეწოდება [122, 1/12, 23].

ამ ტიპის უკუთქმითი წინადადების სტრუქტურა ასეთია:

mÁ – S_{nom.} – P_{ak.}

ზოგიერთ რეჩიტაციაში დაფიქსირებულია პრედიკატულ სახელობით ბრუნვასთან ან bi- ნაწილაკით ნათესაობითთან, მაგ.: “mÁ hÁĒÁ bibaâarin”- ‘ეს არ არის ძეხორციელი’.

წყაროების მიხედვით mÁ – S_{nom.} – P_{nom.} სტრუქტურა ასახავს თამიმურ ვარიანტს. აღნიშნულია, რომ ჰიჯაზური ვარიანტი უფრო სწორია [76, 174].

უარყოფითი ნაწილაკი ùin ფიქსირდება ყურანში, მაგ.: “waqÁlæ ùin h×a ùillÁ ÓayÁtunÁ d- dnyÁ wamÁ naÓnu bimab÷æä×na”- ‘არ არის [არაფერია] გარდა ჩვენი ცხოვრებისა და ჩვენ არ აღვდგებით’ [ყურანი, 6/29].

lÁ აღნიშნავს აბსოლუტურ უარყოფას და წინ უძღვის აკუზატივში დასმულ უნუნაციო სახელს, მაგ.: “...lÁ rayba f×hi...”- ‘...უქველია...’ [ყურანი 2/1]; lÁ ùilÁha ùillÁ l- lÁhu- ‘არა არის ღვთაება გარდა ალაჰისა’. მაგრამ თუ lÁ უშუალოდ არ მიუძღვის სუბიექტს, მაშინ ეს უკანასკნელი დაისმის სახელობითი ბრუნვის განუსაზღვრელ ფორმაში, მაგ.: lÁ f× d- dÁri raÓul-un- ‘სახლში არავინაა.’ ასევე ჰიჯაზური ვარიანტია, როდესაც lÁ ნაწილაკთან მეორე სუბსტანტივი wa-ს საშუალებითაა დაკავშირებული. ამ შემთხვევაში სუბსტანტივი შეიძლება დაისვას აკუზატივში უნუნაციოდ, ხოლო მეორე – აკუზატივში, ნუნაციით ან უმისოდ, მაგ.: lÁ Óawla walÁ quwwata (quwwatan) ùillÁ bil- lÁhi- ‘არა არს ძალი და ღონე, თუ არა ალაჰისა თანა’.

მარტივ გავრცობილ სახელად წინადადებაში აკუზატივში დასმული პრედიკატი ფიქსირდება ჰუზაილშიც. ა. ფიშერი უარყოფს ასეთი ვარიანტების არსებობას და მას არაბი ფილოლოგების მიერ ხელოვნურად შექმნილ ვარიანტად განიხილავს [76, 91]. ჰუზაილის

შემთხვევაში წყაროებში დაცულია აკატაფაზიის რამდენიმე შემთხვევა,
მაგ.: ùimmÁ ùuqimta wa ùimmÁ ùanta murtaÓilan- 'ან გაჩერდი, ან წადი!'.
ეს შეესაბამება დასავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელ
კონსტრუქციას: $-S_{nom.} - -P_{ak.}$.

თავი IV – ლექსიკა

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები ხასიათდება ლექსიკური ფონდის მრავალპლასტოვანი სისტემით. ბუნებრივია, დიალექტების ლექსიკა ძირითადად სემიტურია. ამავდროულად მჭიდრო კონტაქტებმა სამხრეთარაბულთან, ეთიოპურთან, არამეულთან და სპარსულთან გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა ჰიჯაზის არაბთა მეტყველებაზე.

გამოიყოფა სამი ძირითადი ლექსიკური ჯგუფი: 1. საერთოსემიტური; 2. არაბული და დიალექტური ლექსიკა; 3. უცხოური ნასესხობანი. პირველ ჯგუფში ლექსიკური პლასტების გამოყოფა, სალიტერატურო არაბულთან საერთო და დიალექტური ლექსიკის ერთმანეთისგან გამიჯვნა მეტწილად შეუძლებელია, ვინაიდან საკუთრივ დიალექტი წინ უსწრებს სალიტერატურო ენას დროში და ქმნის მის საფუძველს; წერილობით წყაროებში კი, ასახულია მოგვიანო ხანის ვითარება.

არაბული ენის ლექსიკური შედგენილობის შესწავლა ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემა იყო არაბულ ენათმეცნიერებაში. არაბები სწავლობდნენ როგორც სალიტერატურო ენის, ასევე დიალექტების ლექსიკას. თუმცა ეს უკანასკნელი თავისთავადი შესწავლის ობიექტი არასოდეს ყოფილა.

არაბი ფილოლოგები სკრუპულოზურად ცდილობდნენ აღენიშნათ ყოველი ნასესხები სიტყვა. ამის საუკეთესო ნიმუშია ჯავალიკის “ალ- მუჰარრაბი” (al- mu=arrab). ამ კომპილაციურ ნაშრომში განხილულია ყველა წინამორბედი გამოკვლევა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ევროპელი ორიენტალისტების დიდი ღვაწლი ამ დარგში. თ. ნოლდეკეს, ს. ფრენკელის, გ.წერეთლისა და სხვ. კაპიტალურ ნაშრომებსა და ცალკეულ სტატიებში შესწავლილია არაბულში სხვადასხვა პერიოდში შემოსული ლექსიკა [7, 3].

4. 1. – საერთოსემიტური და არაბული ლექსიკა

არაბული ლექსიკური ჯგუფი განსაზღვრავს ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის ლექსიკურ შესაძლებლობებს.

საერთოსემიტური ლექსიკა გამოიყოფა არაბულიდან, მაგ.: Ėakar- 'მამრი', ùunäÁ- 'მდედრი', ùab- 'მამა', ùumm- 'დედა', bint- 'ქალიშვილი', ùaŦ- 'ძმა', ba÷l- 'ქმარი' (შდრ. ბიბლიური ბაალი), 'ბატონი, პატრონი'; walada- 'დაბადა', wadda- 'უყვარდა'.

ზოონიმები: namir- 'ვეფხვი', Ėiùb // Ė×b- 'მგელი', kalb- 'ძაღვი'. საერთოსემიტურ ლექსიკაში ათავსებს ბერგშტრესერი Ŧinz×r-ს- 'ღორი'. ფრენკელი და გ. წერეთელი მას არამეულიდან ნასესხობად მიიჩნევენ: არამ. ŦzyrÁ > არაბ. Ŧinz×r, ხოლო ლესლაუ მას აკავშირებს ეთიოპურ hanzar-თან [132, 137; 127, 68]. ŦimÁr- 'ვირი', nasr- 'არწივი', ÷aqrab- 'მორიელი' და სხვ.

საერთოსემიტურია ბუნების მოვლენების, ასტრონომიული და რელიგიური წარმოდგენების აღმნიშვნელი სიტყვები, მაგ.: ნაბატეურში მთავარი ღვთაების სახელი: dwârù, Ėâr, რომელიც გავრცელებული იყო ჩრდილოეთ და ცენტრალურ არაბეთში. dwârù < სამხ. არაბ. Ėwâr. მისი კულტი არაბეთში გავრცელებული იყო ნაბატეველთა სამეფოს დაცემის შემდეგაც დიდი ხნის მანძილზე.

არაბულ ლექსიკურ მასალაში გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები: ნათესაობის აღმნიშვნელი, სხეულის ნაწილები, მაგ.: raùs- 'თავი',

სასოფლო-სამეურნეო კულტურები, მაგ.: ÷inab- ‘ყურძენი’, ყოფითი ლექსიკა და სხვ.

საერთოდიალექტური ლექსიკა განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ბედუინთა ყოფითი ლექსიკისა და ზოონიმების დონეზე, მაგ.: აქლემის სახელები: ეპიგრაფიკული არაბული ùbl // არაბ. ùibil- ‘აქლემი’ (კრებითი სახელი); b÷r // bi÷r- ‘დიდი ხნის აქლემი’, nqt // nÁqat- ‘დედალი აქლემი’, bkr, bkrt // bakr- ‘ახალგაზრდა აქლემი’, gml // g(>Ó)amal- ‘აქლემი’; rÔb // ruÔb, raÔabat- ‘სამოვარი’, ‘ფართო ადგილი’.

ლექსიკურ სისტემაში ნათლად ჩანს ჩრდილოეთ და სამხრეთარაბული ელემენტების გარკვეული “თანაფარდობა”, რომელშიც სამხრეთარაბული წარმოადგენს უფრო არქაულ პლასტს და რომელსაც ეფუძნება ჩრდილოარაბული [92, 13].

დიალექტური ლექსიკის გამოყოფის საფუძველია სიტყვის ვოკალურ-სილაბური სტრუქტურა და კონსონანტთა ცვლილებები, მაგ.: sÁla- ‘იკითხა’, ÷attÁ- ‘ვიდრე, მდე’, lahr- ‘ზურგი’ და სხვ.

ამ მხრივ ჰიჯაზურსა და ჰუზაილს ბევრი საერთო რამ აქვთ თანამედროვე არაბულ დიალექტებთან.

4. 2. – ნასესხობები

მესამე ლექსიკური ჯგუფი წარმოდგენილია ძირითადად არამეული, სპარსული და ეთიოპური, ხოლო ნაწილობრივ ბერძნული და ლათინური ნასესხობებით. აღნიშნულ ლექსიკურ ერთეულთა არსებობა განპირობებულია ტერიტორიული სიახლოვით, მრავალსაუკუნოვანი კონტაქტებითა და ცხოვრების პირობებით.

სპარსული ნასესხობები, ძირითადად მოგვიანო ხანისაა, თუმცა დასტურდება ისლამამდელ ხანაში შემოსული ერთეულებიც. ირანული ენებიდან ნასესხობები სემიტურში უმეტესად ასახავს ადმინისტრაციულ, სოციალურ და იურიდიულ ტერმინებს, მაგრამ ხშირია სხვა სფეროს ამსახველი ლექსიკაც, მაგ.: *f×l-* ‘სპილო’, *ùibraysam-* ‘აბრეშუმი’. *marzubÁn-* ‘მმართველი’ (<სპ. *marz-* ‘რეგიონი’ და *bÁn-* ‘პატრონი, მცველი’). არაბ. *marzubÁn* < საშ. არამ *mrzbn* < *marzban* (შდრ. ქართ. მარზპანი). *Óund-* ‘ჯარი, ლაშქარი, ერი’ (შრდ. ქართ. გუნდი) (< საშ. სპარსული *gund-* ‘არმია, ჯარი’, ახ. სპ. *gund*). მას სირიულიდან ნასესხობად მიიჩნევს ნოლდეკე, ფრენკელი და გ. წერეთელი [132, 238; 127, 43]. თ. ჩხეიძე შესაძლებლად მიიჩნევს მანდ. *gunda-*სთან და სირ. *qudda, gdd-*სთან კავშირს. ე. ი. სემიტური სიტყვა შეითვისა საშუალო სპარსულმა. ს. შაკედი მას ირანულად მიიჩნევს და სემიტურ ფორმას ხსნის, როგორც საშუალო სპარსულიდან ნასესხობას [12, 62].

rizq- ‘არსებობის სახსარი, ქონება, სიკეთე, სიმდიდრე, ხელფასი’ [შდრ. ძვ. ქართ. როჭოკი]. გ. წერეთელი არამეულის გზით შემოსულ სპარსულ *roz×k-*ს უკავშირებს [127, 82]. არაბული *q* < ფალაური *k*. *roz×k*

ფორმის აუსლაუტში – k ფიქსირდება მხოლოდ ფალაურში [26, 213]. ამ სიტყვის ადრეულ ეტაპზე შემოსვლას ადასტურებს არამეული rÝz×kÁ. sirÁÓ- ‘სანთელი, ჩირაღი’ არის სპარსული ÉirÁÒ [127, 95], რომელიც არამეული âirÁÒÁ-დან მომდინარეობს. სპ. É > არამ. â > არაბ. s.

შუა საუკუნეების არაბ გრამატიკოსთა მიერ არაბულში აღნიშნული სპარსიზმების დიდი ნაწილი ფიქსირდება არამეულში.

ეთიოპურიდან შესული სიტყვები ძირითადად მოიცავს რელიგიური ხასიათის ლექსიკას და ფიქსირდება ყურანში. სავარაუდოდ სესხება მოხდა მეორე ჰიჯრამდე (622 წლამდე), იმ პერიოდში, როდესაც დასტურდება მჭიდრო კავშირი ეთიოპელებსა და მუსლიმ არაბებს შორის. სამხრეთარაბულისა და იემენის დიალექტების ეთიოპურთან მრავალსაუკუნოვანმა კონტაქტმა განაპირობა მრავალი საერთო ლექსიკა მათ შორის. ამიტომ ზოგჯერ რთულია ნასესხობის პირველწყაროსა და შემოსვლის გზის ზუსტი დადგენა, მაგ.: sikkat- ‘გზა’. გ. წერეთელი ეთიოპური sikkat-დან მომდინარედ თვლის. მეორე მნიშვნელობით – მონეტა უკავშირდება არამეულ אקב'ס-ს [127, 97]. mÁùdat- ‘ტრაპეზი, მაგიდა’ (შდრ. ქართ.). პირველად დასტურდება ყურანში. ნოლდეკესა და დილმანის ვარაუდით ეთიოპური mÁùed-იდანაა შემოსული [53, 197].

ეთიოპური ნასესხობაა nÁfaka / munnÁfik- ‘პირმოთნე, ფარისეველი’; ÓawÁriyy-æna < ეთიოპ. ÓawwÁreyÁ- ‘მოციქულები’; baÒl < ეთიოპ. bakl- ‘ჯორი’; tÁ(//au)r×Õ- ‘წელთაღრიცხვა, თარიღი, ისტორია’ მომდინარეობს ეთიოპური warÕ-იდან- ‘მთვარე’ > tawr×Õ- ‘თვეებით ანგარიში, აღრიცხვა თვლა’. გ. წერეთელი სამხრეთარაბულ ნასესხობად მიიჩნევს [127, 11].

არამეული ლექსიკა მოიცავს ჰიჯაზელთა ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს. დადასტურებული ფორმებიდან ზოგიერთი იუდაისტურ არამეულსა და მანდეურს განეკუთვნება, მაგ.: qisā- 'სამართლიანობა' < არამ. kuāā- დაფიქსირებულია იუდ. არამ.-ში, სირია-პალესტინის ქრისტიანულ არამეულსა და მანდეურში. კონტაქტის ადრეულ ეტაპიდან დასტურდება ნასესხობები არამეულის ყველა სახეობიდან, გარდა სირიულისა. სირიული ელემენტების შემოჭრა დაიწყო აბასელთა ეპოქაში მთარგმნელობითი საქმიანობის კვალობაზე. ეს ლექსიკა ასახავს ფილოსოფიურ, საბუნებისმეტყველო და სამედიცინო ტერმინოლოგიას, ასევე მცენარეთა სახელწოდებებს, მაგ.: zayt- 'ზეთისხილი', rummān- 'ზროწეული'.

ადმინისტრაციული ტერმინოლოგია, მაგ.: sulān- 'სულტანი', mad×nat- ქალაქი (< არამ. medintā), sæq- 'ზაზარი, მოედანი' (< არამ. âæqā);

sā÷at- 'საათი' (შდრ. ქართ.) (< არამ. āa÷ā). furqān- 'განსხვავება', 'მტკიცებულება', 'წმინდა წიგნი – ბიბლია, შემდგომში ყურანი' < ქრისტიანული არამ. purkānā- 'ცოდვების მონანიება'. გნოსტიკოსებთან აღნიშნავს გამოცხადებას, ინსპირაციას – არა. waō×. daōōāl- 'მატყუარა' < არამ. daggālā (შდრ. არაბ. ùal- mas×ō ùad- daōōāl- 'ანტიქრისტე'); tāba (āāb)- 'მოინანია' < არამ. tŷb (āŷb), ებრ. āæb, სადაც ფიქსირდება არაბულ-არამეული t < t, ā < ā შესატყვისობა; ōōta/im- 'ზეჭედი' < არამ. ōōām / იმპერფექტივი neōtum [132, 252]; misk×n- 'ღარიბი, ღატაკი, გლახა, სუსტი, საცოდავი' < არამ. miāken > ებრ. misk×n. გეზენიუსი ასურული muākñnu-დან მომდინარედ თვლის [გეზენიუსი, 435]; raōmān- 'მოწყალე, შემწყნარებელი'; āahr- 'თვე' ჯავალიკის მიხედვით არაბულ ლექსიკონებში ეს სიტყვა მიჩნეულია

სირიულად [ჯავალიკი, 207]. არამეულში ფიქსირდება და უკავშირდება მთვარის ქალღმერთს (შდრ. საბეური *âhr*, ეთიოპ. *âahr*); *âærat*- 'სახე, სურათი' გ. წერეთლის აზრით ნასესხებია არამეულიდან. ციმერნი უკავშირებს აქადურ *esîru*-ს- 'აღნიშვნა' [127, 172, 134, 26].

ზოგიერთი სიტყვა უკავშირდება შუმერულს, მაგ.: *haykal*- 'ტაძარი' < არამ. *חַיָּל* [131, 131] < აქად. *Îkallæ* < შუმერ. *Egal*- 'დიდი სახლი' და ა.შ.

ბერძნული ლექსიკიდან გამოიყოფა, მაგ.: *ûibl×s*- 'სატანას სახელი' < ბერძ. *δαιμονίς* [133, 56]. *ûinÓ×l*- 'სახარება'. ბერგშტრესერი და გ. წერეთელი ეთიოპურიდან შემოსულად თვლიან [127, 19]. ჰასან ბასრელის რეჩიტაციის მიხედვით ფიქსირდება *ûanÓ×l* < ეთიოპ. *wangîl* [26, 228].

არაბულში დასტურდება არამეულში ბერძნულის გზით შესული ლათინური ლექსიკა, მაგ.: *âirÁã*- 'გზა' < არამ. *iáârÁãÁ* < ბერძ. *στρατα*, ლათ. *Strata* [127, 117; 26, 228]. *qalam*- 'ლერწამი, რომლითაც წერენ, კალამი' (შდრ. ქართ.) < ეთიოპ. *Kalam* < ბერძ. *χαλαμος* [127, 203] და ა.შ.

დასკვნები

ძველმა არაბულმა დიალექტებმა (დასავლური და აღმოსავლური) მიუხედავად სამწერლობო ენასთან მჭიდრო კონტაქტისა, განვლო განვითარების საკუთარი, დამოუკიდებელი გზა. ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის დიალექტების ენობრივი სისტემა ხასიათდება უაღრესად საინტერესო ფონოლოგიური, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებებით.

ძველ დიალექტებზე დაკვირვებამ შესაძლებელი გახადა სემიტური ენების განვითარების ტენდენციების სწორი ინტერპრეტაცია. მათი ანალიზი მნიშვნელოვანია არაბული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის შესასწავლად. ჰუზაილი აღმოსავლური დიალექტების გავლენის კვალობაზე ავლენს ჰიჯაზურისაგან განსხვავებულ ნიშნებს. ზემომოყვანილი მაგალითები ადასტურებენ ამ დებულებას.

არაბი ენათმეცნიერების მიერ დაგროვილ დიდძალ დიალექტოლოგიურ მასალას ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს არაბული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის შესწავლისათვის. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ყურანის კითხვის (علم قراءة القرآن) არა მარტო შვიდ კანონიკურ სახეობას, არამედ რეჩიტაციის სხვა ფორმებსაც (სულ ათი სახეობა), რომლებიც taŌw×d-ის ავტორებმა შემოგვინახეს და ასახავენ უაღრესად მდიდარ და საყურადღებო მასალას არაბული დიალექტოლოგიისათვის. ყურანის კითხვის სკოლების მიერ შემუშავებულ ნორმათა შესწავლა ნათელს ფენს ფონოლოგიის კარდინალურ საკითხებს არა მარტო არაბული დიალექტოლოგიის დონეზე. კვლევის შედეგები საყურადღებო უნდა

ფონოლოგიის სფეროში უნდა აღინიშნოს პროსოდიული, ლექსიკურ-გრამატიკული ფაქტორი, სუბსტრატული და ადსტრატული გავლენები, რამაც დივერგენციის მაღალი ხარისხი გამოავლინა.

ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში კონსონანტთა და ხმოვანთა დისტრიბუცია შედარებით ერთნაირია.

სპონტანური ცვლილებები უვულარ, პალატალ, ლაბიალ, ინტერდენტალ და დენტალ თანხმოვნებში ტიპოლოგიურ პარალელებს ავლენს არა მარტო თანამედროვე, არამედ ძველ არაბულ დიალექტებსა და სხვა სემიტურ ენებთან. VII ს.-ში იწყება გ-ს პალატალიზაცია ($g < \acute{o}$). ეს მოვლენა საყურადღებოა თანამედროვე დიალექტების ფონოლოგიური სისტემის ანალიზისას.

ფონემა q ხასიათდება როგორც უკანაენისმიერი მჟღერი, შესაბამისად შესაძლებელია მისი *გ-ით ლოკალიზაცია. *გ ყრუვდება არტიკულაციის ხერხისა და ადგილის შენარჩუნებით: $g > q$. ძველი წარმოთქმა: გ, რომელიც დაფიქსირებულია ძველ ჰიჯაზურში შენარჩუნებულია ბედუინთა დიალექტებში.

q-ს გამჟღერება $> g$ აღნიშნული აქვთ არაბ ფილოლოგებს, ე. ი. ასეთი თავისებურება არსებობდა უკვე VII საუკუნეში.

ინტერდენტალთა შენარჩუნებას ან დაკარგვას განსაზღვრავს დიალექტთა სოციალური სტრატეფიკაცია. ჰიჯაზის ძველი ქალაქების (დასავლეთ არაბეთი) მეტყველება ხასიათდება ინტერდენტალების რედუქციით, მსგავსად სამხრეთ არაბული დიალექტებით გარშემოტყმული ადენურისა. სამხრეთ არაბულ დიალექტებს შენარჩუნებული აქვთ ინტერდენტალთა რიგი.

საერთოსემიტური ხშულ ლარინგალის მოდიფიკაციებთან დაკავშირებით სრულ ცნობებს სემიტურ ენათაგან კლასიკური არაბული და მისი ძველი დიალექტები გვაწვდიან. კვეცა და რედუქცია საერთო მოვლენაა ყველა დიალექტში და ასახულია VII ს.-ის შუაწლებით დათარიღებულ ყურანის ხელნაწერში. ნიშანდობლივია, რომ ჰიჯაზურში, აუსლაუტში u -ის კვეცისას გემინაციას რეფლექსივის ფუნქცია აქვს.

ჰამზის დისტრიბუციის მიხედვით გამოვლინდა დიალექტთა სამი ტიპი.

ვოკალური სისტემა ხასიათდება ხმოვანთა სიმდიდრით. პალატალიზაციისა და ველარიზაციის პროცესების კვალობაზე გამოვლინდა ხმოვანთა პარალელიზმი ძველი არაბული დიალექტების სიტყვის სტრუქტურაში და დასავლეთ არაბულის გავლენა სამხრეთულზე.

ჰიჯაზურში ველარიზებული Á -ს არტიკულაცია მახვილიან ღია მარცვალში შეესაბამება აღმოსავლური დიალექტების Á -ს; დასტურდება თანამედროვე დიალექტებში მდ. სქ.-ის ფორმანტში: $\text{at} > \text{e}$.

$\text{a}/\text{Á}$ -ს პალატალიზაციის ანალიზით ირკვევა ხმოვანთა პარალელიზმი ძველი არაბული დიალექტების სიტყვის სტრუქტურაში: ჰიჯაზური (დას. არაბ.) a // ნეჯდის (აღმ. რაბ.) i . ჰ. კოფლერის მიხედვით ნეჯდისთვის დამახასიათებელია პალატალიზებული $\text{a} > \text{i}$. მიუხედავად ამისა, მწირი ინფორმაცია არაბულ დიალექტებში ხმოვანთა კორელაციის ზუსტი სურათის დადგენის საშუალებას არ გვაძლევს.

ხმოვნის ვარიანტის რეალიზაციას, ხშირად, განაპირობებს პოზიცია და კონტაქტი. ასეთი ვარიაციები ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველ არაბულ დიალექტებში ძალიან ცოტაა და ამიტომ ახლოს დგას ქანაანურ, ეთიოპურ და სალიტერატურო არაბულთან. არაბი გრამატიკოსების შრომებიდან ირკვევა, რომ მეზობელი ფონემების გავლენა ხმოვნებზე გამოკვეთილია აღმოსავლურ დიალექტებში.

არაბული ენის ბგერითი შედგენილობის ისტორიული ანალიზი უჩვენებს, რომ დიალექტების ფონეტიკურ-ფონოლოგიური სისტემა ცვალებადი და დინამიურია. ადრეკლასიკური ხანის არაბულსა, ჰიჯაზურ და ჰუზაილის დიალექტებში ფონეტიკური სისტემის რეკონსტრუქცია ხერხდება ჩვენამდე მოღწეული ძველი არაბული საენათმეცნიერო შრომების საფუძველზე.

მორფოლოგიის სფეროში აღსანიშნავია, რომ ფუძე-მოდელების განხილვა შინაგანი სტრუქტურის მიხედვით ავლენს მათ თანხვედრას არსებითის, ზედსართავის, მიმღეობისა და ინტენსივების დონეზე, ან კიდევ განსხვავება ფორმალური ხასიათისაა. ზოგჯერ გათვალისწინებულია შინაარსობლივი ნიუანსებიც.

სტრუქტურული თვალსაზრისით გამოიყოფა შემდეგი ტიპები:

1. $C_1VC_2VC_3$: $C_1aC_2iC_3$, $C_1aC_2uC_3$ 2. $C_1V:(\acute{A})C_2V(i)C_3$ 3. $C_1VC_2V:C_3$ - $C_1aC_2\times C_3$ 4. $C_1VC_2C_3\acute{A}n$: $C_1\acute{A}C_2C_3\acute{A}n$ 5. $\grave{u}aC_1C_2VC_3$: $\grave{u}aC_1C_2aC_3$ 6. $mi-C_1C_2\acute{A}C_3$

ზმნის სისტემა ძველ არაბულ დიალექტებში აგებულია სემიტურ ენათა ვერბალური სისტემის ფუნქციონირების პრინციპის მიხედვით. ზმნური წარმოების რიგი თავისებურებები განპირობებულია ენის განვითარების შინაგანი კანონზომიერებებით. ვერბალური სისტემის თავისებურებები ყველაზე უკეთ ვლინდება სწორი სანთანხმოვნისანი ზმნის მორფოლოგიური ანალიზით. “დეფექტური” სტრუქტურები

ძირითადად დამახასიათებელია მომთაბარე (ბედუინ) არაბთა დიალექტებისა და ჰიჯაზურისთვის: $fi\div il / fi\div l$ ტიპი თუ C_2 გუტურალია (ფარინგალი $\div \hat{O}$, გლოტალი (ლარინგალი) $\div h$). ძირითადია $fa\div il / fi\div il / fi\div l$ ვარიანტები, რასაც ყურანის კითხვის ტრადიციაც ადასტურებს.

ჰიჯაზის ძველი არაბული დიალექტი უჩვენებს ფუძეთა პარალელიზმს (სხვადასხვა ვოკალურ სტრუქტურას ერთი ზმნის ფარგლებში): $C_1aC_2iC_3-$ / $-C_1C_2aC_3-$ // $C_1aC_2uC_3-$ / $-C_1C_2uC_3-$. პერფექტივისა და იმპერფექტივის მახასიათებელ ხმოვნებს შორის ფიქსირდება ინვერსიული დამოკიდებულება.

შინაგანი დერივანტების დაჯგუფებები იწვევს ერთი და იმავე ძირისაგან ნაწარმოები სხვადასხვა ფუძეების სინონიმის დასტურდება აფიქსთა პარალელიზმიც. მოდიფიკაციათა უმრავლესობა დაიყვანება კონკრეტულ დიალექტამდე, რაც მოცემულია შუა საუკუნეების არაბი გრამატიკოსების შრომებში. ფუძის ვოკალიზმისა და აფიქსაციის კვალობაზე პარალელიზმი ვლინდება არა მარტო დასავლურ და აღმოსავლურ (არეალური დონე), არამედ დასავლურ დიალექტთა შიგნითაც.

შუა საუკუნეების არაბულ წყაროებში, მაგ. სიბავაიჰის “ალქითაბში”, განხილულია ყველა შესაძლო ვარიანტი, თუმცა ხშირად არაა ლოკალიზებული. ამიტომ იდენტიფიკაციის საკითხი შესაძლოა გადაწყდეს ანალოგიებისა და კონკრეტული ფორმების დაფიქსირებით პოეტურ ძეგლებში. მიუხედავად ამისა, სათანადო ინფორმაციის სიმწირე და ენობრივი სიტუაცია, ასევე ექსტრალინგვისტური ფაქტორები (ტომთაშორისი ურთიერთობა და დიალექტური

ინტერფერენცია) განაპირობებდა სტრუქტურულ მრავალფეროვნებას ერთი დიალექტის ფარგლებში.

სიტყვათა რიგი წინადადებაში არა არის რეგულირებული სალიტერატურო არაბულის შესაბამისად.

ჰიჯაზურსა და ჰუზაილში ფიქსირდება რიცხვში სრული შეთანხმება პრეპოზიციურ ზმნურ შემასმენელსა და ქვემდებარეს შორის, რაც ვლინდება თანამედროვე დიალექტებში, მაგ.: ðakalæn× l-barÁÒ×äa- 'რწყილებმა შემჭამეს'. მიეწერება ჰუზაილის, ტაისა და ჰიჯაზურ დიალექტებს.

უცხო წარმოშობის სიტყვები ექცევიან არაბული მორფოლოგიის ყალიბში და წარმოების საერთო წესს ექვემდებარებიან.

ლექსიკა გამდიდრებულია არამეული, სპარსული, ეთიოპური და ბერძნული ნასესხობებით. ამავე დროს ფიქსირდება არაბული არქაიზმები.

ჰიჯაზისა და ჰუზაილის ძველი არაბული დიალექტები წარმოადგენენ დასავლური დიალექტების მნიშვნელოვან ბირთვს, რომელსაც ეფუძნება სალიტერატურო-სამწერლობო ენა.

სამწერლობო ენას პირდაპირი გავლენა არ მოუხდენია დიალექტებზე, მას ხელი არ შეუშლია ჰიჯაზურისა და ჰუზაილის ფუნქციონირებისათვის. ეს გარემოება ქმნის საინტერესო ენობრივ ფენომენს, რომლის მახასიათებლები მნიშვნელოვანია არა მარტო არაბული ენისა და დიალექტების, არამედ, ზოგადად, სემიტური ენების შესწავლის თვალსაზრისითაც.

ლიტერატურა:

1. ახვლედიანი ვ., სახელი ბუხარულ არაბულში, სემიტოლოგიური ძიებანი, “მეცნიერება”, თბილისი, 1983. გვ. 5-8
2. ახვლედიანი ვ., ერთი ტიპოლოგიური პარალელის შესახებ არაბულ დიალექტებში, ტიპოლოგიური ძიებანი I, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, “მეცნიერება”, თბილისი, 1988.
3. ლეკიაშვილი ალ., არაბული ენა, I, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1977.
4. ლეკიაშვილი ალ., სახელთა სქესისა და რიცხვის წარმოება სემიტურ ენებში, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1963.
5. ლეკიაშვილი ალ., ბრუნება სემიტურ ენებში, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1970.
6. ლეკიაშვილი ალ., სრული უარყოფა არაბულში, საქ. სსრ. მეც. აკად. მოამბე, XXV, 6, თბილისი, 1960.
7. ნედოსპასოვა მ., უცხო წარმოშობის ლექსიკა არაბულ ოთხთავში, “მეცნიერება”, თბილისი, 1978.
8. ჟორდანიას ალ., ეგვიპტური დიალექტის მასალები, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1986.
9. ჟორდანიას ალ., აფრიკის არამადრიბული ტიპის აღმოსავლეთარაბული დიალექტების შეპირისპირებითი ანალიზი (ეგვიპტის, ჩადის, სუდანის დიალექტები), სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1999.

10. ჩიქოვანი გ., სახელის სახელით მართვის საკითხი სალიტერატურო არაბულ ენასა და შუა აზიის არაბულ დიალექტებში, სემიტოლოგიური ძიებანი, I, “მეცნიერება”, თბილისი, 1983, გვ. 101-111.
11. ჩიქოვანი გ., შუა აზიის არაბული დიალექტები – კაშკადარიული დიალექტი – ფონოლოგია, გრამატიკა, ლექსიკა, გამომც. “ენა და კულტურა”, თბილისი, 2002.
12. ჩხეიძე თ., ირანულ-სემიტური ურთიერთობებისათვის, კონსტანტინე წერეთელი 80, საიუბილეო კრებული მიძღვნილი კონსტანტინე წერეთლის 80 წლისთავისადმი, თბილისი, 2003, გვ. 61-66.
13. წერეთელი გ., სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, ორიენტალისტი I, თბილისი, 2001, გვ. 7-31.
14. წერეთელი გ., შუა აზიის არაბული დიალექტები (წინასწარი ანგარიში), ენიმიკის მოამბე, I, თბილისი, 1937.
15. წერეთელი გ., ზმნის ზოგიერთი ძირითადი ძირითადი ფორმის წარმოებისათვის ბუხარის არაბულ დიალექტში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXX/Iâ, 1947.
16. წერეთელი კ., ნარკვევი თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკისა, საქ. სსრ. ეცნ. აკად. ენათმეც. ინსტიტუტის გამომცემლობა, თბილისი, 1985.
17. წერეთელი კ., არამეული ენა, “მეცნიერება” თბილისი, 1982.
18. წერეთელი კ., ბიბლიის ებრაული, გრამატიკა, ქრესტომატია, ლექსიკონი, “ნეკერი”, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2001.
19. ùAn×s ùl., F× l-lahaÓÁti l- ÷arabiyya, maktabat ùal- ùanÓlæ-ùal- miáriyya, ùal-QÁhira, 1973.

20. ùAbd ùal- Mun÷im ÷abd ùal- ÷Ál, lahÓat âimÁli l-maÒrib, TeãwÁn wamÁ ÔawlahÁ, dÁru l- kitÁbi l- ÷arabiyy liã- ãibÁ÷a wan- naâr, ùal- QÁhira, 1968.
21. ùal- Óundiyy ùaÔmad ÷alam ùad- D×n, ùal- lahaÓÁtu l- ÷arab×yya f× t- turÁã, ùad- dÁru l- ÷arabiyy lil- kitÁb, Tæn×s - l×b×Á, 1978.
22. ùar- RÁÓehiyy A., ùal- lahaÓÁtu l- ÷arabiyya f× l- qirÁùÁt ùal- qurùÁniyya, dÁru l-ma÷Árif bimiár, ùal- QÁhira, 1969.
23. Ahmad âaraf ad- D×n, lahaÓÁtu l- yaman qad×man waÔad×ãan, maãba÷a ùal- ÔabalÁwiyya, 1970.
24. MuÔaysin, MuÔammad SÁlim, ùal- muqtabas mina l- lahaaÓÁti l- ÷arabiyya wal- qurùÁniyya, maktabat ùal- QÁhira, 1389x.
25. âalabiyy, ÷abd ùal- FattÁÔ, ùal- ùimÁla f× l- qirÁùÁt wal- lahaÓÁti l- ÷arabiyya, dÁr ùan- naÔÊa, Miár liã- ãab÷ wan- naâr, ùal- QÁhira, 1981.
26. BergstrÀsser G., ùat-Taãawwuru n-naÔwiyy lil-luÒati l- ÷arabiyya, muÔÁÊarÁt ùalqÁhÁ f× l- ÓÁmi÷ati l- miáriyya, ùaÔraÓahu wa÷allaq ÷alayhi RamaÊÁn ÷abd ùat- tawÁb, maktabat ùal- ÔÁniÓiyy - ùal- QÁhira, 1997.
27. SÁliha ùar-RÁâid Ghunaym ùÁl Ghunaym, ùal- lahaÓÁt f× ùal-kitÁb liSibawaihi, ùaswÁtan wabanyatan, ÓÁmi÷at ùUmm ùal- QurÁ, Makka ùal- Mukarrama, 1985.
28. Bakalla, M. H., "Sibawayhi's contribution to the study of Arabic phonetics." *Al-‘Arabiyya* 12(1-2), 1979, øø. 68-76.
29. Bakalla, M. H., "The Treatment of Nasal Elements by Early Arab and Muslim Phoneticians." *Historiographia Linguistica* 8(2-3), 1981, øø. 285-305.
30. Bakalla, M. H., Saudi Arabic Dialects: Implications for research and clinical fields – Abstract, Proceedings of the third international conference of AIDA- Association Internationale de Dialectologie Arabe, held in Malta, ed. By Manwel Misfud, Malta, 1998. øø. 225.
31. Bakalla, M. H., *Al- Misfalawiyah: A Subdialect of the Makkan Dialect of Arabic*, Aspects of the Dialects of Arabic Today, Proceedings of the 4th Conference of the International Arabic Dialectology Association (AIDA), Marrakesh, Amapatril, 2000, øø. 412-421.

32. Beeston A. F. L., *Nemara and Faw.* - BSOAS, 1979, t. XLXII, pt. I
33. Beeston A. F. L., *Sabaic Grammar.* Manchester:, University of Manchester, 1984.
34. Behnstedt P., *Die nordjemenitischen Dialekte. Teil I. Atlas.* Wiesbaden, 1985.
35. Behnstedt, P. and Woidich M., "Die egyptischen Oasen: Eine dialektologischer Vorbericht." *Journal of Arabic Linguistics* 8, 1982, 33. 39-71.
36. Behnstedt, P. and Woidich M., *Die Agyptisch-arabischen Dialekte.* Wiesbaden, Reichert, 1985.
37. Behnstedt, P. "Lexikalisches aus dem Jemen." *Die Welt des Orients: Wissenschaftliche Beitrage zur Kunde des Morgenlandes* 19, 1988, 33. 142-155.
38. Bergstrasser G., *Introduction to the Semitic Languages.* Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 1928.
39. Birkeland H., *Growth and structure of the Egyptian Arabic Dialekt: Avhandlinger utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, Oslo, II, Oslo, 1952.*
40. Birkeland H., *Altarabische Pausalformen, Videnskaps-Akademi i Oslo, Oslo, 1940.*
41. Blanc H., *Egyptian Arabic in the Seventeenth Century: Notes on the Judeo-Arabic Passages of Darxe No'am (Venice, 1697).* *Studies in Judaism and Islam Presented to Shelomo Dov Goitein on the Occasion of His Eightieth Birthday by HisGoitein on the Occasion of His Eightieth Birthday by His Students, Colleagues, and Friends.* S. Morag. Jerusalem, Magnes Press, 1981, 33. 185-202.
42. Blanc H., *Communal Dialects in Baghdad.* Harvard Middle Eastern Monograph Series X. Cambridge, Mass., 1964.
43. Blau, J., "Some Ugaritic, Hebrew, and Arabic Parallels." *Journal of Northwest Semitic Languages (JNWSL)* 10, 1982, 33. 5-10.
44. Blau, J., *Studies in Middle Arabic and Its Judaeo-Arabic Variety.* Magnes Press, Hebrew Univ., Jerusalem, 1988.
45. Blou O., *Altarabische Studien.- ZDMG, BD. 25, 1871.*

46. Brockelmann C., Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. Bd. I-II. B., 1908-1913.
47. Cantineau J., Cours de phonétique arabe.- Études de linguistique arabe, Paris, 1960.
48. Cantineau J., Le Nabatéen, Leroux, z. Choix de textes – lexic. VI, Paris, 1930.
49. Cantineau J., Grammaire du Palmyrénien épigraphique, publications de l'Institut d'études orientales de la Faculté des lettres d'Alger, Cairo, 1935.
50. Coen D., Koiné, langues communes et dialectes arabes, The Hague-Paris, 1970.
51. Caspari C. P., Grammaire Arabe, Trad. Par. Uricoechea, Paris, 1881.
52. Corriente F., From Old Arabic to Classical Arabic through the Pre-Islamic Coinage.- JSS., vol. XXI, # 1-2, 1970.
53. Dillmann A., Ethiopic Grammar, 2nd ed. Enlarged and improved by Carl Bezold. L., 1907.
54. Ferguson Ch. A., Language Development, - language Problems of Developing Nations, New York, London, Sydney, Toronto, 1970.
55. Fischer, W. and Jastrow O., Handbuch der arabischen Dialekte. Porta Linguarum Orientalium. Wiesbaden, Harrassowitz, Eds. 1980.
56. Fischer W. Der Beitrag der Araber zur Ortsnamengebung im Vorderen Orient. Erlanger Ortsnamen-Kolloquium: Ortsnamen als Ausdruck von Kultur und Herrschaft. R. Schütze and F. Tichy. Heidelberg, Winter, 1980, 33. 27-32.
57. Fischer W., Grundriss der arabischen Philologie, I: Sprachwissenschaft. Wiesbaden, Reichert. 1982.
58. Fåsk J., Arabiya (Berlin, 1950) / ùal- ÷arabiyya, dirÁsat F× l- luÒat wal-lahaÓÁt wal- ùasÁl×b, tarÓamat d. RamaÊÁn ÷abd ùat- TawwÁb, Maktabat ùal- ÓÁniÓ×y bimiár, ùal- QÁhira, 1980.
59. Grotzfeld H., Dialektgeografische Untersuchungen in der BiqÁ÷ und Antilibanon – ZAL. # 1. Wiesbaden, 1978.
60. Guidi J., Della sede primitiva dei popoli semitica, Roma, 1879.

61. Habaka J., Feghali, Arabic Adeni Reader (Yemen). Ed. by Alan S. Kay. Danwoody Press (USA), 1990.
62. Jehani N. M., Sociostilistic Stratification of Arabic in Maccah, Unpublished Ph.D. dissertation, University of Michigan, Ann Arbor, 1985.
63. Kofler H., Reste altarabische Dialekte. – Wiener Zeitschrift die Kunde des Morgenlandes XLVII, 1940, 88. 61-130.
64. Landberg C., Etudes sur les dialectes de l' Arabie mĐridionale, Vol. I- III, Leide, 1901-1913.
65. Levin A. The ImÁla in the Modern qeltu Dialects, Aspects of the Dialects of Arabic Today, Proceedings of the 4th Conference of the International Arabic Dialectology Association (AIDA), Marrakesh, Amapatril, 2000, 88. 98-104.
66. Málller D., H., Actes áber den gebrauch des Áuberer plurals masc. in den sádsemitischen sprachen, VI Congr. Or., leiden, 1888, 88. 445-464.
67. Jastrow O., Das mesopotamische Arabisch. *Handbuch der arabischen Dialekte*. W. Fischer and O. Jastrow. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1980, 88.140-154.
68. Jastrow O., Die mesopotamisch-arabischen qeltu-Dialekte, Band II: Volkskundliche Texte in elf Dialekten, Otto Harrassowitz, 1981.
69. O' Leary De Lacy, D. D., Colloquial Arabic, with notes on the vernacular speech of Egypt, Syria, and Mesopotamia, and an appendix on the local characteristics of Algerian Dialect, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, Henley and Boston, 1963.
70. Palwa H., BalgÁwi Arabic.- Studia Orientalia, Helsinki, 1969.
71. Podolsky B., Historical phonetics of Amharic, University Press, Tel Aviv, 1991.
72. Prochazka, T. Jr., Remarks on the spoken Arabic of Zabid." Journal of Arabic Linguistics 17:, 1987, 88. 58-68.
73. Prochazka T. Jr., Saudi Arabic Dialects. London, Routledge, Chapman & Hall Ltd., 1988.

74. Prochazka T. Jr., Gleanings from Southwestern Saudi Arabia, *Zeitschrift für Arabische Linguistik* 19, 1988, 33. 44-49.
75. Prochazka T., The Spoken Arabic of Al-Qatif, *Journal of Arabic Linguistics* 21, 1990, 33. 63-70.
76. Rabin C., *Ancient West Arabian*, Taylor's Foreign Press, 2 Gulford Place, W. C. I., London, 1951.
77. Rabin Ch., The beginnings of Classical Arabic, - "Studia Islamici", 4, 1955.
78. Reckendorf H., *Arabische Syntacx*, Heidelberg, 1921.
79. Sezgin Fuat., *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Bd. II. Poesie., Leiden, 1975.
80. Snouk Hurgronje C., *Mekkanische Sprichwörter und redenstarten*, Haag press, Haag, 1886.
81. Versteegh C. H. M., Structural Change and Pidginization in the History of the Arabic Language. *Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics*. A. Ahlqvist. Amsterdam, Benjamins, 1982, 33. 362-373.
82. Vollers L., *Volssprache des arabischen Shriftsprache im Alten Arabien*, Strassburg, 1960.
83. Woidich M., Illi als Konjunktion im Kairenischen. Anton Spitaler zum siebzigsten Geburtstag von seinen Schülern überreicht. *Studien aus Arabistik und Semitistik*. W. Diem and S. Wild. Wiesbaden, Harrassowitz, 1980, 33. 224-238.
84. Woidich M., *Das mesopotamische Arabisch*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1980.
85. Woidich M., "Illi 'That', Illi 'Because', and zayy illi 'As If': On the Reinterpretation of Relative Sentence Structures in Cairo Arabic." *Mediterranean Language Review* 4-5, 1989, 33. 109-128.
86. Woidich M., *The Arabic Dialect of ilBaâandi at Dakhla Oasis (Egypt)*, Proceedings of the third international conference of AIDA- Association Internationale de Dialectologie Arabe, held in Malta, ed. By Manwel Misfud, Malta, 2000.

87. Wright W., A grammar of the Arabic Language, Cambridge, at the University press, 1967.
88. Айхенвалд А. Б., Современный иврит, «Наука», Москва, 1990.
89. Ахвледиани В., Фонетический трактат Авицены, «Мецниереба», Москва, 1966.
90. Бауер Г. М., Язык южноаравийской письменности, «Наука», Москва, 1966.
19. Белова А. Г., Вокалическая структура слова восточноарабских диалектах, ტიპოლოგიური ძიებანი IV, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, თბილისი, 2000, გვ. 114-125.
92. Белова А. Б., Очерки по истории арабского языка, изд. «Восточная литература», Москва, 1999.
93. Белова А. Г., Рецензия _ „Д.-р Анис Фураиха, Диалекты и метод их изучения, Каир, 1955,, - „Семитские языки,, - Москва, 1963.
94. Винников И. Н., Словарь диалекта бухарских арабов. –ПС. Вып. 10 (73), М.-Л., 1962.
95. Гранде Б. М., Курс арабской грамматики в сравнительно – историческом освещении, изд. Восточной литературы, Москва, 1963.
96. Гранде Б. М., Введение в сравнительное изучение семитских языков, «Наука», Москва, 1972.
97. Дьяконов И. М., Похромовский В. Я., О принципах афразииской реконструкции. – Balcanica. М., 1979.
98. Завадовский Ю. Н., Типология арабских диалектов Магриба, Семитские Языки, вип. 2(ч. 2), материалы первой конференции по семитским языкам, «Наука», Москва, 1965, გვ. 480-512.
99. Завадовский Ю. Н., Тунисский диалект арабского языка, «Наука», Москва, 1979.
100. Завадовский Ю. Н., Арабские диалекты Магриба, «Наука», Москва, 1962.

101. Звегинцев В. А., История арабского языкознания, краткий очерк, изд. Московского университета, Москва, 1958.
102. Кямилев С. Х., Марокканский диалект арабского языка, «Наука», Москва, 1968.
103. Майзель С., Пути развития корневого фонда семитских языков, «Наука», Москва, 1983.
104. Мепаришвили М., Н., Лингвистическая характеристика реконструированной системы прасемитских сибиллянтов, Сообщения Академии наук Грузинской ССР, 126, № 1, 1987, 88. 205-208.
105. Мишкуроев Э. Н., Алжирский диалект арабского языка, «Наука», Москва, 1982.
106. Старинин В. П., Эфиопский язык, «Наука», Москва, 1967.
107. Церетели Г. В., Материалы к изучению языка среднеазиатских арабов, ЗИВАН VII, М. – Л., 1939, 88. 254-283.
108. Церетели К. Г., Материалы по арамейской диалектологии, «Мецниереба», Тбилиси, 1982.
109. Шифман И. Ш., Nabateisches Reich und seine Kultur, «Наука», Москва, 1976.
110. Юшманов Н. В., Грамматика литературного арабского языка, 3-е изд. «Наука», Москва, 1985.
111. Юшманов Н. В., Работы по общей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии, восточная литература. ПАН, Москва, 1998.

Գրականություն:

112. ԸԱԲԵ ՕԱՅՅԱՆ, ԸԱԶՔՐ ԸԱԴ- ԴՔՆ ԸԱԲԵ ԻԱԲԴ ԸԱԼ- ԼԱՀ, ԸԱԼ- ԲԱՕՐԱ Լ- ՄՈՒՔԱ, ԶԱՄԱՆՅԱՏ ԸԱՕՅԱՆ, ՄԱԿՏԱԲԱՏ ՎԱՄԱՆԱԲԻԻ ԸԱՆ- ՆԱՐ ԸԱԼ- ՕԱԴՔԱ, ԸԱՐ- ՐՅԱԷ, ԲԻԴԵՆ ԽԱՐՔՕ.
113. ԸԱԼ- ԸԱՏԱՐԱԲԱԷԻՅՅ, ՐԻԷԱ ԸԱԴ- ԴՔՆ, ԶԱՐՕՍ Լ- ԿԱՖԻՅՅԱՏ ԲՔ Ն- ՆԱՕՎ, ԴԱՐԱ Լ- ԿՒԿՒԲԻ Լ- ԻԼՄԻՅՅԱ, ՕՍՅԱՆ, ԲԱՐԵՏ, 1979.
114. ԸԱԼ- ԸԱՆԱՐԻՅՅ, ԸԱԲԵ ՅԱՅԴ, ԸԱՆ- ՆԱՎԱԴԻՐ ԲՔ Լ- ԼՈՒՕԱՏ, ՆԱՐ: ՏԱԻՔԴ ԸԱԼ- ԽԵՐՅ ԸԱԶ- ՏԻՐԵՆԻՅՅ, ԴԱՐԱ Լ- ԿԻՏԱԲԻ Լ- ԻԱՐԱԲԻՅՅ, ԲԱՐԵՏ, 1981
115. ԸԱԼ- ԲԻԼԱԴԻՅՅ, ԻԱՏԻՂ ԸԻԲՆ ՕԱՅԵ, ՄՈՒՕԱՄ ՂԱԲԱՆԻԼ ԸԱԼ- ՕԻՕԱՅ, ԶԱԼԱԶԱՏ ԸԱՕՅԱՆ, ԴԱՐԱ Լ- ՄԱԿԿԱ ԼԻՆ- ՆԱՐ ՎԱՏ- ԽԱՅՔԻ, 1979.
116. ԸԱԼ- ԳԱՎԻՐԻՅՅ, ԸԻՏՄԱԻՆ ԸԻԲՆ ՕԱՄՄԱԴ, ԸԱԶ- ԱԻՕԱՕ / ԽԱՕ ԸԱԼ- ԼՈՒՕԱՏ ՎԱԶ- ԱԻՕԱՕ ԸԱԼ- ԻԱՐԱԲԻՅՅԱ, ԽԱՕՂՔ: ԸԱՕՄԱԴ ԻԱԲԴ ԸԱԼ- ՕԱՖԵՐ ԻԱՆԱՐ, ՏԻՏԱՏ ԸԱՕՅԱՆ, ԴԱՐԱ Լ- ԻԼՄԻ ԼԻԼՄԱԼԱՔՆ, ԲԱՐԵՏ, 1979.
117. ԸԱՅ- ՅԱՄԱՕԱՐԻՅՅ, ԸԱԲԵ Լ- ՂԱՏԻՄ, ԸԱԼ- ՄՈՒՖԱԶԱԼ ԲՔ ԻԼՄԻ Լ- ԻԱՐԱԲԻՅՅԱ, ԴԱՐԱ Լ- ՕՎ, ԲԻԴԵՆ ԽԱՐՔՕ ՎԱՄԱԿԱՆ ԸԻԱԴԱՐԻԻ.
118. ԸԻԲՆ ԳԻՆՆԻՅՅ, ԸԱԲԵ Լ- ՖԱՕ ԻԱՄԱՆ, ԸԱԼ- ՕԱԱՆԻԱ, ԽԱՕՂՔ: ՄՈՒԱՄՄԱԴ ԻԱԼԻՅՅ ԸԱՆ- ՆԱՕՕԱՐ, ԶԱԼԱԶԱՏ ԸԱՕՅԱՆ, ԴԱՐԱ Լ- ԽԱԴԱ ԼԻՆ- ԱԻԲԱՎԱ ՎԱՆ- ՆԱՐ, ԲԱՐԵՏ, ԲԻԴԵՆԻ ԽԱՐՔՕ.
119. ԸԻԲՆ ՕԱԼԱՎԱՅԽ, ԸԱԲԵ ԻԱԲԴ ԸԱԼ- ԼԱՀ ԸԱԼ- ՕՍԱՅՆ, ԸԱԼ- ՕՍՕՕԱՏ ԲՔ Լ- ՂԻՐԱՆԱՏԻ Տ-ՏԱԲԱ, ԽԱՕՂՔ: ԻԱԲԴ ԸԱԼ- ԼԱՀ ՏԱԼԻՄ ՄԱԿՐԻՄ, ԴԱՐԱ Լ- ՄԱՐԻՂ, ԲԱՐԵՏ, 1977.
120. ԸԻԲՆ ԴՐԱՅԴ, ԸԱԲԵ ԲԱԿՐ ՄՈՒԱՄՄԱԴ ԸԻԲՆ ԸԱԼ- ՕԱՏԱՆ, ԸԱԼ- ԸԻԱՏԻՂԱՂ, ՕՍՅԱՆ, ԸԱԶ- ԱԲԱՎԱ ԸԱԶ- ԱՆՅԱ, ԲԱՐԵՏ, 1979.
121. ԸԻԲՆ ՄԱՆԼԵՐ, ԸԱԲԵ ԸԱԼ- ՖԱԷԼ ՕԱՄԱԼ ԸԱԴ- ԴՔՆ ՄՈՒԱՄՄԱԴ, ԼԻՏԱՆՍ Լ- ԻԱՐԱԲ, ՕԱՄՏԱՏ ԻԱՐԱՐԱ ՕՍՅԱՆ, ԴԱՐ ԱՎԱԴԻՐ, ԲԱՐԵՏ, ԲԻԴԵՆ ԽԱՐՔՕ.
122. ՏԻԲԱՎԱՅԽ, ԸԱԲԵ ԲԱԶԱՐ ԸԱՄՐ ԸԻԲՆ ԻԱՄԱՆ, ԸԱԼ- ԿԻՏԱԲ, ԽԱՕՂՔ: ԻԱԲԴ ԸԱՏԱԼԱՄ ԽԱՐԵՆ, ՕԱՄՏԱՏ ԸԱՕՅԱՆ, ԸԱԼ- ԽԱՅՅԱ ԸԱԼ- ՄԻԱՐԻՅՅԱ ԸԱԼ- ԻԱՄՄԱ ԼԻԼ- ԿԻՏԱԲ, ԸԱԼՂԱԽԻՐԱ, 1968-1977.

123. ùas- SirÁfiyy, ùabæ MuÔammad Yusif ùibn ùab× Sa÷×d ùal- Ḥasan ùibn ÷abd ùal- lÁh, âarÔ ùabyÁt Sibawaih, taÔq×q: MuÔammad ÷aliyy ùar-RayyaÔ HÁâim, ÓuzùÁn, maktabat ùal- kull×yÁt ùal- ùazhariyyat wadÁru l-fikr, ùal- QÁhira – Bayræt, 1975.
124. ùas- Suyæãiy, GalÁl ùad- d×n, ùal- Muzhir f× ÷ulæmi l- luÒa waùanwÁ÷ihÁ, taÔq×q: MuÔammad ùAÔmad ÓÁd ùal- mawlÁ wa÷aliyy ùal- BaÔÁwiyy, ÓuzùÁn, dÁru l- ùiÔiÁùì l- kutubi l- ÷arabiyya, bidæn taùr×Õ.
125. ùas- Suyæãiy, GalÁl ùad- d×n, Ham÷u l- hawÁmi÷ f× âarÔ Óam÷i l- ÓawÁmi÷, taÔq×q: ÷abd ùas- salÁm hÁræn wa÷abd ùal- lÁh SÁlim Mukrim, sab÷at ùaÓzÁù, dÁru l- buÔæäi l- ÷ilmiyya, ùal- Kuwayt, 1975-1980.
126. ùal- FarrÁù, ùAbæ ZakariÁ YaÔyÁ bin ZiÁd, Ma÷Án× l- qurùÁn, äalÁäat ùaÓzÁù, taÔq×q: ùaÔmad Yæsif naÓÁt× waMuÔammad ÷aliyy ùannaÓÓÁr, ùal- hayùà ùal- miáriyya ùal- ÷Ámma lilkitÁb, ùal- QÁhira, 1970-1972.

ლექსიკონები:

20. წერეთელი გ., არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1951.
128. *ùIddiyy Šayr, Mu÷Óam ùal- ùalfÁÌ ùal- fÁrisiyya ùal- mu÷arraba*, maktabat LubnÁn, Bayræt, 1980.
129. *ùat- TænÓ×y, MuÔammad, Mu÷Óam ùal- mu÷arrabÁt ùal- fÁrisiyya f× l- luÒatil- ÷arabiyya munËu bawÁk×ri l- ÷aár ÔattÁ l- ÷aári l- ÔÁÊir, dÁru l- ùadham*, Dimaâk, 1988.
130. *ùal- MunÓid f× l- luÒat wal- ùa÷lÁm, ãab÷at Óad×da wamunaqqaÔa*, dÁru l- maâriq, Bayræt, 2000.
131. *ùal- ĜawÁl×q×yy ùabæ manáær mawsæb bin ùaÔmad bin MuÔammad bin ùal- ÔaÊar, ùal- Mu÷arrab min kalÁmi l- ùa÷Óam×y ÷alÁ Ôuræfi l- mu÷Óam, dÁru l- Ma÷Árif, ùal- QÁhira, bidæni tÁr×Õ.*
132. Fraenkel S., *Die AramÄischen Fremdwörter im Arabishnen*, Leiden, 1886.
133. Lokotsch K., *Etimologisches Wûrterbuch der europÄischen Wûrter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg, 1929.
134. Zimmern H., *Akkadische Fremdwörter als Beweiss für Babylonischen Kultureinfluss*, Leipzig, 1917.
135. Баранов Х., К., *Арабско-русский словарь*, Т. I-II, «Русский язык», Москва, 1996.